

Kitabi - türki

(Türk dili kitabı)

Mirzə Şəfi Vazeh
İvan Qriqoryev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Gəncə Bölməsi
Nizami Gəncəvi Mərkəzi

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH
İVAN QRIQORYEV

Kitabi – türki

(Türk dili kitabı)

Transliterasiya və önsözün müəllifi:
Xəlil Yusifi

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

“Elm və təhsil”
Bakı – 2018

112426

15 (2 = Ar) 5-4.4

Elmi redaktor: Afaq Yusifli

dosent

Rəyçil:

Təhmina Bədəlova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Mirza Şəfi Vazeh, İ.İ. Qriqoryev.

Kitabi – türki. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018. 260 sah.

“Kitabi-türki” M.Ş.Vazehin ən mühüm əsərlərindən biridir. Bu kitab birinci növbədə M.Ş.Vazehin nəsr yaradıcılığının müstəsna toplusudur. Kitab İ.İ.Qriqoryevlə birgə hazırlansa da, buradakı hikmətlər, nasihatlər, məzhəkələr, hekayələr və s. Vazeh yaradıcılığın məhsuludur. Kitab ilk dəfə işıq üzə görünür.

ISBN 978-9952-8176-1-2

© Xəlil Yusifli, 2018

ARXIV

Mirza Şəfi Vazeh və onun “Kitabi - türki” əsəri

Mirza Şəfi Vazeh XIX əsr Azərbaycan ictimai fikrinin ən çox diqqət çəkən simalarından biri və bəlkə də birincisidir. Bu əsr haqlı olaraq M.F.Axundzadə əsri sayılır, ancaq ona həqiqət yolunu göstərən, həyata daha ayıq gözlə baxmağı öyrədən Mirza Şəfi olmuşdur. Həmin Mirza Şəfi ki, ruslar Gəncəni işğal edib qatliam törəyəndə 10 yaşında idi.

Ə.Ə.Səidzadə onun anadan olma tarixini əvvəlcə 1792, bir qədər sonra isə öyrəndiyi, araşdırdığı dəlillər əsasında 1794-cü il kimi müəyyənləşdirmişdir. F.Qasımlı da 1794-cü il tarixini qəbul edir. “Azərbaycan ədəbiyyat tarixi”nin yeni altıncı nəşrində də 1794-cü il tarixi götürülür. Məhz bu rəqəmi nəzərə alaraq Mirza Şəfi Sadiq oğlunun 1804-cü ildə 10 yaşında olduğunu düşünürük.

Onu da bilirik ki, Mirza Şəfi ilk təhsilini Gəncə mədrəsəsində almış, fars və ərəb dillərini öyrənmiş, nəsx, nəstəlik, şikəstə xatlarını gözəl bilən bir xəttat kimi tanınmışdır. Məsələn, 1821-ci ildə “Məcmueyi-əşər” adlı şikəstə xətti ilə yazılmış mükəmməl bir şeir məcmuəsi tərtib etmişdir. Günümüzdə qədər gəlib çatan bu məcmuədə elm ələminə bəlli olan sənətkarların adları və şeirləri ilə yanaşı bir çox bilmədiyimiz şairlərin adları və şeirləri vardır.

Qaynaqlar və o dövrdə yaşamış müəlliflər şairin həyatının müəyyən mərhələsində Hacı Abdulla adlı Gəncəli bir tacirin onun həyatında mühüm rol oynadığını, ona hamilik etdiyini, mübarizələrində ona dayaq, arxa olduğunu

yazırlar. O cümlədən, A.Berje yazır: "Hacı Abdulla bir zaman Mirzə Şəfiyə hamilik edir, onun elm və maarifə doğru meylini inkişaf etdirir və təhsilini davam etdirmək üçün ona maddi yardım göstərirdi. Gəncə mədrəsəsinin ruhaniləri gənc Şəfinin fikrindəki dəyişikliyi gördükdə ona dərs verməkdən imtina etdilər və beləliklə o, mədrəsəni tərk etməyə məcbur oldu. Şairin yaradıcılığında ruhaniliyə qarşı nifrət və mənfəi münasibətin oyanması da buradan başladı."

Ancaq bu fikirlərdə bir anlaşılmazlıq vardır. Əvvələnlərdən Gəncədən olan tacir Hacı Abdullanın Təbrizdən 1823-24-cü illərdə çıxdığı və Gəncəyə gəldiyini yazırlar. Bu Hacı Abdulla qabaqcıl görüşlü bir insan olmuş, Vazehə onun mübarizəsində dayaq və arxa olmuş, maddi köməklik göstərmiş, onun zəmanəti ilə Mirzə Şəfi Cavad xanın qızı Püstə xanımın mülklərinin idarə işində mirzəlik etmişdir. Ancaq bu iş uzun çəkmir. 1826-cı ildə Püstə xanım qardaşı Uğurlu xanla İrana gedir. Hacı Abdulla özü isə 1931-ci ildə ölürlər. Hacı Abdullanın Mirzə Şəfiyə atalıq qayğısı göstərdiyini, öləndə ona müəyyən pay ayırdığını da yazırlar.

Ancaq Hacı Abdulla Gəncəyə gələndə Mirzə Şəfi otuz yaşında idi. Bundan sonra onun təhsilindən danışmaq o qədər də ağlabatan görünür. Bu vaxta qədər Mirzə Şəfi təhsilini çoxdan bitirmiş olmalı idi. Gəncə ruhanilərinin Mirzə Şəfiyə dərs verməkdən imtina etmələri fikri də doğru görünür. Əgər belə idisə, Vazeh Gəncə məscidinin nəzdində olan hücrələrdən birində necə dərs aparırdı və 1832-ci ildə burda Mirzə Fətəli Axundzadəyə necə dərs keçirdi? Ruhanilər buna necə razı olurdular?

Düzdür, Mirzə Şəfinin 1804-1824-cü illər arasındakı həyatı haqqında az bilirlik. Bu dövrdə o, görünür ki, ruhani

təhsilini bitirdikdən sonra ayrı-ayrı adamlara fars dilindən xüsusi dərs keçmək və xatəatlıqla məşğul olmuşdur. Onun müxtəlif vaxtlarda köçürdüylü və zəmanəmizə qədər gəlib çatan əlyazmaları bunu təsdiq edir. Bu əlyazmalarından ilki 1819-cu ildə, sonuncusu 1848-ci ildə yazılmışdır. Mirzə Şəfinin müxtəlif xatəatlarla köçürdüylü bu əlyazmaları Tiflisdə, Peterburqda, Bakıda əlyazmaları fondlarında saxlanılır. Bunlardan birini H.Məmmədşadə aşkar və tədqiq etmişdir.

Mirzə Şəfinin özünü köçürdüylü ilk kitablar 1819, 1824, 1825-ci illərə aiddir. 1848-ci ildə İ.X. Məmmədşadənin tapşırığı ilə M.Ş.Vazehin köçürdüylü başqa bir kitab isə Peterburqda RF Şərqlənşənlik İnstitutunun Leninqrada şöbəsinin əlyazmaları fondunda saxlanılır. Bu, Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə" əsəri idi. Bu əlyazması orada B-1881 şifri altında saxlanılır. Həmin əlyazmasının axırında Mirzə Şəfinin belə bir qeydi var ki, bu kitab Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin həqiqi üzvlü və Tiflis vitse-qubernatorunun müşaviri İ.X.Məmmədşadənin tapşırığı ilə köçürülmüşdür. Bir qədər sonra Mirzə Şəfi bu kitabın iki fəsilini "Kitabi-türki" adlı müntəxəbata daxil etmişdir.

O dövrdən ruhani ağsaqqallarından olan Molla Hüseyn Pişnamazın onunla mübahisələrə qatılmaqla onu bir şəxsiyyət kimi etiraf etmişdir. Ə.Ə.Səidşadə qaynaqların verdiyi bilgiler əsasında bu mübahisələrdən çox vaxt Mirzə Şəfinin qalib ayrıldığını yazır. Əslində Mirzə Şəfi maarifçilik idealı uğrunda yorulmaz, dönməz bir mübariz olmuşdur. Fikir-lərdə, düşüncələrdə yaranan yeni insanı baxışların ən ardıcıl müdafiəçisi və təbliğatçısı kimi çıxış etmişdir. 1823-24-cü illərdə Hacı Abdullanın Gəncəyə qayıtmasına, Vazehə dayaq olmasına qədər o, bu yolda uğurlu bir həyat yolu keçmişdir.

Mirza Şəfi Sadiq oğlunun həyatının ilk çağları haqqında bilgiler çox azdır. Müəyyən sifarişlə kitab üzə kəçürmək, xüsusi dərslər keçməklə dolanırdı. İlk uğursuz sevgisi də bu vaxt olmuşdur. Gəncə hakimi İbrahim xanın qızına dərş deyərək aralarında sevgi münasibəti yaranır.

F.Bodenştedt Vəzeh haqqında xatirələrində yazır: "Mirza Şəfi Gəncədə yaşayarkən şəhərin hakimi İbrahim xanın qızı Züleyxaya dərş demiş, bu zaman onların arasında səmimi məhəbbət yaranmışdır. Lakin bir tərəfdən ictimai məşələlərinin müxtəlifliyi – Mirza Şəfinin kəsb, Züleyxanın isə varlı ailədən olması, ikinci tərəfdən də qızın avar hakimi Əhməd xana nişanlı olması onların səadətina maneə təratmışdır. Mirza Şəfi Züleyxanı qaçıraraq Gəncədən aparmaq istəmişdir. Onlar bir tacirin köməyi ilə şəhərdən çıxıb gedərək yolda başlayan güclü yağışdan qorunmaq üçün yaxındakı kəndə düşdüm və burada Əhməd xanın onları ax-taran adamları ilə qarşılaşmışlar. Züleyxa Vəzəhdən alınmış, səir özə isə ağır fiziki cəzaya məruz qalmışdır."

Mirza Şəfi irsinin ilk diqqətli tədqiqatçısı Ə.Ə.Səidzadə F.Bodenştedtin bu nağılını uydurma və böhtan hesab edir. Ə.Ə.Səidzadə Mirza Şəfi ilə İbrahim bəyin qızı arasında sevgi olduğunu qəbul etsə də, bu sevginin uğursuzluqla qurtardığını yazsa da, onun sevdiiyi qızın adının Züleyxa olduğunu, onun qızla birgə qaçdığını həqiqət kimi qəbul edə bilmir. Ə.Ə.Səidzadə düşünür ki, Vəzehlə İbrahim bəyin qızının sevgisi 1820-ci illərin əvvəllərində baş vermişdir. Bodenştedt isə Mirza Şəfinin yanında 1844-45-ci illərdə olmuşdur. Vəzeh 20-25 il əvvəl baş vermiş əhvalatı nə münasibətlə F.Bodenştedtə danışardı?

Ə.Ə.Səidzadə çoxsaylı dəlillərlə F.Bodenştedtin Mir-

za Şəfinin tərcümeyi-halına daxil etdiyi təhrifləri rədd edir. O cümlədən onun sevdiiyi qızın adının Züleyxa olduğu fikrinin bir anlaşılmaqlıq olduğunu yazır. Mirza Şəfi sadəcə olaraq sevdiiyi qızı "Yusif və Züleyxa" əfsanəsinin qəhrəmanı Züleyxaya bənzətmiş, onu bu bənzətmə adla xatırlanmışdır. Ə.Ə.Səidzadə bu münasibətlə Cənqutay xan qızı Nohbikənin Hacı Murad üçün qaçırılması, qızın rədd etməsi və geri qaytarılması əhvalatı da xatırlanır. Bu əhvalat isə 1846-cı ildə olmuşdur.

A.Bakıxanovun məşhur "şəklın göstərin" rədifli qəzəlinə "Divani-hikmət" üzvlərinin yazdığı cavab şeirində Vəzəhin dediyi beyt sanki buna işarədir.

*Səbzpuş olmuş qədər rüxsarı-ataşgun ilə
Musiyi-İmrana guya Tur şəklın göstərin.*

Rəvayətə görə, Musa peyğəmbər Turi-Sinaya çıxır, Tanrıya yalvarır ki, ey Tanrı, mənə görün. Bu vaxt dağın yamacında bir ağac od tutub yanır. Yanan ağacdən səs gəlir ki, sən mənə görə bilməzsən. Vəzeh Musa peyğəmbərin başına gələn bu hadisə ilə öz taleyi arasında bir uyğunluq görür. Onun yaşıl geyinmiş, üzü od tutub yanın sevgilisi də yaranmış vəziyyətlə bağlı sanki Musanın Turda başına gələn əhvalatı xatırladır və sən mənə görə bilməzsən deyir. Yəni bizim görürməyimiz, mənim sənə görünməyim mümkünəüzdür.

Bu, öz yerində. Bu dövrdə Vəzəhin üzünü kəçürtdiyü bir çox əlyazmaları mövcuddur. Bu əlyazmalarında Mirza Şəfi öz adını yazır və məhür vurur. Bu əlyazmalardan 1819, 1821, 1824, 1825-ci illərdə kəçürülənlər var və onlar Azərbaycan, Gürcüstan və Rusiya əlyazma kitab fondlarında saxlanılır. Məsələn, 1821-ci ildə kəçürülən "Məcmueyi-əşər"

kitabı Tiflisdə Kekelidze adına Gürcüstan Elmi-tədqiqat İnstitutunun kitabxanasında saxlanılır. Bu kitabı 1821-ci ildə Mirzə Şəfi tərtib edərək özül şikəstə xətt ilə köçürmüşdür. Biz belə düşünürük ki, Mirzə Şəfi bu kitabdan bir dərs vəsaiti kimi də istifadə etmişdir. Bu qiymətli şeir məcmuasını Cəmaləddin Xəlil Şirvaninin "Nüzhətül-məcəlis"i, Əbu Təmmamin "Həməsa"si, Saib Təbrizinin "Səfina"si ilə müqayisə etmək olar. Vazehin tərtib etdiyi bu məcmuədə məlum və məşhur sənətkarlarla bərabər çoxlu miqdarda bilinməyən sənətkarların əsərləri toplanmışdır.

Bu kitab bir tərəfdən o dövrdə Gəncədə zəngin kitabxanaların olduğundan xəbər verirsə, başqa bir yandan Vazehin o dövrün geniş coğrafi ərazidə yaranan ədəbi irsinə yaxşı bələd olduğunu nəzərə çatdırır. Bu məcmua haqqında, orada qeyd olunan əsərlər və onların müəllifləri haqqında araşdırmalar hələ öz sahibini gözləyir. Bu məcmuədə olan Vazehə məxsus şeirləri ilk dəfə Həmid Məmmədzadə üzə çıxarmış və ilk tədqiqi fikirlərini söyləmişdir. Amma burada qeyd olunan əsərlər, onların müəllifləri haqqında tədqiqatlar öz vaxtını gözləyir. Məlumdur ki, Vazeh bu şeirləri seçib öz məcmuasına daxil edərkən öz dünyagörüşünə, humanist ideallarına uyğun, yaxın fikirləri və onların sənət baxımından olan xüsusiyyətlərini nəzərə almışdır. Əlinə keçən hər şeiri, şairi ora daxil etməmişdir. H.Məmmədzadə bu məcmuəni tapıb tədqiq edərkən ancaq Mirzə Şəfi şeirlərini araşdırmış, onların tərcüməsi məsələsinə önəm vermişdir. Halbuki, həmin məcmuədə onlarla şairin əsəri qeyd olunmuşdur. Əksər şeirlərin üstündə müəllifin təxəllüsü yazılmışdır. Bu cəhət həmin məcmuənin daha geniş planda öyrənilməsinə tələb edir.

Daha bir cəhət Vazeh şeirlərinin orijinallarından çox

az nümunə oldu olmasındır. F.Bodenştedtin tərcümə etdiyi Mirzə Şəfi şeirləri də o qədər çox deyildir. "Mirzə Şəfinin nəğmələri" kitabında cəmi yüz bir şeir var. Onların da bəziləri Vazehin deyildir. Biza görə Vazehin şeirləri daha çox olmuşdur, ancaq onlar ya məhv edilmiş, ya qayğısızlıqdan itibətmiş, ya da tapılmaq üçün yol gözləyir. Vazehin şeirlərindən az bir qismini onun həmkarı, dostu, davamçısı Mirzə Mehdi Naci toplamış, öz xətti ilə yazaraq gələcək nəsillərə yadigar qoymuşdur.

Bu şeirlərdən biri A.Bakıxanovun "Şəkin göstəriş" rədifli şeirinə "Divani-hikmət" üzvlərinin birlikdə yazdığı cavabdır. Həmin cavab şeirinin bir beytini Vazeh, üç beytini Naci, dörd beytini Şeyx, yəni Şeyx İbrahim Şeyxzamanlı yazmışdır. Bu şeirin gəlib biza çatması Nacinin xidmətinin nəticəsidir. Həmin şeirin üstündə Naci farsca belə bir qeyd yazmışdır: "Bir gün bir neçə nəfər mərhum Mirzə Şəfinin hücrəsində oturmuşduq. Bir şeir var idi ki, Abbasqulu ağa demişdi. Biz də istədik ki, haman səbk və qafiyə ilə dürtüst bir şey deyək. Əvvəlcə mərhum Mirzə bu fərdi dedi." Bu qeyddən anlaşılır ki, Bakıxanovun şeiri "Divani-hikmət" üzvlərinin diqqətini cəlb etmiş, bu haqda söhbətdən sonra ona cavab demişlər. Həm Bakıxanovun qəzəlini, həm öz dediklərini təhlil edib dəyərləndirmişlər. Amma Bakıxanovun qəzəlinə Fazil xan Şeyda, Məxləs, Əsəd və digər şairlər də cavab yazmışlar.

Mirzə Mehdi Naci Vazeh irsindən topladığı şeirlərin üstündə "mən kəlami – Mirzə Şəfi Gənceyi" sözlərini yazmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının yorulmaz toplayıcısı və tədqiqatçısı Salman Mümtaz Vazehin azərbaycanca başqa bir

şeirini Şəki şairlərindən Mirzə Nəsrullah Nasirin şeirləri arasından tapmışdır. Həmin şeir Qayıbovun tərtib etdiyi cümgədə də vardır. Maraqlı budur ki, Vazeh bu qəzəli Məhəmməd Rza Qəmərabadinin şeirinə cavab kimi yazmışdır. Görünür, Qəmərabadinin qəzəli Vazehin diqqətini cəlb etmiş və cavab bu yolla meydana çıxmışdır. Vazehin şeirinin son misrası da M.R.Qəmərabadiyə məxsusdur. Vazeh israrla qeyd edir ki, bir dərd əhli demişdir: "Zahirən lələ otağında qonaq-qarəsi var". Vazeh özü də dörd əhli olduğundan bir misrasını təzmin etdiyi şairlə özü arasında bir yaxınlıq götür, onun da bir dərd əhli olduğunu deməyi özünə borc bilir. Adətən toy otağı qırmızı bəzənər, lələ otağına çevrilər, o evin qonaq-qarəsi, gələn-gedəni olar. Qəmərabadinin və Vazehin lələ otağı isə onların ürəkləri, qonaq-qaraları isə dərdləridir. Vazehin M.R.Qəmərabadiyə yazdığı bu cavab onun da böyük bir dərd əhli olduğunun göstəricisidir. Şair bununla Təbrizli həmkarının harayına cavab verir, onun tək olmadığını, ondan da bəxtlərinin olduğunu xatırladır. Nə fikirdə, nə sənətdə Vazehin heç kəsə, heç nədə ehtiyacı yoxdur. Məhcur Şirvani demişkən:

*Ağlar mənə Fərhad məzarında bitən gül,
Bu rəsmi divanəyə divanələr ağlar.*

Dərqli başqa dərddənin harayını eşidib ona səs verir. Yəni, bu şeir elə-bələ şeir yazmaq xatirinə yazılmamış, bəlkə M.R.Qəmərabadinin qəzəli Mirzə Şəfinin qəlbində arabil uyuyan dərdlər tufanını hərəkətə gətirmişdir. O, həmkarının harayına səs verir, özü kimi bir dərd əhlinin olması onu da razı salır. Və sanki Təbrizə səslənir ki, ey dərd şairi tək deyilsən, mən də varam, başqa bizim kimiləri də olub və

olacaq. XVII yüzildə Saib Təbrizi demişkən:

*Biz nə imdi zərrətək cövlənə gəlmişlərdəniz
Afitabi-eşq ilən dövrənə gəlmişlərdəniz.*

Mirzə Şəfi irsindən əldə olan şeirlər arasında maraqlı bir rübəli vardır.

*Güldür bu? Değil, gül belə xəndan olmaz,
Güldür bu? Değil, Gün gecə rəxşan olmaz.
Derdim mələk ü mələk məhəbbət bilməz,
Kimdir bu ki, təşbihinə imkan olmaz.*

F.Bodenştedtin "Mirzə Şəfinin nəğmələri" adı ilə almanca nəşr etdiyi kitabda bu rübəinin tərcüməsi də vardır. Onun tərcümə etdiyi yüz bir şeir içində bu rübəinin tərcüməsi birincidir. Ancaq F.Bodenştedt dörd misralıq bu şeiri on iki misra ilə tərcümə etmişdir. Üstəlik şeirə Züleyxa adı artırmışdır. Onun Mirzə Şəfi haqqındakı xatirələrindən aydın olur ki, F.Bodenştedt Vazehin sevdiyi qızın adının Züleyxa olduğunu düşünmüşdür. Rusiyada yaşayan alman şairi N.J.Eyfertin tərcüməsində də bu şeir on iki misradır. N.J.Eyfertin tərcüməsini azərbaycanca çevirsək, aşağıdakı kimi olar.

*Nə mələk ki, o mavi göydə gəzər,
Nə o gül ki, o, gülüstani bəzər.
Nə o gün ki, saçar bu aləmə nur
O Züleyxama demə bənzer olur.
O mələklərdə məhəbbət yoxdur,
Gülün üstündə tikanlar çoxdur.*

*O Günəş saçmaz işıq, nur gecələr,
O Züleyxama necə bas bənzər.
Gəzməsin qoy cahanı gözəl əbəs,
O Züleyxa kimi tapmaz bir kəs,
Köksü sevgiyə dolu, yox tikani,
Ona bənzər gözəl ikinci hanı?*

Ə.Ə.Səidzadənin 1940-cı ildə nəşr olunan "Mirza Şəfi, yoxsa Bodenştedt" kitabına önsöz yazan Y.E.Bertels bu rübai ilə bağlı fikrini belə yekunlaşdırır: "3) Bodenştedt əks mövqə təsdiq etsə də, o, Mirza Şəfinin ona verdiyi şeirlərdən istifadə etmişdir. Bunu "Nicht mit Engeln im blaucn Himmelszettel" misrası ilə bağlayan şeir də təsdiq edir. Çünki yol. Səidzadənin göstərdiyi Azərbaycan rübaisi şübhəsiz həqiqətən həmin şeirin orijinalıdır.

4) Və Bodenştedt tərcümə zamanı heç də dəqiqliyə çalışmamışdır, xüsusilə şeirin formasının dəqiq verilməsində. Belə ki, göstərilən rübai Bodenştedtdə on iki misraya qədər böyümüşdür və bununla da, əlbəttə, şeir öz hədii ifadəlilik gücünü büsbütün itirmişdir... Tamamilə aydın olur ki, Mirza Şəfinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli bir yer tutmağa tamamilə haqqı vardır." (Ə.Ə.Səidzadə, M.Ş.Vazeh. səh. 7).

Mirza Şəfi Vazeh yaradıcılığının ən diqqətçəkən məhsullarından biri də Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı olan "Kitabi-türki" əsəridir. Kitabı Şamaxı-Dərbənd dövlət təhsil məktəbləri idarəsinin müdiri mayor Kovalnskinin şifahi göstərişi ilə İ.İ.Qriqoryev və Mirza Şəfi Sadiq oğlu 1850-ci ilin əvvəllərindən başlamış və 1852-ci ilin sonlarında bitirmişlər. Mirza Şəfi Vazeh Tiflis gimnaziyasına

1850-ci ilin yanvar ayının 1-dən köçürülmüşdür. M.Ş.Vazeh İ.İ.Qriqoryevlə birlikdə kitab üzərində iki il işləmişlər. Kitabı Tiflisdə litoqrafiya üsulu ilə nəşr etmək mümkün olmadığından Təbrizə göndərmişlər. "Kitabi-türki"nin Təbrizdə nəşr olunan ilk nüsxələri Vazehin ölümündən üç il sonra Tiflisə gəlib çıxır. Nəşr olunan nüsxələrdə müxtəlif tarixlər göstərilir: 1271, 1273, 1272 (1854-55, 1856-57, 1855-56). Bizim istifadə etdiyimiz nüsxələrdə ayrı-ayrı bəhslərin sonunda 1272-ci il tarixi yazılmışdır.

Kitabın üzərində onun adı və müəlliflərinin adları qeyd olunmamışdır. Ancaq bəzi nüsxələrdə ağ qalmış vərəqdə sonra belə bir qeyd əlavə olunmuşdur: "Kitabi-türki" okumaqdan və tərcümə etməkdən ötəri təlsif olundu. Tiflis gimnaziyasının müəllimlərindən Qriqoryev və Mirza Şəfi Sadiq oğlundan. Təbriz və Tiflis. 1272 hicri".

Kitabın ilk nüsxələrini Tiflisdə əldə edən İvan Qriqoryev onda bir çox səhvlər, səliqəsizliklər görür, onun bəzi səhifələrini yenidən nəşr edib kitabə əlavə etməli olur. Ə.Ə.Səidzadənin bu məsələyə bir aydınlıq gətirmək üçün "Kitabi-türki"nin geniş variantından "seçmələr"ə İ.Qriqoryevin yazdığı "son söz"dən yan keçə bilmir. İ.Qriqoryev yazır: "Kitab müsəlmanların Zaqafqaziya işlək olan xətt növlərini - nəsx, təliq, şikastə xatələrini əks etdirməli idi, mən məcbur oldum ki, onu litoqrafiya yolu ilə nəşr edim. Tiflisdə bunu etmək imkanı yox idi və onu mənə tanış bir İranlımın nəzarəti ilə Təbrizdə litoqrafiya etmək qərarına gəldim. Nəşr edilmiş kitabları əldə edən zaman çox dərin kədərlə gördüm ki, hikmətli sözlərin rusca tərcüməsi həddindən artıq təhrif olunmuşdur, mətnə çoxlu səhvlər yol tapmış, şikastə xətti nümunələri isə tamam aradan çıxmışdır. İşi düzəltmək üçün

xarab edilmiş səhifələri yenidən çap etdirməli və səhvləri göstərməli oldum." (Bax: A.A.Səid-zadə. M.Ş.Vazex, səh. 70).

İ.Qriqoryev kitabı qəbul etmir və o, yenidən Təbrizdə təkrar çap olunur. İndi M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda olan nüsxələr həmin təkrar çap olunan nüsxələrdəndir. Və onlarda tarixlər bölməsinin sonunda 1272-ci il tarixi yazılmışdır. "Dərbəndnamə"dən verilən parçanın əvvəlində isə "şikəstə nəstəliq xətt" sözləri yazılmışdır. Füzulidən verilən nümunələrin əvvəlində isə "şikəstə xətt" sözləri qeyd edilmişdir.

"Kitabi-türki" Peterburq universitetinin şərq fakültəsində tədrisinə icazə verilmək üçün iki dəfə – 1855 və 1858-ci illərdə müzakirə olunmuş və mənfəi rəy verilmişdir. Bu işdə L.Z.Budaqov daha çox cəsarətli göstərmişdir. Çünki o özü "Azərbaycan dili müntəxəbatı" adlı kitab hazırlamışdı. M.Ş.Vazeh və İ.Qriqoryevin kitabı Peterburq universitetinə rəyə göndərildə artıq L.Z.Budaqovun kitabı rəydən keçmiş və senzura onun tədrisinə icazə vermişdi. L.Z.Budaqov çalışdı ki, Zaqafqaziya təhsil dairəsində onun dərsliyindən istifadə olunsun. Bu məsələləri diqqətlə araşdıran Ə.Ə.Səidzadə yazır: "Bir sözlə, o, çalışdı ki, Zaqafqaziyada onun müntəxəbatı dərslük kimi qəbul olunsun. Ancaq Budaqovun dərsliyi o vaxt Qafqazda qəbul olunmadı. Mirzə Şəfi Sadiq oğlunun və İ.İ.Qriqoryevin "Kitabi-türki"si belə bir dərslük kimi qaldı".

Onu da qeyd etmək ki, Mirzə Şəfi və İ.Qriqoryevin senzuradan tədrisinə icazə aldıkları "Kitabi-türki"nin adı "Azərbaycan dilinin tam yaxud geniş müntəxəbatı" idi. Kitab ilk dəfə 1852-ci ilin avqustunda və təkrar 1852-ci il sentyabrın 9-da Qafqaz senzura komitəsinə təqdim olunmuş və

tədrisinə icazə verilmişdi. Peterburq universitetindən mənfəi rəy alına da, Qafqaz tədris dairəsinin əvvəlki qərarı yerində qaldı. Qafqaz təhsil dairəsinin rəhbərinin 4 yanvar 1856-cı il tarixli raportunda deyilir: "İndiki halda Azərbaycan dilinin öyrənilməsi üçün əla bir rəhbərliyin olmadığını nəzərə alaraq mənə tabe olan idarələrə təklif etmişəm ki, Qafqaz təhsil dairəsinin tatar (Azərbaycan) dili keçilən tədris müəssisələrində Qriqoryevin kitabından istifadə etsinlər". (Bax: Ə.Ə.Səidzadə. Göş. Kitab. s. 75). Bu göstərişdə kitabın müəllifi kimi ancaq Qriqoryevin adı çəkilirsə də, biz yaxşı bilirik ki, həmin kitabın əsas müəllifi Mirzə Şəfi Vazehdir. Həmin müntəxəbatdakı bölmələrin çoxu Vazeh tərəfindən hazırlanmışdır. Kitabdakı "Hikmətlər və nəsihətlər", "Məzhəkələr" ("Lətifələr"), "Hekayələr", "Tarixlər", "Dərbəndnamə"dən", "Qarabağnamə"dən", Füzuli qəzəllərindən və "Leyli və Məcnun"undan verilən bəhslerin hər biri birinci növbədə Vazeh zəhmətinin məhsuludur. Vazeh olan yerdə bu bəhsləri kim tərtib edirdi? "Kitabi-türki"də Mirzə Adıgözəl bəyin "Tarixi-Qarabağ" əsərindən iki fəsil verilmişdir. Halbuki bu dərslük hazırlanandan bir qədər əvvəl Vazeh "Tarixi-Qarabağ" əsərinin üzünü köçürmüşdü. Vazehin həmin avtoqrafı hal-hazırda Rusiya Şərqləşməsi İnstitutunun Leningrad şöbəsinin Əlyazmalar fondunda saxlanılır.

M.Ş.Vazeh və İ.İ.Qriqoryevin tərtib etdiyi "Kitabi-türki" əsərində Azərbaycan dilinin yazısında bir sıra islahatlar aparılmışdır. Müəlliflər kaf, qaf və nuni-səğir səslərini vermək üçün xüsusi forma irəli sürmüşlər. O dövrdə Azərbaycanda ərəb əlifbası ilə yazılan kitablarda bu sahədə vahid müəyyən forma, qayda yox idi. Hətta eyni əlyazmasında, hətta bəzən eyni səhifədə eyni hərflə müxtəlif cür yazılırdı.

"Kitabi-türki"də nuni-səğir kaf hərfi üzərində iki xətt, qaf hərfi üzərində bir xətt üç nöqtə, kaf hərfi isə üzərində bir xətt olmaqla yazılmalı idi. Düzür, Təbrizdə litoqrafiya üsulu ilə çap zamanı bu tələb tam gözlənilməmişdi. Peterburq universitetinin şərəfsünaslıq şöbəsində "Kitabi-türki" tədris üçün müzakirə olunarkən, daha çox bu cəhətlər hədəf seçilmişdir.

"Kitabi-türki"dəki "Hikmətlər və nəsihətlər" bəhsində mətnlər dəqiq oxunmaq üçün hərəkəldən istifadə edilmiş, sonrakı bəhslərdə hərəkəllər işlənmir. "Məzhəkələr", "Hekayələr", "Tarixlər" bəhslərində hərəkəldən istifadə olunmur, ancaq dil sadə və aydındır. "Dərbəndnamə" və "Qarabağnamə"dən verilən parçalarda dil mürəkkəbdir. Dərsləyin ilk bəhsləri aşağı siniflər üçün nəzərdə tutulursa, sonrakı hissələr yuxarı siniflər üçün işlənməlidir.

"Kitabi-türki" rəsmi yazışmalarda Azərbaycan dilinə aid dərslik kimi səciyyələndirilir. Ancaq özü müntəxəbatdır. İlk bəhslərin dili sadə olduğu halda, sonrakı bəhslərdə dil getdikcə çətinləşir.

"Kitabi-türki" faktiki olaraq gənclik illərindən ömrünün sonuna qədər pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan mütəfəkkir şair Mirzə Şəfi Vəzehin maarif sahəsindəki düşüncələrinin bir ifadəsidir. Bu əsərin Azərbaycan pedaqoji fikri tarixində yerini müəyyənləşdirmək üçün hələ görüləsi işlər çoxdur. Biz burada bu əsəri təhlil etmək fikrindən uzağıq. Bizim məqsədimiz bu əsəri müasir Azərbaycan əlifbası ilə nəşrə hazırlamaq olmuşdur. Bu əsər həm də Mirzə Şəfi Sadiq oğlunun nəsr yaradıcılığının bir abidəsidir.

Xəlil Yusifli

Hikmətlər və nəsihətlər

Xətt nəsx

Hikmətin başı Allahdan qorqmaqdır.

(Начало мудрости есть страх перед Богом.)

Ablamaz özüne düşməndir, öz gəyə necə dost olur.

(Невежда враг себе, как будет он другом иному.)

Hikmət – мудрость

Olmaq – быть

Qorqmaq – бояться

Özü – сам

Ablamaz – непонимающий

Öz – сам, свой

Düşmənlər – враг

Öz gəyə – иной, другой

Necə – как

Dost – друг

Olmaq – быть

Kim ki, səni ögər, pislər dəxi.

(Кто тебя хвалит, тот же и опозорит.)

Nəfs arzunu tərək eləməz öləndək.

(Живущий не перестанет желать до смерти.)

Hər kəsin təcrübələri çoxdur, əqli dəxi çoxdur.

(У кого много опыта, у того и ума много.)

112426

Tənbəllik və çox yatmaq insanı Allahdan uzaq eylər və fəqirliyi artırur.

(Леность и излишний сон отдаляют человека от Бога и увеличивают бедность.)

Kim – кто
 Ki – который
 Kim ki, – тот кто
 Ögtək – хвалить
 Pisləmək – порицать
 Dəxi – также
 Ölüm – смерть
 Əql – ум
 Dək – до
 Hər – всякий
 Kəs – человек

Evdən irəlilə qonşu axtar və yoldan irəlilə yoldaş.

(Ищи соседа прежде дома и товарища перед отправлением в путь.)

Pislə özünü necə ki, özgəni pislərsən.

(Порицай себя также как других порицаешь.)

Acığın əvvəli dəlilikdir, axırı peşmanlıq.

(Начало гнева есть безумие, а конец его раскаяние.)

Tənbəllik – леность
 Yatmaq – спать
 İnsan – человек
 Uzaq – далеко

Uzaq eyləmək – отдалять

Fəqirlik – бедность

Artırmaq – умножать

Ev – дом

İrəlilə – перед

Qonşu – сосед

Axtarmaq – искать

Yol – дорога

Yoldaş – спутник

Pisləmək – порицать

Necə ki – так-как

Acıq – гнев

Dəlilik – безумие

Hər kəsin havası ağılına qalibdir, həlak olur.

(У кого страсть побеждает ум, тот погибает.)

Ağıllı düşmən nədən dostdan yaxşıdır.

(Умный враг лучше глупого друга.)

İbadət şəhvəti öldürür.

(Молитва умертвляет страсть.)

Fəqirlik yaxşıdır haram dövlətiüçdən və kasıblıq xoşdur zülmədən.

(Бедность лучше незаконно приобретенного богатства, истязание трудом лучше насилия.)

Peşmanlıq – раскаяние

Hər kəs – кто

Hava – страсть

Qalib – победитель
Həlak – гибель
Həlak olmaq – погибать
Ağıllı – умный
Nadan – глупый
Dost – друг
Yəqşi – хорошо
İbadət – поклонение
Şəhvat – страсть
Öldürmək – умиротвлять

Lal dil yaxşıdır yalançı dildən.

(Немой язык лучше языка лживого.)

Xalqın pisi o alimdir ki, elminə əməl etməyə.

(Худший из людей это тот ученый, который не пользуется своими знаниями.)

Eşit tə anlaşısan və danışma tə salamət olasan.

(Слушай для того, чтобы понять и не говори дабы быть в безопасности.)

Kasıblıq – бедность
Nəgəm – не законный
Dövlətçilik – богатство
Zülm – насилие, притеснение
Lal – немой
Dil – язык
Yalançı – лживый
Xalq – люди, народ

Pis – худой, плохой
Alim – ученый
Elm – наука
Əməl – дело
Eyləməmək – не делать

Üç zad məlum olmaz məgər üç yerdə: igidlik sanılmaz məgər çətin vaxtı, həlmlilik bilinməz məgər acıq vaxtı və dost məlum olmaz məgər hacət vaxtı.

(Три вещи познаются только в трех случаях: храбрость в битве, мудрость во время гнева и друг при нужде.)

Ədəbsiz kişi sonsuz cisim kimidir.

(Невоспитанный человек подобен безумному телу.)

Eşitmək – слушать
Anlamaq – понимать
Danışmaq – не говорить
Səlamət – безопасность
Səlamət olmaq – быть в безопасности
Üç – три
Zad – вещь
Məlum – известный
İgidlik – храбрость
Tanınmaq – быть известным
Səng – война
Vaxt – время

Kim ki, çox danışar çox sürüçər.

(Кто много говорит, тот часто спотыкается.)

İki kimsə doymazlar: elmi tələb eyləyən və malı tələb eyləyən.

(Два человека не насытятся: ищущий знания и богатства.)

Özünü xalqdan sayma, nə qədər ki, acığın özünə qalibdir.

(Себя не считай человеком до тех пор, пока гнев твой тебя побеждает.)

Həlimlik – мудрость

Bilinməmək – не узнается

Acıq – гнев

Hacət – нужда

Ədəb – воспитание

Səğ – баш

Kişi – человек

Can – душа

Cəsəd – тело

Kimi – подобный

Danışmaq – говорить

Sürüşmək – скользить, спотыкаться

İki – два

Kimsə – человек

Doymamaq – не понимать

Tələb – искание

Eyləyən – делающий

İki hələtlər insanı həlak edərler: malın çoxluğu və kəlamın çoxluğu.

(Два состояния губят человека: множество имения и обилие слов.)

Tövbəsiz cavan üstsüz ev kimidir.

(Юноша без раскаяния подобен дому без кровли.)

Mal – именьице, богатство

Özün – ты сам

Saytamaq – не считать

Nə qədər ki – до тех пор, пока

Acıq – гнев

Hələt – состояние

Həlak etmək – губить

Çoxluq – излишество, обилие

Kəlam – слово

Tövbə – раскаяние

Cavan – юноша

Üst – крыша

Ev – дом

Alimin bir günü yaxşıdır cahilin hamı ömründən.

(Один день ученого лучше всей жизни невежды.)

Yatanın oyaqdan xəbəri olmaz. İnan vurmuş ipdən qorxar. Atın ölməyi itin bayramıdır.

(Спящий не знает бодрствующего. Укусивший змей бонтся нитки. Смерть лошади праздник для собаки.)

Bir – один
 Gün – день
 Cahil – невежда
 Hamı – все
 Yatan – спящий
 Oyaq – бодрствующий
 Xəbər – известие
 Olmataq – не быть
 Xəbər olmataq – не знать
 İlan – змея
 İr – нитка
 Qorqmaq – бояться
 At – лошадь
 Ölmək – смерть
 İt – собака
 Bayram – праздник

İki qılınc bir qına sıxışmaz.

(Два меча в одни ножны не вкладывается.)

Dəmiri kəsməzlər məgər dəmir bilə.

(Железо режется только железом.)

Nemət şükür ilə bərqərar olur.

(Блудняние с благодарностью неразлучны.)

Qələm bir ağacdır ki, yemişi ləfzdir və fikir bir dəryadır ki, mirvarisi hikmətdir.

(Перо есть дерево, у которого плоды – слова, а мысль море, коего жемчужины есть мудрость.)

İki – два
 Qılınc – меч, сабля
 Qıl – ножны
 Sıxışmaz – не умещается, не вкладывается
 Dəmir – железо
 Kəsilməmək – не резаться
 Kəsilmək – резаться
 Nemət – блудняние, дар божий
 Şükür – слова благодарности
 Bərqərar – всегда

Fəqirin bəxşişi bəxşislərin yaxşıdır.

(Подарок бедняка есть лучший из подарков.)

Xalq ölüdür və elm əhli diri.

(Простой народ мёртв, а люди знающие живы.)

Dirilik od kimidir, əvvəli tüstü və axırı kül.

(Жизнь подобна огню, начало её пламя, а конец зола.)

Qələm – перо
 Ağac – дерево
 Yemiş – плод
 Ləfz – слово
 Və – я
 Fikir – мысль
 Dərya – море
 Mirvari – жемчужина
 Diri – живой
 Fəqir – бедный

Bəxşiş – подарок
Ölü – мёртвый
Axır – конец
Elm – знание
Əhl – народ
Elm əhli – учёные
Kül – зола
Dirilmək – ожить
Od – огонь
Tüstü – дым

İnsana çətinraqdır öz nəfsini tanımaq.

(Труднейший для человека есть познание самого себя.)

Alimin silahı elmidir və dilidir, hakimin yarağı qılıncdır və cidası.

(Орудие ученого есть познание и язык, а орудие правителя мечь.)

Xalqın elmləri iki dür həqiqətdir ki, onu təhsil eyləməkdə aciz olur və batıldür ki, onun təhsili fayda verməz.

(Человеческие знания две истины, которые человек приобретает не в силу несправедливостью коей приобретает бесполезно.)

Çətinraq – труднейший
Çətin – трудный
Nəfs – сущность души
Tanımaq – знать
Silah – оружие
Hakim – правитель

Yaraq – оружие
Cida – дротик
Həqiqət – истина
O – он
Təhsil – приобретение
Eyləmək – сделать
Təhsil eyləmək – приобретать

Səbirsiz fəqir yağsız çıraq kimidir.

(Бедный без терпения подобен лампе без масла.)

Dünyanın və malın dostluğu hamı xətalərin başıdır.

(Привязанность к земным благам и богатствам есть начало всех зол.)

Aciz – бессильный
Batil – несправедливость
Fayda – польза
Verməmək – не давать
Vermək – давать
Səbr – терпение
Yağ – масло
Çıraq – светильник
Dünya – мир, земные блага
Dostluq – дружба, привязанность
Xəta – ошибка, зло, погрешность

Tələsməkdə peşimanlıq var və səbrdə səlāmət.

(В нетерпении есть раскаяние, а в терпении спокойствие.)

Diri it aslandan yaxşıdır.

(Живая собака лучше мёртвого льва.)

**Qardaşların yaxşısı o kəsdir ki, həzərləndirə qardaşını
şərdən və xeyir tərəfə yol göstərə.**

(Лучший из братьев есть тот который предупреждает
брата своего от зла и указывает ему путь к добру.)

Tələsmək – нетерпение

Peşimanlıq – раскаяние

Səlamət – спокойствие

Ölü – мёртвый

Aslan – лев

Qardaş – брат

O – тот

Kəs – человек

Həzərləndirmək – остерегать, предохранять

Şər – зло

Xeyir – добро

Tərəf – сторона

Göstərmək – показывать

**O kəs ki, özgənin sirtini sana deyər, sənin sirtini dəxi
özgəyə deyər.**

(Тот кто рассказывает тебе тайну другого, твою тайну
также расскажет другим.)

Ölüm – смерть

Yanıqraq – ближе

Yanıq – близко

Bizlər – мы

Biz – мы

Mən – я

Necə – как

Necə ki – нежели

Kiprik – ресница

Göz – глаза

Sırr – тайна

Sən – ты

Demək – говорить

**Alim cahili tanıır ondan ötrü ki, o, cahil var idi və cahil
alimi tanımaz o səbəbdən ki, o, alim olmayıb.**

(Учёный знает невежду, потому что сам был невеждой, а
невежда не постигает ученого, потому что сам не был
ученым.)

Heç zad sana fayda verməz, məgər o ki, səninlədir.

(Только то что с тобою приносить тебе пользу.)

Təliməq – звать

Ötrü – для

Ondan ötrü ki – потому что

Var idi – был

Var – есть

Səbəb – причина

Heç – ничто

Xoşa o kəsə ki, özgənin eybindən öz eybinə məşğul ola.

(Добро тому человеку, который не смотрит на пороки
других, а обращает внимание на свои.)

Kim ki, tikan əkər ondan üzüm dərməz.

(От посеянного кем-нибудь терновника виноград не вырастит.)

Qənaət eylə ona ki, Allah qismət eyləyibdir ki, xəni olursan.

(Будь доволен тем чем наделил тебя Бог и будь богатым.)

Хоша – хорошо

Еуб – порок, недостаток

Məşğul – занятый, заботящийся очень

Məşğul olmaq – заботится, заниматься

Tikan – терновник

Əkmək – сеять, посадить

Üzüm – виноград

Dərmətək – невырасти

Dərmək – вырастать

Qənaət – довольство

Qənaət etmək – довольствоваться

Qismət – раздел

Qorqma ondan ki, həzər eylərsən, amma həzər eylə ondan ki, arxayınsan.

(Не бойся того, чего ты бережешься, но остерегайся того, о чем не думаешь.)

Deyəne baxma, dediyinə bax.

(Не смотри на говорящего, а смотри на сказанное.)

Qəni – богатый

Qorqmaq – не бояться

Həzər – предостережение

Həzər eylmək – остерегаться, беречься

Arxayın – спокойный

Deyənlər – говорящий

Baxmaq – смотреть

Baxmamaq – не смотреть

Dedik – сказанное

Hər kəs hər zadı dost dutar, onu çox zikr eylər.

(Всякий то что любит, часто вспоминает.)

Kim ki, eyibsiz dost axtarsa, dostsuz qalır.

(Если кто ищет друга без пороков, остаётся без друга.)

Zəlim ölüdür, əgərçi diridir.

(Жестокий мёртв, хотя и живёт.)

Hər kəs – всякий

Dutmaq – держать

Dost dutmaq – любить

Zikr – воспоминание

Zikr etmək – вспоминать

Qalmaq – оставаться

Zəlim – жестокий, тиран

Əgərçi – хотя

Yaxşılıq eyləyən kişi diridir, hərçənd ölmüş ola.

Faydası yoxdur o xəzinənin ki, ondan nəfəqə verilməyə.

Şəhərlərin pisi o yerdird ki, onda doğru kişi yoxdur.

Hərçənd, eyləyən, yaqılıq, verilmək, nəfəqə, xəzinə, doğru, şəhər.

Bugünkü işini sabaha qoyma.

İki şeylərin fəziləti tanılmaz ta əldən getmiyə: cavanlıq və əfiyyət.

İş, bugünkü, gün, bu, qoymaq, sabah, ta, fəzilət, şey, cavanlıq, getmək, əl, əfiyyət.

Xalqın zəifləyişi o kəsdirdi ki, xalqın sirrini saxlamaya və qüvvətli o kişidir ki, öz acığına qalibdir.

O kişi səbirlüdür ki, fəqirliyini gizlədə və o kəs qanıdır ki, ona yetişənə qənaət eyləyə.

Saxlamaq, sirt, zəifləyən, qüvvətli, gözləmək, səbirlü, qənaət, yetişən, qənaət eyləmək.

... O kordur özgəyə özü əməl eyləmir, o kor kimidir ki, əlində çırağ ola, özgələr onun çırağı ilə yol tapalar, amma özünə fayda eyləmir.

حکمت اور نصیحتیں

حکمتک با شی الله دن قورخماقدۇ

Хүмүүнлүгүгээрээ сөрөг эмгэглэгчээрээ

اگر از بینة دشمنان در آوز گریزید در دست او اوز

Хүмүүнлүгээрээ элчлэгчээрээ элдэвчлэгчээрээ

Хүмүүнлүгээрээ багавал хангаарээ, багавал хангаарээ, багавал хангаарээ

حکمت اور نصیحتیں اور نصیحتیں اور نصیحتیں

قورق قورق اور نصیحتیں اور نصیحتیں اور نصیحتیں

اور نصیحتیں اور نصیحتیں اور نصیحتیں

اور نصیحتیں اور نصیحتیں اور نصیحتیں

MƏZHƏKƏLƏR

Bir əhməq bir qazinin yanına gəlüb dedi ki, oruc dutan nə vaxt oruc açmaq gərək. Qazi cavab verdi ki, nə vaxt gün batar. Dedi ki, bəlkə gün gecə yarınsınadək batmayacaqdır.

Bir dərviş bir paxıl xacənin yanına gəlüb dedi ki, mənim və sənin atamız Adəmdir və anamız Həvva. Pəs səninlə qardaşam və sənin bu qədər malın var. İstərəm ki, mənə qardaşlıq payı verəsən. Xacə quluna buyurdu ki, ona bir qara fulus versün. Dedi: "Ey xacə, niyə qismətdə zülm eyləyüb mana bir fulus verirsən?" Dedi: "Xamuş ol ki, əgər sayır qardaşlar bu işdən xəbərdar olalar, sana bir fulus dəxi yetişməz".

Bir oğru birisinin paltarını oğurladı və bazara aparub bir dəllala verdi ki, satsun. İttifaqən o libası ondan dəxi oğurladılar. Oğru əli boş yoldaşlarının yanına gəldi. Ondən soruşdular ki, paltarı neçəyə satdın? Dedi: "O qiymətə ki, almışdım".

Bir çaşdan soruşdular ki, bu söz doğrudurmu ki, deyirlər çaş biri iki görür? İttifaqən onun yanında bir xoruz bağlanmışdı. Dedi: "Bu söz məhz yalandır. Əgər doğru olsaydı, mən bu iki xorusu dörd görərdim".

Bir kişi bir kora dedi ki, Allah hər kəsi kor eyləsə, onun əvəzində ona bir yaxşı zad bağışlar. Aya sana nə əta eyləyübdür? Dedi: "Bunu əta eyləyübdür ki, sənin yüzünü görmürəm".

Bir kor bir qaranlıq gecədə sənağını doldurub yol ilə əlində bir çırağ gəldirdi. Birisi ona dedi ki, ey kor, sana gecə ilə gündüz birdür. Bu çırağ nə lazımdır? Dedi ki, ta sənin kimi kor dil mənim sənağımı görstün və sındırmasun.

Bir kor bir çirkin övrət almışdı. Övrət dedi: "Heyif ki, korsan, mənim bu hüsnü cəmalımı görmürsən". Kor dedi ki, əgər bu sözün doğru oleydi, səni mən kora verməzdilər.

Bir müəzzin bir çöldə azan verürdü. Və hər yana yığrıtıb qulaq asardı. Ondan bu əcibə halı xəbər aldılar. Dedi ki, xalq mana deyirlər ki, sənin səsin uzaqdan yaxşı gəlür. İndi bu çöldə azan vertib hər tərəfə yığrıtıram ki, görüm xalq deyənlə doğrudurmu?

Bir yalançıdan xəbər aldılar ki, heç doğru deyirsənmi? Dedi ki, əgər desəm bəli o da yalandır.

Bir kişi borclu olub xəbti-damağ naxoşluğu gətirdü.

Buna görə peyğəmbərlik iddiası eylədi. Onu padşah istəyüb dedi ki, sən peyğəmbərlik iddiası eylərsən? Dedi: "Bəli". Dedi: "Peyğəmbər möcüz göstərə". Dedi: "Mən dəxi göstərirəm". Dedi ki, de görüm mənim bu halda könülmədəki nədir? Dedi: "Ey padşah, bu halda sən belə fikir eylərsən ki, mən yalançıyam". Padşah gülüb onun təqsirindən keçdi.

Bir dəllək bir gün bir xacənin başını qırırıdı. Nagah əli titrəyüb onun başından kəsdi. Xacə fəryad eylədi ki, ey ustad başımı kəsdin. Dedi: "Sakit ol ki, başı kəsilmiş danışmaz".

Bir zərifi bir günah üzrə padşahın yanına apardılar ki, ona baxxast eyləyə. Günahı sabit olandan sonra padşah buyurdu ki, onun burnunu deşüb bir ip keçirüb küçələrdə gəzdirsünlər. Günahkar ərz eylədi ki, ey padşah mənim burnumun iki deşikləri var, üçüncü deşik nə lazım?

Bir kişi ulağını itirmişdi. Bir özgənin ulağına yükünü yükləyüb gəldirdi. Ulağ yiyəsi gəlüb yükü atub ulağını apardı. O əhməq fəryad elədi ki, mənim ulağımı hara aparırsan? Ulağ yiyəsi dedi ki, bu öz ulağımdır, aparıram. Əbləh dedi ki, ulağ mənimdir. Bu qalmağala xalq yığıldılar. Əhməqdən soruşdular ki, sənin ulağın erkək idi ya dişi? Cavab verdi ki, erkək idi. Dedilər ki, bu dişidir. Dedi: "Mənim ulağım dəxi o qədər erkək degildi".

* * *

Bir əbləh bir gün on dəvə qabağına salub gedirdi. Elə ki, bir az piyada yol getdi, davalərin birinə mindi, qalanını saydı. Gördü ki, doqquzdur. Dedi ki, mənim on dəvəm var idi. Bəs birisi necə oldu. Özlünlü dəvədən salıb hər yana yüngürdü. Dəvədən bir nişan tapmayıb məlul gerü qayıtdı. Davalərin yanına gəlüb saydı. Gördü ki, dəvə ondur. Şad olub getdi. Bir qədər yol piyada gedüb genə dəvənin birini mindi. Saydı, gördü ki, genə doqquzdur. Dəvədən özlünlü aşığı salub hər yanı axtardı. Dəvədən bir əsər görmədi. Məhzun gerü qayıtdı. Davaləri bir də sayub gördü ki, dəvə ondur. Neçə kərə belə elədi. Axırda dedi ki, dəvə minəndə davalərim doqquz olur, piyada gedəndə on. Bəs bu yaxşıdır ki, piyada gedim.

* * *

Bir oğru bir evə getdi. Heç zad tapmadı ki, oğurlasın. Nəgah evün küncündə bir qədər yumşaq əhək gördü. Güman elədi ki, undur. Sarığını orda qoyub getdi ki, un götürüb sarığına bağlayub götürsə. O halda ev yiyəsi hazır idi. Sarığı oğurladı. Oğru gördü ki, götürdüylü əhəkdir. Qayıtdı ki, sarığını götürsə, gördü ki, sarıq yoxdur. İstədi ki evdən çıka. Ev yiyəsi fəryad elədi ki, oğrunu dutun. Oğru dedi ki, məlumdur ki, oğru kimdir.

* * *

Bir cəm bir paxıl xacənin yanına gedüb, dedilər ki, sən kərimşən və biz fəqir. Sənin qəbuluna gəlüb iki hacət istərik. Bizi bu qapudan nalimid qaytarma. Xacə dedi ki, əgər sizin

istədiyiniz hacətləri mən bacararam, muzayıqə yoxdur. O iki hacət hansıdır? Dedilər: "Əvvəlinci hacətimiz odur ki, min qızıl bu kişiyə borc verəsən ki, çox lazımdır. Və biz daxi bu pula sana zəmin oluruq." Xacə soruşdu ki, ikiminci hacətiniz nədir? Dedilər odur ki, bir il ona möhlət verəsən ki, borcu ədə eyləyə. Xacə dedi: "Ey əzizlər, bu iki hacətdən birisi əmələ gələ razı olursunuzmu?" Dedilər: "Bəli". Dedi: "İkinci hacəti qəbul eylərəm ki, möhlət verməkdir. Siz mənə bir il möhlət istərsiniz, mən iki il möhlət verərəm. Amma əvvəlinci hacəti özgədən istəyin ki, munda artıq saxavət bacararam".

* * *

Bir kar bir naçağı görməyə gedirdi. Öz-özlünə fikir eylədi: elə ki, onun yanına gedərəm, deyərəm halın necədir? Deyəcəkdir ki, yaxşıyam. Və bir də soruşaram ki, gəza nə yeyirsən. Deyəcəkdir ki, filan zad. Və bir də xəbər aluram ki, təbibin kimdir. Cavab verəcəkdir ki, filankəs. Çün azarlınun yanına gəldi ittifaqən onacaq inciklü idi. Kar soruşdu ki, halın necədir. Dedi: "Ölüm halında". Kar dedi: "Allaha şükür". Və bir də soruşdu ki, gəza nə yeyirsən? Dedi: "Zəhir-mar". Dedi: "Nuş can olsun". Genə xəbər aldı ki, təbibin kimdir? Dedi ki, Əzrail. Dedi ki, qədəmi mübarək olsun.

* * *

Bir zərif bir dərvişin evində qonaq idi. Və o dərviş damının üstünü nazik ağaclar ilə örtmüşdü. Hər saat o ağaclar səslənirdilər. Dedi: "Ey dərviş, məni bir özgə yerə apar, qorxuram ki, ev yıxılar". Dedi: "Qorxmam, bu səssiz ki,

ağaclardan gəlür, yıxılmaqdan ötəri degil. Zikr eylərlər".
Dedi: "Qorxuram zikrdən sonra səcdə eyləyələr".

Bir padşah səhər vaxtı ova gedirdi. Bir bədtərkiş kişi ona rast gəldi. Onun surətini bədfal təsəvvür edüb buyurdu ki, onu dövsünlər. İttifaqən padşahın o gün ovu çox yaxşı oldu. Şad gerü qayıdanda yadına düşdü ki, fəqiri əbas yerə incidübdür. Onu götürdüüb üz istədi. Xələt və nemət anam elədi. O fəqir dedi: "Ey padşah, mən xələt və nemət istəmirəm, amma iltimas eylərəm ki, rüxsət verəsən ta bir söz deyəm". Dedi: "De". Dedi ki, səhər ertə əvvəlimgi kəs ki, sən gördün mən idim. Və əvvəlimgi kəs ki, mən gördüm, sən idin. Sənin üçün bu gün sayır günlərdən xoş keçdi. Amma mana bu gün çox pis keçdi. Bəs insaf elə ki, bu ikimizin hansı şum təledir? Padşaha bu söz daxi xoş gəlüb daxi artıq şeylər ona mərhəmət eylədi.

İki əbləh bir yol ilə gedirdilər. Dedilər ki, bir-birimizlə səhbət eyləyək ta yolun zəhməti bizə asan olsun. Birisi dedi ki, mən Allahdan istərəm ki, mana min qoyun verə, ta onun südündən, yunundan və quzusunun bəhrəmənd olum. O biri dedi ki, mən onu istərəm ki, Allah mana min yirtici qurt verə, oları sənin sürünə buraxam. Qoyun istəyən dedi ki, Allahdan utanmırsan ki, bu qədər qurtları mənim sürümə buraxırsan və mənim halal malımı zayə eyləyirsən, yoldaşlıq və dostluq lazıması belə olur? Qurt istəyən dedi ki, Allahdan qorxmazsan ki, bu qədər südü, yunu və quzunu yeyərsən,

mana heç zad verməzsən. Qoyun istəyən dedi ki, sana qoyundan heç zad vermək olmaz. O qədər mənim fəqir əhli-əyalım var ki, ancaq oları riayət eylərəm. Qurt istəyən dedi: "Mana daxi lazım degil ki, səni miraat eyləyim. Bu qədər büxl ki, səndə var, gərəkdir ki, sənin qoyunlarını mənim qurtların tələf eyləyələr". Axırda onların aralarına bir cəng və gəvğa düşdü ki, bir-birinin başlarını yardılar. Eylə ki, yorulduklar, yolun kənarında əglaşdilər. Gördülər ki, bir qoca kişi bir tuluq ərnək bal bir uzunqulağa yükləyüb gəlür. Bir-birinə dedilər ki, bu bizim aramızda həkəm olsun. Onun yanına gedüb macarını nəql eylədilər. Elə ki, qoca onların işlərindən xəbər oldu, bir bıçaq çəküb tuluğu parə-parə eylədi ki, mənim qanım bu bal kimi tökülsün, əgər sizin ikiniz də əhməq degilsiniz!

Bir Kufəli bəxil eşitdi ki, Bəsrədə bir bəxil var ki, bəxillərin səfında kamildir. Bəsrəyə yüz qoydu ki, onunla səhbət edüb bəxillik sifətini məlum eyləyə ki, nə həddəddür. Elə ki, ona yetişdi, dedi ki, uzaq yoldan gəlmişəm ki, səninlə səhbət edüb qonaq olum və o sifətdən ki, xalq arasında məşhursan xəbərdir olum. Bəsrəli dedi ki, çün mana qonaq gəlubsən, sana mehmandarlıq eylərəm. İndi hansı xəbəyə meylin var isə məlum elə ki, hazır eyləyim. Kufəli dedi: "Müddətdir ki, mənim könlüm təzə peynir istər." Bəsrəli bir qab götürüb bazara getdi. Elə ki, peynir satan dükənına yetişdi, dedi ki, bir Kufəli mana qonaq gəlübüdür. Məndən təzə pənir istər. Baqqal dedi ki, ey xacə sana elə pənir verərəm qar kimi. Güman elədi ki, qar pənirdən yaxşı olur,

yaxşıdır qonaq için yaxşı zad almaq. Bəs pənim satanı qoyub qar satan dükənina gəldi. Dedi ki, sana elə qar verərəm ki, pak və saf ola zeytun yağı kimi. Elə ki, bu sözü eşitdi, güman elədi ki, zeytun yağı qardan yaxşıdır. Onu dəxi qoyub zeytun yağı satanın dükənina gəldi. Dedi ki, zeytun yağı istərəm. Yağ satan dedi ki, sana elə yağ verərəm ki, saf və təmiz su kimi. Xəyal etlədi ki, zeytun yağından su yaxşı olur. Öz evünə gəlüb bir kasa saf su qonağın qabağına qoydu və dedi ki, hamı bazarı dolandım, bundan yaxşı zad tapmadım. Və macəranı əvvəldən axırədək nəql etlədi. Kufəli onun əlini öpüb dedi ki, sən bu elmdə məndən mahir və ustadсан.

* * *

Bir qoşun adamı var idi. Hansı hamama ki, gedərdi, çıxanda hamamçıya deyərdi ki, mənim filan paltarım itübdür və filan şeyim oğurlanubdur. Onu tap ya əvəzini ver. Bu bəhanə üzrə cəng və govğa edərdi. Axırda hamamçının muzdunu verməzdi. Hamı hamamçılar onu tanıır, digər dəxi heç hamamçı onu hamama qoymazdı. Genə qoşun adamı bir hamama gedüb hamamçı ilə şərt etlədi ki, dəxi bir kəsə töhmət edüb deməsün ki, mənim filan şeyim oğurlanubdur. Və hamamçının muzdunu versün. Bu şərtə bir neçə adamlar şahid dutub hamama daxil oldu. Hamamçı onun hamı paltarını oğurluyub bir kəmərinə və bir qılıncını qoydu. Əbləh ki, o hamamdan çıxdı, gördü ki, paltarı yoxdur. Və bir sözü yox idi ki, deyə. Bu səbəbdən ki, şahidlər hazır idilər. Futədar futəni onun belindən açdı, çılpaq qaldı. Zərurət ilə kəməri və qılıncı belinə bağlayub hamamçıya dedi ki, mən

heç bir söz deyərəm. Amma özün insaf elə ki, mən bu surat ilə hamama gəlmişdim? Hamamçı və orda olan adamlar hamısı güldülər. Hamamçı onun paltarını özünə verüb əhd elədi ki, o, hər həftə hamama gəlsün və muzd verməsün.

* * *

Bir çöl ərəbi ac və susuz bir çayın qırağına yetişdi. Gördü ki, bir özgə ərəb bir dağarcıq çıxarub yeyir. Gəlüb onun yanında durdu. Dedi: "Ey ərəb qardaş, hardan gəlürsən?" Dedi: "Sənin qəbiləndən". Dedi: "Mənim evümdən xəbər varmı?" Dedi: "Bəli, çox şən və abad gördüm". Dedi: "Mənim Buğa adlı itimi gördünmü?" Dedi: "Əcəb itdir, sənin sürünə çox yaxşı pasibanlıq etlər ki, bir ağac yoldan qurtun macalı yoxdur ki, irəli gəlüb sənin sürüyün ətrafına dolansun". Dedi: "Oğlum Xalidi gördünmü?" Dedi: "Məktəbdə müəlliminin yanında əgəşüb uca səəs ilə dars oxuyurdu". Dedi: "Xalidin anasını gördünmü?" Dedi: "Bəh! Bəh! Onun kimi o qəbilədə həyalu və abrulu gözəl və ağıllu övrət yoxdur". Dedi: "Mənim su çəkən dəvəmi gördünmü?" Dedi: "Çox çaqlanmışdı, bir həddə ki, beli kühənə bərabər idi". Dedi: "Mənim qəsimi gördünmü?" Dedi: "Onun eyvanı Keyvana baş çəkmişdi. Mən ondan ucaraq qəsr heç yerdə görməmişəm". Ərəb xanimanının güzərişini bilüb xatircəm oldu. Şadlıq ilə çöhrəkdən və atədən doyunca yedi. Və ac ərəbə bir zad vermədi. Biçərə çox məlul olub ac qaldı. Ərəb elə ki, tox oldu, qalan çöhrəyi və əti dağarcığa qoyub ağzını bağladı. Bu halda bir arıq it ora yetişdi, ərəb bir sümük götürüb o itin qabağına atdı. Durdu ki, dağarcığı çiyinə götürüb gedə, çöl ərəbi dedi ki, əgər sənin Buğa adlı itin diri olsaydı, elə bu itə

oxşardı. Ərəb dedi: "Məgər mənim Buğam ölübdür?" Dedi: "Bəli. Mənim yanında öldü. Sən sağ ol." Dedi: "Onun ölmasına səbəb nə idi?" Dedi: "Əbəs ki, sənin su çəkən dəvayın öpkəsindən çox yemişdi, gözləri kor olub öldü." Ərəb dedi: "Mənim dəvama nə oldu ki, öldü ki, onun öpkəsini itlər yedi?" Dedi: "O dəvəni Xalidin anasının xeyratında öldürdülər". Dedi: "Məgər Xalidin anası ölmüşdü?" Dedi: "Bəli". Dedi: "Səbəb nə idi?" Dedi: "Bəs ki, Xalidin qəbrinin üstünə gedüb, başına çox dögmüşdü, naxoşluyub öldü". Dedi: "Məgər Xalid ölmüşdü?" Dedi: "Bəli". Dedi: "Səbəb nə idi?" Dedi ki, zəlzələ oldu, sənin o uca qəsrin uçub Xalidin başına töküldü. Elə ki, ərəb bu xəbərləri eşitdi, dağarcığı çiyindən atıb başına vurub ağılıya-ağılıya biyabana yüz qoydu. Çöl ərəbi dağarcığı götürüb qaçdı.

Birisi fəqir ikən padşah olmuşdu. Bir dövlətli kişini cərimələyüb, hər nə malı var idi, aldı. O günün sabahı padşah o kişini görüb soruşdu ki, halın necədir? Dedi ki, sənin dünənki halın kimi. Dedi: "Mənim dünənki halım necə idi?" Dedi: "Mənim bu günkü halım kimi". Padşah gülüb onun malını özünə verdi.

Bir kişi uzunqulağa minmişdi və bir keçinin boynuna bir neçə qumrov asub onun ipini uluğun pəlanına bağlamışdı. Və keçiyə daxili uzunqulağın dalınca gedirdi. Üç ayyar bir yerdə əgəlaşmişdilər. O kişini görüb bir-birinə dedilər ki, bu kişi əhməqdirdi. Birisi dedi ki, mən onun keçisini elə oğurlaram ki,

o, xəbərdar olmaz. O biri dedi ki, əgər sən keçini oğurlarsan, mən onun uluğunu oğurlaram. Üçüncü tərər dedi ki, bular səhldir, mən onun paltarını oğurlaram. Əvvəlinci oğru onun dalınca düşüb bir yerdəlik getdi ki, orda xalqın tərəddüdü az idi. Fərsət tapub qumrovları keçinin boynundan açub uluğun quyuğuna bağlayub keçini oğurladı. Uluq yeridikcə qumrovların səsi gəlirdi. O kişi güman etlirdi ki, keçiyə uluğun dalınca gəlir. Birisi dedi ki, bu kişiyə baxın ki, qumrovunu uluğun boynuna bağlarlar, bu quyuğuna bağlayubdur. Kişi dalına baxdı, keçini görmədi. Fəryad elədi ki, keçini oğurladılar. İkinci ayyar dedi ki, mən bu saat bir kişini gördüm ki, sənin keçini aparırdı. Uzunqulaq ziyəsi dedi ki, ey xacə, lütf edüb bu uzunqulağı bir ləhzə saxla ta gedüb o kişidən keçimi alım. Əyyar dedi ki, yaxşı, yaxşı, olur. O kişi uzunqulağı ona vertüb keçinin dalınca getdi. Oğru uzunqulağı apardı. Elə ki uluq ziyəsi keçidən ötrü bir az küçədə dolanırdı. Bir kəsi görmədi. Gerli qayıtdı ki, uluqı alsun, hərçənd o kişini axtardı, tapmadı. Mat qaldı. O halda üçüncü ayyarı gördü ki, bir quyunun başında durub fəryad etlir. O kişi dedi ki, ey xacə, mənim keçimi və uzunqulağımı oğurlayubdular. Sana nə olubdur ki, dad etlirsən? Tərər dedi: "Ey əhməq, nə sölərsən, bir sənduqçanı ki, qiymətli cəvahir ilə dolu idi, padşahın hüzuruna aparırdım. Elə ki, bura yetişdim, ayağım daşa toxunub yıxıldım və sənduqçə əlimdən bu quyuya düşdü. Bu saat padşah mana siyasət edəcəkdür. Hər kəs sənduqçanı quyudan çıxarsa, ona on misqal qızıl verərəm".

O kişi öz-özünə fikir elədi ki, əgərçey keçimi və uluğımı oğurladılar, amma bu on misqal qızıl on o şeylərin əvəzinə olur. Bunu mana Allah yetürübdür. O halda paltarını götürüb

getdi. O kişi hər qədər quyunu axtardı, bir zad tapmadı. Fəryad elədi ki, ey kişi sən dedigin sənduqça quyuda yoxdur. Cavab eşitmədi. Çox çətinliklə quyudan çıxub paltarından bir nişan tapmadı. Heyran qaldı. Bir dəgənək götürüb ətrafını qoruya-qoruya gedirdi. Xalq bu haləti görüb dedilər: "Ey əhməq, məgər dəli olubsan?" Dedi: "Qorxuram ki, mənə də oğurlayarlar". Sənə 1272.

Hekayəti – tısbağa və əqrəb

Bir tısbağa bir əqrəb ilə dost və yoldaş idilər və həmişə bir-biri ilə dostluq lafını vurardılar. İttifaqən onlara bir iş yüz verdi ki, öz vətənlərini tərk edüb özgə yerə getməli oldular. Oların güzarı bir çaya düşdü. Çün əqrəbin sudan keçməyi məqdur degildi, naçar qaldı. Tısbağa dedi: "Ey əziz yar, nə oldu ki, belə qəmginsən?" Əqrəb dedi: "Ey qardaş, bu sudan keçmək fikri mənə gəm girdabına salubdur. Nə mana sudan keçmək müyəssərdür, nə səndən ayrılmaq." Tısbağa dedi ki, heç gəm yemə ki, mən səni zəhmətsiz bu sudan keçirərəm. Heyif degilmi ki, bir dostu neçə müddətlərdə çətinliklə ələ gətürmək və asanlıqla buraxmaq. Pəs əqrəbə öz dalusundan gəmi kimi qayurub suya rəvan oldular. Bu halda tısbağa bir səs eşitdi. Soruşdu ki, bu nə səsdür? Əqrəb dedi ki, mənim nişimin səsidür ki, dalunda onu imtahan eylərəm. Tısbağa bu əməldən astiftə olub dedi: "Ey mürvətsiz, mən öz canımı bəla gərəqabına salub səni dalımda sudan keçirərəm, əgər minnat bilmirsən və qədimi səhbətin haqqını zayə edirsən, bəri niş vurmaq səbəbi nədür? Məlumdur ki, məndən sana bir zəhər yetişməyübüdür. Sənin nişin mənim dalıma bir əsər eyləməz. Əqrəb dedi ki, mənim təbiətimin təqazası niş vurmaqdur. Xah dostun dalı ola, xah düşmənin sinəsi. Bu məsəl ondan ötaridir biləsən ki, hər kəsin zəti bəddür, ondan yaxşılıq gəlməz. Əgərçi ona çox əhsan eyləyəsən. Qurda rəhm eləmək qoyuna zülmdür.

Zalim padşahın adil olmağı

Keçən zamanda bir padşah var idi ki, ədl və ehsandan ayağ dışqaru qoyub rəiyyətdə zülm edərdi. Bu padşah bir gün ava getmişdi. Elə ki, avdan gəldi buyurdu ki, xalqa car eylesünlər ki, bu gündəyə mənim gözüm doğru yolu görməkdən örtülmüşdü. Və mənim zülm əlim məzlumların və bəşərələrin yüzünə zülm qılıncı çəkmişdi. İndi rəiyyət-pərvarlik məqamına gəlmiş ədalət və dad qapusunu açmışam. Ümidim budur ki, bundan sonra heç zalim məzluma sitəm eyləmək bacarmıya.

Rəiyyətlər bu müştuluğdan bir təzə can tapdılar. Və fəqirlərin ümidvarlıq gülü murad bağında açıldı. Müxtəsər o padşahın ədaləti bir həddə yetişdi ki, zülm və fəsadın əlaməti bilmərrə vilayətlərdən götürüldü. Bir gün onun səltənət hərəminin hərəmlərindən biri fürsət vaxtında bu halın keyfiyyətindən soruşdu ki, səbəb nə idi ki, cövrü cəfa mehrü vəfaya təbdil oldu? Şah buyurdu ki, mən o gün ava getmişdim. Nəgah gördüm ki, bir it bir tülkünün dalınca yığrüb yetişdi və onun ayaqlarının birisini sındırdı. Tülkü o sınıq ayağ ilə qaçub bir deşiyə girdi. İt geri qayıtdı. O halda bir piyada yol ilə gəlirdü və itə bir daş atdı, itin ayağı sındı. Və o piyada bir az yol getmişdi ki, bir at o piyadaya bir təkik vurdu ki, piyadanın ayağı sındı. Və at dəxi bir qədər yol getmişdi ki, ayağı bir deşiyə düşüb sındı. Elə ki, bu əhvalı gördüm öz-özümə dedim ki, gör nə eylədilər, nə gördülər. Hər kəs onu eyləyə ki, görək, onu görər ki, istəməz. Bu məsələ ondan ötürür ki, mülkəfatdan qorxasan və pislik

eyləməyəsən. Məbada ki, onun əvəzi sana yetişə. Pislik eyləmə ki, pislik görərsən. Özgəyə quyu qazma ki, özün düşərsən.

Sovdağər və oğlanları

Bir sovdagər var idi ki, dəryaların və səhraların mənzillərini təy etmişdi. Və məşriqin və məğribin şəhərlərini gəzmiş və ruzğarın yaxşı və yamanını görmüş və dövrünün şirin və acılığını dadmış və dünyanın rahatlığından və cəfasından çox təcübələr öyrənmiş, çün ölümün qoşununun müqəddiməsi ki, ibarətdir qocalıq sifətindən onun bədəninin şəhərinə hücum eylədi və əcalin ləşkərinin qaravulu ki, işarətdür tük ağarmaqdan onun varlıq hasarının çevrəsini dutdu. Bazirgan bildi ki, dirilik sərmayəsi bir mətədir ki, bədənin evində əmanət qoyulmuş. Onun üç cavan oğlanları var idi. Amma atalarının malı çox və özləri cavan olmaq səbəbilə sənətin cəfasına və kəşbin möhnətinə tab eyləməyüb atalarının mallarını çox xərc və məsrəf eylərdilər. Və əziz olan ömürlərini gəflətdə keçirirdilər. Ataları çox məhrəbanlıqdan olara nəsihət elədi ki, ey cavanlar, kişi öz qazanmadığı malın qədrini bilməz, amma bilmək gərəkdir ki, mal dünya və axirətin xoşbəxtliyi sərmayəsidir. Və kim ki, əziz olur hünərin və malın səbəbi ilədür. Aləm əhli üç mərtəbəyə talibdir. Əvvəl güzəranın genişliyidir ki, hamının məqsudu yemək və geymək və ləzzət aparmaqdır. İkinci böyüklük mərtəbəsidir ki, qədr və mənzilət tapub mənəsb sahibi olur. Bu mərtəbəni tapmaq olmaz məgər mal ilə. Üçüncü axirət səvabına və

kəramət mənzilinə yetişməkdir. Bu mərtəbə dəxi mal ilə olur. Necə ki, deyübdürlər malların yaxşısı yaxşı kişilərin malıdır. Pəs məlum olur ki, malın bərkəti ilə çox mətləblər hasil olur. Və mal hasil etmək kəsb və tələb eləməmiş mahal görünür. Və əgər bir kəs ittifaqən məşəqqət çəkməmiş mal tapa və onu qazanmaqda zəhmət çəkməyə, əlbəttə, onun qədrini bilməyüb tez zayə elər. Budur ki, kahallıqdan yüz döndərüb kəsb eyləyəsiniz. Böyük oğlu dedi ki, ey ata, sən bizi kəsb eyləməyə buyurursan, amma bu, təvəkkülün ziddidir. Mən yəqin bilürəm ki, hər qədər ruzi müqəddər olubdur, hərçənd onun tələbində ciddi cəhd eyləməyən o bana yetişəcəkdir. Və o zad ki, mənim ruzim degil nə qədr ki, onun tələbində səy eyləyən fayda verməyəcəkdir. Atası dedi ki, nəql edirlər ki, bir gün bir kişi bir yerdən keçirdi. Gördü ki, bir qara quş bir qədər atət çənqəlinə alub bir ağacın ətrafında dolanır. O ətdən parça-parça götürüb yuvada bir qanadsız qarğanın ağzına verir. Kişi dedi ki, Allahın qüdrətini və rəhmətini gör ki, bir qanadsız qarğaya ki, nə qanadı var və nə uçmaq qüdrəti. Yuvanın quşasında onun ruzisini qoymur. Amma mən həmişə ruzinin tələbindəyəm. Yüz hiylə ilə bir çörək ələ götürürəm. Məlum ki, yəqinin zəifliyindən və etiqaqın azlığındandır. O yaxşıdır ki, bundan sonra ruzinin tələbində çalışmıyub bir quşada əglaşim ki, ruzi yetürən Allahdır. Bəs üç gecə-gündüz bir quşada əglaşüb ruzi dəlməca getmədi. Ac qalub hər saat zəif oldu. Və ibadət və təat qüvvəti qalmadı. Haqq təali o zamanın peyğəmbərini onun yanına göndərüb peyğəm eylədi ki, ey bəndə mən aləmin mədarını əsbab ilə qoymuşam. Əgərçi bacarıram ki, aləmi əsbabsız dəxi dolandıraram. Əgər sən

özgənən faydasının səbəbi olasan, yaxşıdır ki, özgəsi sənə fayda səbəbi ola. Bu məsələ ondan ötürüdür ki, səbəbsiz ruzi kəsb eyləmək olmaz. Ruzi Allahdandır, təvəkkül və cəhd səndən.

Padşah və meymun

Kəşmir vilayətində bir padşah var idi ki, padşahlıq sifətlərinin hamısı ilə arastə idi. Və onun bir meymunu var idi ki, çox etibarlı idi. Padşah padşahana lütfərdən onun haqqında heç müzaiqə eyləməzdi. Bu meymun hər gecə əlinə bir nacaq alub səbhədək padşaha keşikçi olurdu. Və günbəgün ixlasını padşaha artururdu. İttifaqən bir zirək oğru özgə şəhərdən bu vilayətə yetişdi. Gecə əyyarlıq libası geyub məhəllələrdə dolanırdı. Bir əhməq və təcrübəsiz oğru dəxi bu qəsədilə küçələrdə gazirdi. Olar bir-birinə rast gəldilər. Çünki həmcins idilər. Aşna oldular. Qərüb oğru yerli oğruya məşvərət elədi ki, hansı məhəlləyə getmək gərək və kimin evünə nəqb vurmaq gərək. Nədan oğru dedi ki, padşahın baş təyləsində bir uzunqulaq var ki, çox yəgin və kökdür. Məsləhət oldur ki, əvvəl gedüb onu oğurluyaq və bazarın çarususunun başında bir şişəgər dükkanı var, onu yarub səf və qiymətli şişələr götürüb uzunqulağa yükləyüb apararaq. Bilici oğru bu sözdən təəcclüb edirdi. Nagah əsəs olara dütçar oldu. Zirək oğru bir hiylə ilə bir divarın dəlində gizləndi. Əsəs əbləh oğrunu dutub soruşdu ki, hara gedirsən? Cavab verdi ki, mən oğruyam, qəsdim bu idi ki, gedüb padşahın təyləsindəki uzunqulağı oğurlayım və şişəgərin dükkanını yarub şişələrdən

ona yükləyüb aparım. Əsas gülüb dedi ki, acəb əhməq oğrusan ki, aziz olan canı bir kəmqiymət heyvanın və qədir-siz (bir) şeyin xətasının yolunda qoyursan. Çünki oğurluq eləmək istərsən, bəri padşahın xəzinəsinə get. Pəs əsas onun qollarını bağliyub zindana apardı. Zirək oğru səfil oğrunun işindən xəbərdar oldu və əsasın sözlərindən təcrübə hasil eləyüb öz-özünə dedi ki, bu mənim oğru dostum nadan idi və düşmən əsas dana. O dost nadanlığından məni həlakə salurdu və bu düşmən mana təcrübə ögrətədi. İndi padşahın xəzinəsinə getmək lazımdır. Pəs əhəstə padşahın imarətinin yanına gəlib nəqəb vurdu. Nəqəbin ayağı padşahın yatacaq yerinə yetişdi. Ora daxil olub gördü ki, padşah bir qızıl taxtın üstündə yatub, çox qiymətli şeylər dəxi var və bir meymun əlində nacaq onun yasduqunun yanında durub sağ və sola baxar. Və bunu görüb heyran qaldı. Bu halda bir neçə qarınca evin səqfindən padşahın sinəsinə töküldü. Meymun bunu görəndə dedi ki, sübhədək ulduz kimi oyaq qalub padşahın keşigində olum, bu qarınca necə cürət edirlər ki, mənim ağamın sinəsində gözələr. Pəs onun anlamazlıq həmiyyəti cuşə gəlüb istərdi ki, nacağı şahın sinəsi üstündə qarıncaalara vurub öldürsün. Oğru qışqırıb nacağı meymunun əlindən alub qollarını dutub bağliadı. Padşah bu qalmaqal eşidüb yuxudan oyandı. Oğrudan soruşdu ki, sən kimsən? O cavab verdi ki, mən sənin ağıllı düşməniməm, sənin məlmını oğurlamağa gəlmişdim. Əgər bir ləhzə ehmal eləyəydim, həlak olurdun. Macərəni tamam padşaha nəql elədi. Padşah ona çox mal və mənəb verüb özünün hüzur muqərrəblərindən elədi. Və buyurdu, meymunu zəncirə vurdular. Bu məsələnin faydası odur ki, kişi gərək aqil ola və ağıllı ilə

dostluq və söhbət eləyə. Və nadan ilə dost və əşinə olmaya ki, ağıllı düşmən ağılsız dostdan yaxşıdır.

Qarı və pişiyi

Nəql edirlər ki, bir zəif qarı övrət var idi və bir evi dəxi var idi. Cahillərin könlü kimi dar və bəxillərin gözü kimi qaranlıq. Və onun bir pişiyi var idi ki, hərəiz çərəgin yüzünü xəyal ənasində görməmişdi. Ona qənaət elərdi ki, kəsəgənin iyini dişdən (deşikdən) eşidərdi, ya kəsəgənin ayağının nəqşini torpağın taxtası üzrə görürdü. Əgər bəxti mədəkarlıq edüb əlinə bir kəsəgən düşsə idi, gədə xəzinə tapan kimi çox şad olurdu. Bir həftəyədək onun şadlığı ilə güzəriş edərdi və deyərdi ki, yarab bu ki, mən görürəm yuxudur ya oyaqlıq ki, bu qədər azabdan sonra belə naz və nemətə yetişdim. Və o səbəb ilə ki, qarının evi o pişiyin qəhətligi idi həmişə zar və nizar idi. Və uzaqdan xəyal surətində görünərdi. Bir gün çox zəhmət ilə damın üstünə çikub bir pişik gördü ki, qonşunun divarının üstündə xuraman gedirdi. Və yırtıcı aslan kimi yürürdü və çox çağlıqdan aram ilə seyr edirdi. Çün qarının pişiyi o həmcinsini o köklükdə gördü, dedi ki, sən nə səbəbdən belə kök olubsan? Məgər Xətə padşahının qonaqlığında idin? Sənin bu qüvvətin və çağlığın hardandır? Qonşunun pişiyi dedi ki, mən padşahın xançasının töküntülərini yeyirəm. Və çün xançaları düzürlər, cürət və cəldliklə sıçrayub yağlı atlardan və ağ çərəklərdən bir neçə tika götürüb yeyirəm və gələn günədək xatircəm və fəriş gəzirəm. Qarının pişiyi

soruşdu ki, çaq at və ağ çörək necə olur və mən bu müddə-tədək qarının şorbasından özgə bir zad əlimdə görməmişəm. Qonşunun pişigi gülüb dedi ki, bu səbəbdəndir ki, sənəi örməçəkədən fərq vermək olmaz. Və bizim həmcinslərimiz bu sifətdən ki, sənəin vardır ar edərler. Pişiklik nişanlarından sənədə ancaq iki qulaq vardır və bir quyruq. Əgər padşahın bargahını görəsən və onun taamlarını görəsən, olur ki, çürümüş sümüklər can tapan kimi cavan və təzə olasan. Qarının pişigi o pişigə yalvarub dedi ki, ey qardaş, mənim sənəinlə qonşuluq və həmcinslik haqqım var. Nə olur ki, muruvvat edüb bu dəfə ki, padşahın aşpazxanasına gedəsən, məni də aparasan. Qonşu pişigin ona rəhmi gəlüb vədə eylədi ki, bu növbət onsuz padşahın xançəsinə getməsün. Qarının pişigi bu vədənin müjdəsindən guya bir təzə can tapdı. Damdan aşağı düşüb bu halı qarına naql elədi. Qarı dedi ki, ey biçərə rəfiq, dünya əhlinin sözlünə aldanma. Qənaət guşəsini əlindən vermə ki, tamahın qabını torpağdan başqa özgə zad doldurmaz. Və arzusunun gözünü sənə ignəsindən qeyri özgə şey tökməz. Adəmi qənaət dövlətli eylər. Və söz eşitmək ağıldandır. Amma pişigin başına sultanın xançəsinin sevdası elə düşmüşdü ki, qarının nəsihət dəvəsi ona əsər eləmədi. Bəli, hamı ələmin nəsihəti nəşin qulağında qərbildə su kimidir. Xulasa, o biri gün qonşunun pişiginin ittifaqla yıxıla-dura özünü padşahın bargahının qapusuna yetürdü. Bular ora yetişəndən bir gün irəli pişiklər padşahın xançəsinin üstünə yığılub çox şur və qovğa eləmişdilər. Fəryad və fəğan ilə sultanın mehməndarlarını tənqə gətürmüşdilər. Padşah hökm eləmişdi ki, bir neçə adam əlləri yay, oxlu pusquda dursunlar. Ta hər pişik ki, cürət

edüb xançənin üstünə gələ, ox ilə vursunlar. Qarının pişigi bu haldan bixəbər çün taamin iyini eşitdi, biixtiyar xançənin üstünə yığürdü. Hənuz bir lokma yeməmişdi ki, bir kargər ox onun sinəsinə vurdular. Bəli, hər tamahkar nətimid olur. Qarının pişigi qarına bulaşmış gerü qayıdub deyirdi ki, əgər bu oxun əfətindən qurtulam, əhd elərəm ki, dəxi qarının virənə evinin küncünə qənaət edərəm. Və hargiz eşigə çıkmaram. Balın ləzzəti yemişin zəhmətinə dağməz. Öz doşabına qənaət eləmək elə baldan yaxşıdır.

* * *

Sərçə və ilan

İki sərçə bir damın guşəsində yuva dutmuşdular və orda vəqtlərini keçirürdilər. Vəqət oldu ki, onların balaları və hər ikisi dəxi balalarına pərvəriş verməkdən öteri yem tələbinə gedürdilər. Bir gün birisi gəlüb gördü ki, cifti tamam iztirab ilə yuvanın ətrafına dolanıb fəryad eylər. Dedi: "Ey yar, niyə pərişan halsan, bu nələ nədəndir?" Dedi: "Necə nələ eyləməyim, gəldim, gördüm ki, bir heybətli ilan bizim balalarımızın qəsdini eyləyir. Dədim: "Ey zalım, hərçənd, qüvvətli düşmənsən, amma biçərələrin ahından həzər eylə. Eşitmədi. Dedi ki, sənəin ahın mana heç əsər eyləməz. Dədim ki, qorx ondan ki, mən və ciftim sənədən intiqam əlaq. Və nə qədər ki, bacaranıq sənəi həlak eyləməkdə çalışsaq. Gənə gülüb dedi ki, sənəin kimi zəif düşməndən nə gələcəkdir? İndi nə qədər fəryad eylərəm bir kəs mənim dadıma yetişməz. İlan bizim balalarımızı yeyub yuvada yatubdur." Cifti çün bu vəqəni eşitdi, o dəxi nələ eylədi və balalarının ayrılığ odu

onun canına düşdü. Bu halda ev yiyəsi istərdi ki, çıraq yandıra. Fitoləni yağa bulaşdırub yandırub əlinə alub çıraqdana qoydu. Bu halda sərcələr vəhşətdən uçdular. Onların qanadlarının yeli fitiləyə dəydi. Kişinin əlindən sərcələrin yuvasına od düşdü. Ev yiyəsi qorxdı ki, evin səqfinə od düşsə. Damin üstünə çıxıb yuvanı dağıtdı ki, odu keçürsun. O halda ilanı gördü, başını üzüb həlak etlədi. Bu məsəlin fəidəsi odur ki, fəqirlərə və miskinlərə zülm etləmə ki, özündən güclünün əlində giriftar olursan.

* * *

Aslan və dovşan

Nəql edirlər ki, Bağdad tərəfində bir məqğzar var idi ki, onun nəsimi behişt bağını müəttər və onun gülləri fəklərlərin gözünü münəvvər etlərdi. Və onun gülşəninin hər butağından min ulduz taban və o güllərin hüsnünün tamaşasından göglər sərgərdan və hər tərəf saf və xoşgüvar çeşmələr rəvan və onların kənarında əlvan çiçəklər xəndan və səbanın nəfəsi onların ətrindən mişk rızan idi. O çəməndə çox vəhşilər var idi ki, havası xoş olmaq və otu və suyu çox olmaq səbəbilə orda vətən etləyüb günlərini rahatlıq ilə keçürərdilər. O çəmənin yanında bir tündməzaclu aslan var idi ki, hər gün öz didarını o biçarələrə göstərərdi. Onların eys və zindəganlığı ondan mükəddər olurdu. Bir gün ittifaq edüb aslanın yanına gedüb ərz etlədilər ki, biz sənin aciz və fəqir rəyyətlərinik. Sən hər gün bizdən qəhrü qəzəb ilə av etlərsən. Əgər birimizi həlak edərsən, yüzümüz sənin qan təkəməğindən və heybətindən zəhrəçək və pərişanhal olurduq.

İndi bir tədbir etləmişik ki, sənə fəraqət hasil ola və bizlərə rahat ki, bundan artıq bizləri incitməyəsən. Hər gün biz padşahın mətbəxinin vəzifəsini öz rızamız ilə göndərək və təqdir etləmərik. Aslan bu əmrə riza verdi. Olar hər gün qürə atardılar, heyvanlardan hər kimin adı çıqsə idi, onu vəzifə rəsmi ilə aslanə göndərərdilər. Bir müddətdən sonra qürə dovşanın adına çıkdı. O, yoldaşlarına dedi: "Bu işdə tədbir gərək ki, aslanın şərinə özümüzədən dəf etləyək". Yoldaşları dedilər ki, sən bu zəif gövdə ilə elə böyük zalımın əhdəsindən nəcə gəlürsən? Dedi ki, ağıl və tədbir cüssə küçük olmaq ilə degil. Əgər siz bu əmrədə məni müsəlləm etləsəniz, mən aslanın həlak olmağına bir fikir etləyüb sizi o zalımın cəngindən qurtararam. Dedilər yaxşı olur. Dovşan o qədər səbr etlədi ki, aslanın çəst vəqti keçdi. Onun tamahı hərəkətə gəlüb acığından gəgə topraq savururdu. Dovşan əciz ilə onun yanına gedüb gördü ki, o, çox qəzəbnəkdir, istər ki, əhdi sındırsun. Dovşan salam verüb dua və səna yerinə yetürdi. Aslan dovşandan soruşdu ki, hardan gəlürsən? Və vəhşilərin halları nəcədür? Dedi: "Olar haman qayda bir dovşan daxi mənimlə yoldaş edüb sizin çəstimiz üçün göndərdilər. Özgə aslan yolda bizə rast gəlüb yoldaşımı aldı. Nə qədər dedim ki, biz hər ikimiz heyvanların padşahı üçün vəzifə gedirik. Mənim sözlümə iltifat etləməyub dedi ki, bura mənim ovlağımdır, buranın avının mana təəllüqü var. Məndən böyük padşah kimdir? Axır onun yanından qaçub qulluğuna gəldim ki, vəqəni ərz etləyim". Aslanın xişmi və həmiyyəti ziyadə olub dovşanə dedi ki, o nə karədir ki, mənim avımı əlimdən ala. Bacararsanmı ki, məni ora aparub onu mana göstərsən, tə sənin və öz intiqamımı ondan əlim.

Dovşan dedi ki, o, siza çox nalayiq sözlər dedi. Mən bacarmadım ki, onun cavabını verim. Amma onu siza nişan verərəm. Bunu deyüb dovşan qabağa düşüb aslan dalınca getdilər. Ta dovşan aslanı bir dərin quyunun başına gətirdi ki, o quyunun suyu günün çəsməsi kimi saf idi. Dedi: "Ey padşah haman aslan bu quyudadır. Mən onun qorxusundan quyunun yavuşuna gədə bilmərəm. Əgər məni qoltuqunuza alarsınız, onu siza göstərəm". Aslan onu qoltuğuna alub quyunun başına gəlüb, aslan quyuya baxanda gördü ki, dovşan doğru deyirmiş. Öz surətinin əksini dovşan ilə suda görəndə güman elədi ki, o, aslandır ki, onun avını alub quyuda yeyir. Dovşanı buraqıb özünü quyuya aldı. Bir-iki nəfəs verüb həlak oldu. Dovşan sağlamət gerü qayıdub heyvanları bu haldan xəbərdar elədi. Olar Allaha şükür edüb aslanın şərindən xatircəm oldular.

Bu məsəl ondan ötürür ki, düşmən nə qədər qüvvətli olsa, qəflət vaxtında hiylə ilə onu həlak etməyə olur.

* * *

Qurt və dovşan

Bir ac qurt çöldə dolanırdı. Gördü ki, bir dovşan bir ağacın kölgəsində yatubdur. Qəflət yuxusu onu dutubdur. Qurt elə vaxtı qənimət bilüb ahəstə onun tərəfinə getdi. Dovşan onun qədəminin səmindən və nəfəsinin havasından xəbərdar olub yerindən sıçrayub istədi ki, qaçsun gördü ki, qurt onun yolunu elə dutubdur ki, qaçmaq macalı yoxdur. Dovşan qurtun qorxusundan yerində quruyub qaldı və yalvarmağa başlayub dedi: "Bilirəm yurtcu heyvanların

padşahının iştahası şiddətlüdür. Amma bu zəif cüssə ilə ancaq padşahın bir loqması oluram. Məndən nə gəlir və məni yeməkdən nə müşkül açılır. Bu yavuşda bir tülkü var ki, çox çağlığandan yola gədə bilmir. Gümanım budur ki, onun əti təza və tərləkdə dirilik bulağının suyu kimidir. Onun qanı şirinlikdə və ləzzətdə həyat şərbətidir. Əmir əgər buyura mən onu bir hiylə ilə bəndə saluram ki, əmirə nəşastavlıq ola. Hərgah bu murad əmələ gəldi, xoşdur. Və illə mənim özüm padşahın təsərrüfündəyəm". Qurt dovşanın əfsununa aldanıb, tülkinin evinə getdilər. Amma o tülki hiyləgərlikdə elə idi ki, şeytana dərs verərdi. Dovşanın on ilə qədimi düşmənliyi var idi. İstərdi ki, ondan intiqam alsun. Dovşan qurtu tülkünün deşiginin ağzında qoyub özi içəri girüb, tülkiyə salam verdi və dua və sənə cəylədi. Tülki dəxi taməm cəhtirəm ilə salamın cavabını verüb dovşanı təzim ilə əqləşdirdi. Dovşan dedi ki, çox zaman olur ki, cənabınızın mülaqatının şərəfatının arzusunda idim. Amma ruzgarın bir para manəcələrinin səbəbilə bu səadətədən məhrum olmuşdum. Bu vaxtda ki, Misirin padşahı ki, çox əzəmətli və rəiyyatpərvər padşahdır bu şəhərə təşrif gətürübdür və cənabınızın sağlamət guşəsində əqləşməğini eşidüb məni vəsilo edüb sahibi görməyə gəlir ta gözünü gün kimi didarınız ilə mü-nəvvər cəyləyə və can damarını nəfəslərinizin iyilə müəttər qıla. Əgər izin verəsiniz daxil olsun və illə özgə növbət qəza cəyləməyə olur. Tülki bu kəlamın səfhasından hiylə nəqşə oxuyub öz-özünə dedi ki, səlah odur ki, bular ilə süluk ilə rəftar edim. Və o sərbəti ki, məndən öləri tərtib cəyləyübdür-lər öz boğazlarına töküüm. Bəli, kəsək atanın cavabı daşdır. Tülki dedi: "Mən bu guşədə ondan öləri əqləşmişəm ki,

müsafirləri qonaq edim və azizlər ilə həmnəşin olum. Ta kəmal kəsb edüb feyza yetişim. Xüsusən, belə aziz ki, siz nişan verirsiniz. Onun cahandarlığında hazırım və deyübdür-
lər ki, nə vaxt qonaq gəlur ruzisi dəxi gəldür. Amma təvəqqe
eylərəm ki, o qədər səbr eyləyəsiz ki, evi süpürüm və fərs
eyləyim". Dovşan güman eylədi ki, sözləri tülkiyə əsər eylə-
yübdür. Cavab verdi ki, bizim qonağımız dərviş təriqəli
kimsədir, evə fərs salmaq lazım degil. Amma çünki cənabi-
niz belə xahiş elər, sahib-ixtiyarsınız. Bunu deyüb dısqaru
çıxdı və hamı macəranı qurta nəql eylədi. Və tülkinin aldan-
mağına qurtu xəbərdar elədi. Qurt tamah dışını itiləyüb
tülkinin ətinin xəyalilə damağını çağ eylədi. Və dovşanın
tülkini aldatmağına və qurta qulluq eyləməğıne şad olurdu.
Amma tülki ehtiyat yolundan və işin axırını fikr eləmək
yüzündən bu vəqiədən çox irəlül öz mənzilinin içində bir
dərin quyu qazmışdı. Və onun üstünü xurda çöplərlə örtmüş-
dü. Necə ki, tülkilərin adətidir nə vaxt ki, özləri üçün deşik
qazarlar qapusunu iki qoyarlar ki, zərurət vaxtında o birindən
qaçsunlar. Tülki eşiğə çıxub qurtu və dovşanı çağırdı ki, ey
aziz qonaqlar, içəri təşrif buyurun. Olar içəri daxil olan
vaxtda tülki o biri deşikdən çıxub qaçdı. Dovşan çox şadlıq
ilə və qurt tamam tamah ilə o qaranlıq külbəyə girüb o çöp-
lərin üstünə ayağ qoyanda qurt ilə hər ikisi quyuya düşdülər.
Qurt elə təsəvvür elədi ki, bu hiyləni dovşan qayurubdur. O
saatda dovşanı dutub parça-parça elədi. Bu məsəl ondan
ötəridir ki, ağıllı adama hiylə eləmə ki, ondan getməz və əgər
özgənən haqqında bədəməl eyləyəsən o özünə rücu olur.

* * *

Pələng və balası

Bəsrənin ətrafında bir cəzirə var idi ki, qayatda abıl
həvəsi xoş idi. Və orda bir meşə var idi ki, onun içində saf və
lətif bulaqlar rəvan olurdu. Nəhayətdə qarıbə mərgizər və
çamənlər və əqsami-xoşqəmət ağaclar və yemişlər peyda idi.
O meşədə bir pələng vari idi ki, heç yurucu heyvanlar o
meşənin ətrafına dolana bilməzdilər. Müddətlər o meşədə öz
könlünün kamınca güzəran edərdi. Namuradlıq surətini
ruzgərin əinəsində görməmişdi. Onun bir balası var idi ki,
hamı aləmi onun yüzündə görürdü. Və onun didarı ilə gözləri
rövşən olurdu. O pələng əhd eləmişdi ki, çün balası bir
yaşına yetişər və cəngəli avın qanıla xəzab edə bilər, o
meşəni onun ixtiyarına versün. Və özül nə qədər ki həyatı
vardır bir guşədə aqlaşsün. Hənuz o pələng üçün murad güllü
açılmamışdı ki, əcəlin xəzani onun ömrünün güllünü tarac
yelinə verdi. Çün əcəl aslanın cənginə giriftər oldu, yırtıcı
heyvanlar ki, irəludən o meşəni arzu edərdilər, hamı o
meşəyə gəldilər. Haman pələngin balası bildi ki, olar ilə
bərəbərleşmək bacarmaz, oradan çıxdı. O heyvanların
aralarına cəng düşüb bir xunriz olan aslan oların hamısına
qalib oldu və o behişt kimi asayiş arturan meşədə vətən
eylədi. O pələngin balası bir neçə vaxt dağlarda və çöllərdə
sərgərdanlıq çəkdi. Axır özlünü bir özgə meşəyə yectürdü. Və
o yerin heyvanları ilə üns dutdu. Və olara öz könlünün
dərdini deyüb olardan istimdad eylədi. O heyvanlar elə ki, o
aslanın qüvvətindən və cürətindən xəbərdar oldular, pələngin
balasına kömək eləməkdə aciz qalub dedilər ki, ey biçərə

hələ sənin qədimi vətənin bir aslanın təsərrüfündədir ki, quşlar onun heybətindən o meşənin çevrəsindən uça bilməzlər. Və fillər onun qorxusundan o meşənin ətrafına dolana bilməzlər. Onun bərabəri degilik ki, onunla cəng dolana bilməzlər. Bizim rəyimiz və məsləhətimiz odur ki, sən onun dərğahına gedüb tamam sidq ilə qulluq edəb müdara eyləyəsən. Pələng balası bu sözü qəbul edəb, səlahını onda gördü ki, aslanın xidmətgüzarlığını ixtiyar eyləyə və öz qüdrətincə qulluğ lazımlarını əmələ gətirə. Pəs o aslanın qulluqçularının birisi ilə onun qulluğuna gəldi. O aslan ona mütavəccih olub bir layiqli qulluğa təyin elədi. Pələng balası xidmətkarlığ ətəğini belinə vurub bir tövr ilə qulluğ və karguzarlığ rəsmlərini yerinə yetürdü ki, günbəğün onun hörməti və cırası artıq olurdu. Bir həddədək ki, orda olan əyanın hamısından möhtərəm olidu. Və həmişə aslanın xidmətində cəhd və səy eylərdi. Bəli, hər kəsin cəhdi və səyi artıq ola, hamıdan işi artıq olur. Bir vaxt aslana bir uzaq və afətli meşədə bir iş itifaq düşdü ki, havanın çox isti vaxtiydi. Çöllər və dağlar damirçilərin kürəsi kimi qızmışdı. Və İstilikdən heyvanların məğzi sümüğündə çuşə gəldüdü. Və xərçəng su içində tabada balıq kimi büryan olurdu. Əgər bulud yağış yağdırsa idi, hər qatrası havada bir qığılcım olurdu. Əgər buluda şəmşirin (?) oynasa idi, pərvanə kimi qanad və quyruğu yanardı. Aslan öz-özünə fikr elədi ki, belə vaxtda ki, səməndər havanın istisindən odun içindən qədəm dışqaru qoya bilməz, nökarlarından hansısını bu işə feysəl verməyə əmr eyləsün. Bu fikrin əsnasında pələng balası orda idi. Padşahı çox fikirli gördü. Padşahın onunla çox şəfqəti olmaq cəhətilə onun hüzuruna gedüb, o təfəkkürün bəisini

soruşdu. Əmrin keyfiyyətini biləndən sonra o işin kifayətini öz boynuna götürdü. Rüksət hasil eyləyüb, nökarlərdən bir nəçəsini götürüb o yerə mütavəccəh oldu. Günorta vaxtı o məqama yetişdi. O əmrə əncam verüb gerü qayıtdı. O mülazimlər ki, onun yanında var idilər, ondan təvəqqe elədilər ki, belə istidə ki, belə müşkül işə feysəl verdiniz, ixlasınız sultana nə həddə idi? Məlum oldu, əgər bir zaman bir ağacın kölgəsində təvəqqəf edəb rahat olasınız və bir içim su ilə susuzluğun oduna təskin verəsiniz məsləhətdir. Pələng balası təbəssüm elədi və dedi ki, mənim böyüklüğüüm və təqərrübüm padşahın hüzurunda bir əmanətdir ki, cidd ü cəhd ilə onu həll etmişəm. Layiq deyil ki, onu kahallıq ilə səpmügun eləyim. Və bir bina ki, çox say ilə uca olubdur, yaxşı olmaz ki, onu tənbellik edəb yer ilə yeksan eyləyim. Cəfa çəkməmiş rahatlığa yetişmək olmaz. O kimsə məqsudına yetişər ki, belə oxlarının qabağında qalxan ola.

Bu xəbəri sultana ərz elədilər və bu surətin səhifəsini dıbaçədən xatiməyədək padşahın hüzurunda oxudular. Aslan bu xislati çox təhsin elədi. Buyurdu ki, sərdarlıq və sərvətlik belə kəsə layiqdir ki, məşəqqətdə tab edə və rəyyat onun dövründə rahat olalar. Bəli, o padşahdan xəlqə əsayiş hasil olur ki, öz rahatlığını tərk eyləyə. Pəs aslan pələngi hüzurə istayüb tamam ikram ilə o meşənin böyüklüğüünü ona tapşırub, atasının yerini özünə verdi. Və padşah onu özünə vəliəhd elədi. Bu məsəl ondan ötürədir ki, biləcən, heç kəs səy yolunda çalışmamış muradın günü ümid məşriqindən tulu eyləməz və çıkmaz.

* * *

Qarğa və qurbaqa

Bir kəsəgən bir bulağın kənarında vətən dutub bir ağacda mənzil eləmişdi. Və bir qurbağa dəxi o bulağın içində məskən qılmışdı. Kəsəgəne qurbağanın oxumağı çox xoş gəlüb onunla aşına oldu. Və qurbağa dəxi kəsəgənlə üns dutub gecə-gündüz bir-birilə dəmsəz və həmsəhbət idilər. Kəsəgən bir gün qurbağaya dedi ki, mən istərəm ki, həmişə səninlə bir yerdə olub ürəklərimizin dərini söyləyək və hər vəqt ki bir-birimizi görmək istəsək məqdur ola. Sənə mənim mənzilimə gəlmək və mənim sənin mənzilinə getmək çətin olur. Bu səbəbdən ki, nə vəqt səni çağırıram, suyun səsindən eşitmirsən. Bir fikir eləmək gərəkdir ki, çün mən suyun qırağına gəlüm, sən xəbərdar olasan. Və nə vəqt ki, sən məni görmək istərsən o halda müyəssər ola. Qurbağa dedi ki, doğru deyirsən, mən dəxi bu fikirdə varam ki, mənim dostum nə vəqt ki suyun kənarına gəlür, mən suyun dibində onun gəlməgini necə bilim. Və gah olur ki, mən dəxi sənin mənzilinə gəlüb, səni çox gözləyüb gec görürəm. Çokdan bu fikirdə var idim. Bu işə bir fikir eləmək gərək. İndi sən bu sirri aşkar eylədin. Lazımdır ki, bu əmələ bir tədbir eyləyəsən. Kəsəgən dedi ki, mənim fikrim budur ki, bir uzun ip tapub bir ucunu sənin ayağına bağlayım, bir ucunu öz ayağıma. Elə ki suyun kənarına gələyəm, ipi tərpedərəm, ta xəbərdar olasan. Və əgər sən mənim yanına gəlmək istəsən, ipə hərəkət verəsən ki, sənin gəlməgindən xəbərim ola. İki tərəfdən bu məsləhətə razı oldular. Və həmişə bu vasilə ilə bir-birini görürdülər. Bir gün kəsəgən suyun kənarına gəlüb

qurbağanı görmək istərdi. Bir qarğa havadan enib kəsəgəni götürüb havaya çəkildi. Qurbağa dəxi suyun içindən çıxıb qarğanın altına biixtiyar gedirdi. Xalq bu əcəb halətə görüb tamaşa edərdilər. Və qurbağaya rixşənd ilə tənə edərdilər ki, əcəb halətdir ki, qarğa qurbağa av eyləyub və hərgiz qurbağa qarğanın avı olmuyub. Qurbağa fəryad edirdi ki, nəcins yoldaşın aşinalığından bu hələ mənim başıma gəldi.

Bu məsələnin faydası odur ki, hər kəs öz həmcinsi ilə yoldaş ola.

Müsiibət və nədəmət çəkar

Nəqəldir ki, bir aslan azarlanmışdı və bir həddə zəif olmuşdu ki, av eyləmək qüdrəti qalmamışdı. Onun yanında bir tülkü var idi ki, onun avının artığını yeyub zindəganlığ eylərdi. Elə ki, aslan avdan qaldı, tülkünün işi çətinə yetişdi. Bir gün aslanı mələmət eyləyüb dedi ki, ey yurtdaşların padşahı sənin bu azarlı olmağın tamam bu meşənin heyvanlarını məlul eyləyübdür. Niyə bu illətə mələlicə eyləmirsən? Aslan dedi: "Nəçə müddətdir ki, bu azar məndədir. Əlacını bilmirəm ki, hansı dəvadır. Amma bu neçə günlərdə bir həkim ki, mənim onun mələlicəsinə etibarım var, buyurdu ki, uzunqulağın ürəgi və qulağı sənin dərindən dəvasıdır. Bundan qeyri dərindən dəvası yoxdur. O vaxtdan bəri bu fikirdə varam ki, bu müddəə necə hasil olacaqdır". Tülkü dedi ki, əgər padşah buyura, mən ki onun bir kəmtər bəndəsiyəm, bu əmrə əmələ gətirməyə çalışsaram. Ümidim var ki, padşahın iqbalinin yəmnini ilə məqsud müyəssər ola. Aslan dedi ki,

necə bu dərdin dərmanını taparsan? Tülkü dedi: "Ey padşah bu meşənin yavuşunda bir bulağ var. Hər gün bir kazır ora paltar yumağa gəlir. Onun bir uzunqulağı var ki, o çəmənini ətrafında otlayır. Olur ki, onu aldadub bu meşəyə götürülm. Amma padşah nəzr eləsin, çünki onun ürəginə, qulağına yeyər, qalanını sair heyvanlara sədəqə versün". Aslan and ilə nəzr elədi. Tülkü bulağın başına gəldi. Haman uzunqulağı görüb səlam verdi. Və soruşdu ki, səbəb nədür ki, səni belə azarlu və arıq görürəm. Dedi: "Bu kazır məni həmişə işlədir və mənə timar eləməkdə kahallığı eylər və qoymaz ki, doyuncu otlayım". Tülkü dedi: "Ey biçərə, indi ki, ayağın və yerimək qüdrətin var, niyə belə əzab çəküb bu qədər cəfaya və bəlaya giriftar olubsan?" Ulağ dedi ki, neyləyim, hər yerdə getsəm, bu məşəqətdən və zəhmətdən xilas olmaram və yalnız bu əzaba mən giriftar deyiləm. Mənim həmcinslərim dəxi mənim kimidirlər. Tülkü dedi: "Aləm həmin bu kazırın qapusu deyil, yer gendir. Niyə bir özge yerdə səfər eyləmir-sən?" Tülkü dedi ki, sən dedigin təvəkkül mərtəbəsidir, bu mərtəbə hər kəsə məqdur olmaz. Allah taala ələmi səbəb ilə dolandırır. Səbəbsiz ruzi hasil eləmək olmaz. Və əgər razı olasan, mən səni bir mərgizərə apararam ki, çox otlu və sulu və səfəlu yer ola və bundan irəli bir özge ulağ dəxi sənin kimi xəstə və zəifdi. Haman çəmənə aparmışam, indi get gör necə çağ olub və necə gəzür və otluhur.

Əlqissə, tülkü belə sözlərdən o qədər dedi ki, ulağı aldatdı. Ulağ dəxi dedi ki, belə qardaşlıq və dostluq ki, sənə də görürəm, ümidim budur ki, hər nə sən deyirsən, cəlahdır. Uzunqulağ tülkümün dalına düşüb o səbzərə gəldilər. Aslan elə ki, ulağı gördü, uzaqdan onun üstünə sıçradı ki, dutsun.

Çünki çox zəifdi. Av eləmək bacarmırdı. Uzunqulağ yaralanmış ordan qaçdı.

Tülkü aslanı məzəmmət eyləyüb dedi ki, niyə səbirsizlik edüb, iş məqamına yetişməmiş irəludən hərəkət elədin? Və belə asan avı əldən buraxdın. İndi peşimanlıq bir fayda verməz. Bu sözlər aslanı gəran gəlib, öz-özünə fikr elədi ki, əgər təqsiri boynuma götürsəm, acizluğuma iqrar etmiş oluram. Pəs lazım deyil ki, tülkü məni aciz bilsin. Məsləhət odur ki, onu bu qism sözləri danışmaqdan mən eyləyim. Aslan dedi ki, hər nə padşahlar eylər, rəiyyətin onu soruşmağı və illət tutmağı çox biədablikdir. Və hər əməl ki, padşahlar eylər, nökarlərin o qədər fəhmi yoxdur ki, onu dərk eyləyə. Bu sözləri (danışmaqdan vaz keç) sakit ol və bir hiylə ilə ki, uzunqulağı bir də bura gətirsən, ta sənin ixlasın dürdüst manə məlum ola.

Tülkü bir də ulağın yanına gedüb tələqqi ilə salam verdi. Uzunqulağ yüzünü ondan dolandılib dedi: "Ey hiyləgər yalançı qardaş, əvvəl mənə vədə verdin ki, məni əzabdan qurtarub rahatlığa yeturarsən. İndi məlum olur ki, məni aslanın cənginə salasan". Tülkü dedi: "Ey qardaş! Sən nə xəyal eyləyubsən və nə fikir xatirinə gəlibdur ki, ancaq bir tilsim görmək ilə səbzərdən qaçub gənə özünə bu gündə seçirsən. O ki, sən gördün, bir tilsimdir ki, həkimlər qayırdurlar ki, sənin kimi heyvanlar onu görəndə qaçsunlar ki, orda məqam dutub elə çəmənə xarab eyləməsünlər ki, ora padşahın qorugudur. Hər kəs ki, sənin kimi mənim ilə yoldaş və qardaşdur bu əmrin həqiqətini ona bildirub o çəmənə aparırım ki, elə gözəl yerdə otlayub, hər cəhətdən xatircəm olalar. Əvvəldən mənim yadımda idi ki, səni xəbərdar

eyləyim ki, orda bir tilsim var ki, aslan şəklindədir. Amma səninlə dostluğ bir yərə yetişdi ki, onu məhribanlıqdan unudum. İndi ki, bu hala xəbərdar oldun, gənə gərü qayıdub haman çəmənə getmək məsləhətdir". Tülkü o qədər belə əfsanələrdən uzunqulağa sölədi ki, gənə tülkü ilə haman meşəyə gəldi. Tülkü irəlilə gələb aslanı uzunqulağın gəlmək müştulüğünü verdi. Və iltimas elədi ki, irəlülkü kimi bisəbirlik etməyüb öz vaxtında hazır olsun. Aslan tülkünün nəsihətini qəbul edüb meşənin bir guşəsində cansız tilsim kimi ayağ üstə durdu. Tülkü gələb dedi ki, gəl o tilsimin həqiqətini görəsən. Ulağ bu sözlərə inanub, aslanı tilsim sanub onun çevrəsində otlamağa məşğul oldu. Nagah aslan yerindən sıçrayub uzunqulağı alub öldürdü. Tülküyə dedi ki, sən burda dur, ta mən gedüb buluğa qüsl eləyüb gəlirim. Aslan buluğa gedəndə tülkü uzunqulağın ürəğini və qulaqlarını yedi. Elə ki, aslan gəldi, gördü ki, uzunqulağın nə ürəgi var və nə qulaqları. Tülküdən soruşdu ki, bunun ürəgi və qulaqları hansı? Tülkü dedi ki, bunun nə ürəgi var idi, nə qulaqları. Bu səbəbdən ki, ürəgi olsaydı, mənim hiyləmə inanmazdı və ağər qulağı olseydi, aslanı tilsim güman eyləyüb öz ayağı ilə gora gəlməzdi.

Bu məsəl ona görədir: anlamazın nə ürəgi olur və nə qulağı.

Salim və Ğanim

İki rəfiq ki, birisi Salim adlı idi və birisi Ğanim. Yol ilə gedirdilər. Və mənzilləri təy edirdilər. Onların güzəri bir uca dağın atəginə düşdü ki, o dağın ayağında bir buluğ var idi ki, saflıqda göl yanaqluların təzə yüzləri kimiydi. Və şirinlikdə şirin danışlıqların şəkər dodaqları kimi. O buluğın yanında böyük bir hovuz qayrılmışdı və kölgəli ağaclar və reyhanlar orda baş çəkmişdi. Bir tərəfdə sünbül sarvin ayağına düşüb, bir yanda bənövşə süsənin qabağında baş qoyub. Əlqissə, o iki rəfiq yoldan haman pakizə yərə yetişdilər. Çün o məqamı xoş gördülər, rahatlıqdan ötrü orda mənzil edüb asayiş etdilər. Və çəşmənin və hovuzun ətrafına güzər qılıb hər yana tamaşa edirdilər. Nagah havuzun kənarında bir ağ daş gördülər ki, onda bir xətt yazılıbdur ki, ey müsafir, burda ki mənzil eylədin, bil ki, bundan yaxşı qonaq mənzili qayırımıştıq. Amma şərti odur ki, başından keçüb ayağ bu çəşməyə qoyub, burulqanın xətasından və qərq olmağın qorxusundan fikir eyləməyüb hər növ ilə ki, bacarsan özünü suyun kənarına yetürəsən. Və bir aslan şəkli daşdan qayrulub o dağın dibində qoyulubdur. Onu çigninə götürüb tezliklə özünü dağın üstünə yetürəsən. Və yırtıcı heyvanların qorxusu və yolun zəhmətilə öz işindən gərü qalmayasan ki, çün yol axıra yetişər, məqsud ağacı bar verür. Ta bir kas yol getməyə mənzilə yetişməz.

O xəttin məzmunundan xəbərdar olandan sonra Ğanim yüzünü Salimə dutub dedi ki, ey qardaş, sən gəl cəhd ilə bu xətalı yolu təy edək və bu tilsimin necəliyinə xəbərdar

olmaqdan ötrə, nə qədər ki, mümkündür, səy eyləyək. Ya muradımızca göğün üstünə ayaq qoyarıq, ya mərdlər kimi himmətimizin üstündə baş verərik. Salim dedi: "Ey aziz yoldaş, bir xətt ilə ki, onu yazan məlum və həqiqəti məfhum degil, belə xətalı işi eyləmək ki, xeyri naməlum və özül qorxuludur, cahilliyə nişanəsidir. Heç ağıllı zəhri yaqin ilə və tiryaki güman ilə yeməz. Və heç dana nəqd cəfani nişə rahatlığa qəbul eyləməz. Və dana kasin yanında yüz ilin rahatlığı bir dəm gəmə bərabər degil".

Ğanim dedi ki, ey mehriban rəfiq, möhnət rahatlığı müqəddiməsidir və böyük işlərə ayaq qoymaq dövlət və izzət nişanəsi. Kim ki, rahatlıq ixtiyar etdi, cəfadən qayıtdı və xar cəfasına təhəmmül eyləmədi, murad güllünü dərmədi. Uca himmətli qoçaq kişi güşədə aqlaşmaz ta özünü uca mərtəbəyə yetürməyə. Şadlıq piyaləsini xumar zəhmətini çəkməmiş içmək olmaz. Murad xəzinəsinin qılıfını təbə görməmiş açmaq olmaz. Və himmət mənim cilovumu dutub bu dağın başına çəkəcəkdir və bəla girdabından və cəfa yükünü götürməkdən fikir eyləməyəcəyəm. Əgər dostumun tələbində bana zəhmət yetişsə, layıqdır nə qədər hərəmin şövqü var, biyabanlar cəfası asandır. Salim dedi: "Bəli, baharın ümidi ilə xəzənin cəfasına tab eyləmək olur. Amma bir yola qədəm qoymaq ki, axırı məlum degil və bir dəryaya girmək ki, hasili aşkar degil, ağıldan uzaqdır. Və hər kəs ki, bir iş başlıya, gərəkdir ki, onun çıxacağını gərəcəindən irəlül fikir eyləyə. Və işin əvvəlindən axırını fikir eyləyüb onun xeyrini və zərərinə mülahizə eyləyə. Ta əbəz cəfa çəküb aziz ömrünü nəqdini fəna yelina verməyə. Ta əvvəl qədəmin yerini eyləməyəsən bir işə qədəm qoymıyəsən. Şəyəd ki, bu xətt

təcürhədən və istehzadan ötrü yazılmış ola, bu bulağ bir girdab ola ki, ügəncilik ilə kənarına yetişmək olmiyə və əgər ondan nicat məqdur ola, bu daşdan olan aslanın şəkli bir həddə ola ki, çəkənə götürmək (mümkün) olmiyə və əgər onu götürmək dəxi mümkün ola, olur ki, bir yüngürmək ilə dağın başına yetişmək olmiyə və əgər buların hamısı müyəssər ola məlum degil ki, hasil nə olacaqdır. Mən bu işdə sana yoldaş degiləm və səni də qoymaram ki, bu işə qədəm qoyasan".

Ğanim dedi ki, bu sözdən keç ki, mən özgə sözlə öz əzimətimdən qayıtmaram və mən bilirəm ki, sənin mənimlə yoldaşlığı qüdrətin yoxdur ki, bu işdə bərabərliyə edəsən. Bəri tamaşa qılub dua elə. Salim bildi ki, o öz işində möhkəmdir, dedi: "Ey qardaş, mənim tamaşa eyləmək təqətim yoxdur".

Pəs Ğanim hər nə ki var idi mənzildə qoyub, öz yoldaşını vida eyləyüb yola düşdü. Ğanim canından keçüb bulağın kənarına gedüb dedi: "Ya dəryada qarç oluram, ya gövhər ələ gətürürəm". Pəs əzm atəgini himmət belinə bağli-yub haman çeşməyə girdi və özünü kənarə yetürdi. Nəfəsini düzəldib daşdan olan aslanı götürüb, yüz zəhməti qəbul edüb bir yüngürmək ilə özünü dağın başına yetürdi. Ətrafa baxub bir böyük şəhər gördü ki, havası və fazası çox xoş və behişt kimi gözəl və irəmin bağı kimi təzə idi. Ğanim dağın üstə durub şəhərin ətrafına baxardı. Nagah o aslandan bir heybətli səs gəldi ki, o şəhərin əhli o səsi eşitdilər. Çox xəlq şəhərdən çıxıb haman dağa yüz qoydular. Ğanim tamaşa edüb xalqın hücumundan təəcüb edərdi. Nagah bir cəm o şəhərin böyüklərindən Ğanimə yetişdilər. Salam verüb çox iltimas ilə onu bir ata mindirüb şəhərə apardılar. Və onun

başını güləb və kafur ilə yuyub padşahanə libas geyindirildilər. Və tamam ikram və chtiram ilə o vilayətin padşahlığını ona tapşırıdılar. Ğanim bu əmrin həqiqətini olardan soruşdu. Dedilər ki, çün bu aslanın səsi şəhərə yetişdi, bu vilayətin padşahı fəvri olur və onun yerinə bir özgə padşah mənsub olur. Və o bulağa onda həkimlər tilsim qayırbudurlar. Və o daşdan olan aslanda göğlərin və günün və ayın və ulduzların dərəcələri səbt olubdur. Hər kəs ki, o çeşmədən keçüb və daş aslanı götürüb budağın başına çıka, o vaxt o aslandan bir səs gəlir ki, bu vilayətin padşahı fəvri olur və onun yerinə bir özgə padşah gəlir. Ğanim bildi ki, bu hamısı zəhmət bu rahatlıqdan ötürüdür. Elə ki, dövlət qabağa gəlir, işlər rast olur.

Bu məsəl ondan ötürüdür ki, naz və nemətin şərbəti nişsiz olmaz.

• • •

İki göyərçin

İki göyərçin bir yuvada yoldaşıydılar. Nə özgələrin küdürətindən onların xatirində bir gübar varıydı və nə ruzgarın möhnətindən könüllərində bir dərd. Danayə və suya qənaət eyləyüb guşonəşin dərvişlər kimi təvəkkül ələmişdilər. Birinin adı Bazəndə və o birinin adı Navazəndə. Gecəgündüz bir-birinin yoldaşlığı ilə mövzun nəğmələr oxuyardılar və qunaqun zərbələr tərtib edərdilər. Bir-birinin didarı ilə guşəgiriklik küncündə hamı ələmdən fəriqiydilər. Ruzgar o iki gəmgüsərin yoldaşlığına həsəd apardı. Və zamanın rəhm çəşmi o iki həmdəmə kərgər oldu.

Ruzgarın işi budur ki, çün görür iki yar bir-biriylə dəmsəzdirlər, onların arasına ayrılıq salub aqsami-bələlərə giriftar eylər. Bazəndə səfər arzu ələdi. Öz ciftinə dedi ki, nə vaxtədək bir evdə başa aparub gün keçürək? Mənim qəsdim odur ki, bir neçə gün ələmin ətrafını dolanım. Və Allahın fərmanına ki, buyurubdur "seyr eyləyin yerdə" əməl eyləyim ki, səfərdə çox əcibə zad görünür və çox fəidələr hasil olur. Böyüklər deyübdürlər ki, səfər xeyirin səbəbidir. Qılıc ta Ğanından dıışqaru çıkmıya, mərdlər mərkəzində iş görməz. Və qələm ta cəhd yolunu tiyəsıyla getmiyə, gözəl ibarətin nəqşini varlıq səfəsində səbt ələməz. Gök ki həmişə səfərdədir, o səbəbdən hamıdan ucadır və Yer ki, həmişə sakinədir, bundan ötrü hər böyük və kiçik ayaq dögmüşdür. Səfər kişiyyə tərbiyat verəndir və mal xəzinəsidir. Və hünərin ağacı əgər yerindən hərəkət eyləyən olsaydı, nə bıçqunun cəfasını çəkərdi, nə baltanın cövrünü. Navazəndə dedi: "Ey həmdəm yoldaş, sən səfərin məşəqqətini çəkməyubsən və Ğəriblik möhnəti görmüyubsən. Və bu söz ki, Ğəriblik müsküldür qulağına yetişmiyübdür və ayrılığın tünd yeli sənin güvənlik gülşəninə əsməyibdir. Səfər bir ağacdır ki, ayrılıq dərdindən qeyri yemiş gəturməz və Ğəriblik bir buluddur ki, zillət yağışından başqa qatrası yoxdur".

Bazəndə dedi: "Əgəçi Ğəriblik zəhməti çoxdur, amma şəhərlərin tamaşası və dünyanın sadlıq arturan gəribə şeyləri vardır. Əgər Ğəriblikdə cəfa tikanı var, Ğəm dekil ki, murad gülünü dərmək olur". Söz burda qət olub bir-birini vida eylədilər. Könülünü öz rəfiqinin səhbətindən götürüb uçdu. Qəfəsdən azad olan quş kimi meyl və rəğbət ilə havada seyr edirdi. Və uca dağların başında və behişt kimi bağlarda

gəzərdi. Nagah bir dağın atəğində ki, o dağ ucalığıda fələk ilə bərabərliyi ləfını vururdu bir mərgizər gördü ki, onun minarəng olan səvadı məcmui-bağlardan dilgüşa və onun atirlü olan nəsimi tatarın mişkından xoşbu idi. Yüz tür rəngarəng güllər orda açılıb səhraları müəttər eləmişdi. Bəzəndə o çəməni görüb bəğəndi. Çün axşam idi, orda mənzil eylədi. Yolun həşmətindən hənuz rahat olmamışdı. Nagah yelin yünül sirli fərasəti buludun kölgəliyini havanın çəşməsində ucaltdı. Və aram bulmuş ələmi gögə qorqu çəşməsini ildırım odu lələcin cigərini dağladı. Bir tərəfdə dolunun oku hər kəsin gözünü kor edirdi. Dağın sinəsi ildırımın cidasından çək-çək olub, yer lərzə eylərdi. Bəzəndənin bir-bələ vaxtda bir sığınacaq yeri yokuydu. Gah ağacların yarpaqlarına pənəh gətürürdü və hər saat dolunun və yağışın afəti arturdu. Əlqissə, Bəzəndə belə hövlək gecəni yüz müsbət ilə səhər elədi. Və nəslək bələlərə səbr elədi. Və hər dəm öz müsahibini və yuvasının güşəsini yad edərdi. Və savuq ah yamış cigərindən çəkərdi və deyərdi ki, ey dost, əgər biləsə idim ki, sənin ayrılığın belə çətin olarmış, bir dəm səndən ayrılmazdım. Çün sübh açıldı və Günün nurundan Yer in ərsəsi münəvvər oldu, Bəzəndə iki-üç gün bu hal ilə çöllərdə gəzərdi ki, yuvasının tərəfinə qayıda. Bu halda bir iti qanadlı və bərk çəngəlli laçın ki, av dalmca gedəndə Günün işığından yerə tərəf yetişirdi. Və uçan vaxtda havada gözün nurundan gögə Bəzəndənin qəsədi eylədi. Elə ki, biçərə gögərcinin gözül laçına düşdü, ürəgi döğünüb qüvvəti və bərkəti kəsildi. Bəli, elə ki laçın gögərcinə həmlə eylər, onun yığılmaqdan özgə çərası yoxdur. Bəzəndə çün qanadını bağlı gördü, vəfadar olan yarının nəsihəti yadına düşdü və

özünün xam xəyalından peşiman oldu. Nəzr elədi ki, əgər bu məhləkədən səlāmət qurtula, dəxi səfər fikri xətirinə gətürməyə. Və öz yarından ayrılmaya. Və bu sözü deyirdi ki, ey dost, bir də sənin vəsl atəğ in mənim ələmə düşə, nə qədər ki, canım var, onu ələdən burakmaram.

Bu niyətlərin bərkəti ilə nicat əlaməti ona aşkar oldu. Bir halda ki, laçın istərdi ki, onu çəngəlinə gətürsün, nagah bir ac qaraquş ki, av qəsədinə hər yana pərvaz edərdi. Çün laçını və gögərcini gördü, öz-özünə dedi ki, əgərçi gögərcin ancaq bir loqmadır, amma nəşətəvliyi eyləmək olar və səbirsiz nəfsə bir qədər təsəllidir. Qəsəd eylədi ki, gögərcini laçının qabağından gətürsün. Hərçənd ki, laçının qüvvəsində uqab ilə bərabərleşməyə yok idi, onun ilə. Amma tərəzuya əğləşüb cəngə gəldi. Elə ki, hər ikisi bir-biri ilə cəngə məşğul oldılar, Bəzəndə fürsət tapub özünü bir daşın altında bir dəşigə saldı ki, sərcə ora çətinlik ilə girərdi.

O gecəni dəxi çox zəhmət ilə başa apardı. Səhər çün sübhün ağ qanadlı gögərcini göğün yuvasından pərvazə gəldi və gecənin qara qanadlı qarğası gizləndi, Bəzəndə bə vüüd ki, acliğdan uçmaq qüvvəti yok idi, müsbət ilə qanad çalub qorqulu və müztərib sağa və sola bakub yığıla-dura ehtiyat ilə uçurdu. Nagah bir gögərcini gördü ki, bir neçə danə onun qabağına tökülüb. Bəzəndə çox acdı. Elə ki, öz həmcinsini gördü, onun yanına gətdi. Hənuz bir danə gətürməmişdi, ayağı bələ toruna giriftər oldu. Bəli, suyun və danənin tamahı çox quşları tora salır. Bəzəndə gögərcinə itab eylədi ki, ey qardaş, bir-birimiz ilə həmcins idik və sana qonaq gəlmişdim. Niyə bu işdən məni xəbərdar eləmədin? Və mehmandarlıq lazımsini əmələ gətürmədin, ta tordan

həzər eyləyə idim? O dedi ki, ey qardaş, qədərdən həzər eyləmək olmaz və qazadan qaçmaq mümkün degil. Çün qazanın oku təqdirin şastindən qurtuldu, tədbirin qalxanı onu rədd eyləyə bilməz.

Bazəndə dedi: "Bacarasanmı ki, məni bu bələdən qurtarasan və qiyamətədək minnət tövqini boynuma sala-san?" Gögərçin dedi ki, əgər mən bir hiylə bilsə idim, əvvəl özümü bu tordən qurtarardım və sənin bu halatının çox şəbahəti var o dəvaya ki, dalı yüklü çox yol getmişdi. Balası ona dedi ki, ey ana, nə olur ki, bir az səbr eyləyəsən ki, bir az aram dutum. Anası dedi ki, mənim məharım özgə əlindədir. Əgər öz ixtiyarım öz əlimdə olsa idi, bu yüklü hərgiz dalıma götürməzdim. Bazəndə çox naümid olub tənab kimi başladı və tamam cəhd ilə uçmaq istədi. Çün o torun ipi köhnə idi və istehkamı yok idi, qırıldı. Bazəndə o tordən qurtulub uçdu. Çün elə qeyddən qurtulmuşdı, acliq qəmimi fəramuş eylədi. O halda bir xərabə kəndə yetişdi və bir divarın guşasında ki, bir əkinə müttəsil idi, qərar dutdu. Bir kəndçi ki, o kaştarı qorurdu, elə ki, onu gördi, bir daş atdı. Qafil Bazəndə əkinin və çəmənin tamaşasına məşğul idi ki, daş onun qanadına dəgüb bir dərin quyuya düşdi. Bildi ki, elə quyudan onu çıxara bilməz. Naümid gerilə qayıtdı. O gögərçin orda nimcan qaldı. Əlqissə, Bazəndə bir gecə-gündüz cismi xəstə və qanadı sınımış o qaranlıq quyunun dibində qaldı. Hal dili ilə özünü acizliq sifətini öz ciftinə deyirdi ki, yad olsun o günə ki, bir-birimiz ilə həmxanə və həmrəz idiq. Bazəndə o biri gün yüz müsibət ilə özünü quyunun başına yəttürüb yuvasının tərəfinə uçdu. Nəvazəndə çün öz ciftinin qanadının səsinə eşitdi, yuvadan onun istiqbalına çıkdı. Elə ki, öz cifti

Bazəndəni elə zəif gördü, dedi: "Ey yar, harda idin ki, belə natavan və pəjmurdə hal olubsan və necə güzəran eylədin?"

Bazəndə çəkdüqi məşəqqətin və bələnin macarasını Nəvazəndəyə nəql eylədi və dedi ki, eşitmişdim ki, səfərdən çox təcrübələr hasil olur. Amma mənə həmin təcrübə bəsdir ki, nə qədər həyatım vardır səfər eyləmişəm, ta bir zərurət olmiyə yuvanın guşasından bir yana getmişəm. Əbas yərə öz yoldaşımından ayrulub, rahatlıq möhnətə mübəddəl eyləmişəm.

TARİXLƏR

Əcəm padşahlığının zikrinə

Əcəm padşahları ki, Adəmin zamanından ta həzrət Xatəmin bəsinədək İran mülkündə və bəz vaqtlər ki, rubi-məskunun çox yerində hökumət eyləyübdirlər, dort təbəqəyə münhəsrdir. Amma əvvəlinci təbəqə ki, olara Pişdadiyan derlər, on nəfər padşahdırlar. Oların əvvəli Kayumərsdir. Əvvəl o kəs ki, padşahlığa əqləşüb, vilayətləri fəth eylədi Kayumərs idi. Bəzinin əqidəsi odur ki, Kayumərs Adəmin nəvvadələrindən idi. Amma məşhurdur ki, Sam Nuhun oğlunun nəvvadələrindəndir. Əgəçi tufandan irəlül padşahlıq taxtına əqləşən olubdur. Amma onun asar və əhvalı namə-lumdur. Bundan ötəri ki, tufandan sonra Nuh və onun üç oğlundan başqa bir kəs Yer yüzündə diri qalmamışdı. Və məcusların etiqadı onadır ki, Kayumərs Adəmdən ibarətdir. Və o bir kəs idi səbzöhrə və gözəl yüzlü və münasib əndamlı idi. Deyirlər ki, onun məskəni dağlarda və mağara-larda idi. Və onun libası yırtıcı heyvanların dərilərindən idi.

Huşəngin padşahlığı

Huşəng Kayumərsin nəbiresidir. Qayətə zirək və gə-zəl və xoşəhval idi. Dünyanın imarətinə mayil idi. Onun əh-dində xalq çox oldı və fəsad işlər dutdular. Huşəngin dəmiri mədəndən çıxırdı. Və cong əsbabı qayırdı. Və fəsad eyləyə-nləri tənbih eylədi. Elə ki, padşahlığı qırx ilə yetişi, fəvt oldı.

Təhmürəsin padşahlığı

Huşəngdən sonra üç yüz il ələmdə padşah olmadı. Bu müddətdən sonra ki, Təhmürəs Huşəngin nəvvadələrindən idi, padşahlıq taxtına əqləşdi. Və bir cəm itaət və rəğbət ilə və bir güruh qorqudan ona təbə oldilər və şəhər əhlini kəndlüdən və kəndluni şəhər əhlindən ayırdı. Və çöldə əqlə-şənləri sürü və ilxi tərtib eyləməyə əmr eylədi. Və o, avı dust tətardı. Və çox vaqt seyr eylərdi. Və bir məkəndə durmazdı. Onun ləqəbi Niyavənddir. Yəni tamam salam. Və ona divbənd də deyirlər. Ömrünün müddəti səkkiz yüz il idi. Və padşahlıq zamanı otuz il.

Cəmsidin padşahlığı

Bu kəlmə onun adı və ləqəbidir. Və onun adı Cəmdir və ləqəbi Şiddir. Bir qəvl ilə Adəmdən min il sonra padşah oldı. Əbu Həniyə Dinəvəri deyir ki, Cəmsid Ərfəhşədin oğlunun oğlu və o da Samın və o da Nuhun oğludur. Fars əhli deyirlər ki, o, yeddi iqlimlərgə fərman fərma olub, ins və cinin təifələrini müsəxxər eylədi. Və Süleyman onları ibarətdir və o, Allah təaladan müsəllət eylədi ki, onun zamanında ölüm və hərəm azarı xalqın arasından götürülsün. Və duası qəbul olub üç yüz il heç kəs onun məmləkətində bu azarlardan birinə mübtəla olmadı. Cəmsid müfrədat və murəkkəbatın dəvalarını və qazalarını qayırub, onların hər birisinin təbiətini tanıdı. Zərəc eyləyəni xeyir eyləyəndən ayırdı. Və ipəgi və keçəni istixrac, oları əgirməgi və toqumağı və tikməgi ixtira eylədi. Və şərab ki, heyvani ruha

quvvət verəndir, onun zamanında zahir oldu. Və üzüm ki, yemişin lətifəçidir, Cəmsid xahiş elədi ki, qışda daxi oni saqlamaq ola. Çün onu saqlamaq çox savuq olmaq səbəbi ilə məqdur olmazdı, buyurdi, ta onun suyunu qabıqdan və danəsindən ayırub bir qaba tökdilər ki, üzüm xahiş dəndə o sudan içün. Elə ki, onda acılıq tamam məlum oldu, təsəvvür elədi ki, zəhri-qatildir. Daxi içmədi. Və Cəmsidin bir gözəl kənişi var idi. Ona bir baş ağrısı ariz oldu ki, üç gün baş yasduqə qoya bilmədi. O azarın müalicəsindən aciz oldular. O qarabaş öz-özünə dedi: "O zəhərdən ki padşah saqluyubdur, bir az gərək yemək və ölmək, bu azardan qurtulmaq". O, xümtün başına gedüb bir neçə udum ondan içdi. Neçə günün yuxusuzluğu səbəbi ilə yatdı. Çün yukudan ayıldı, gördü ki, o baş ağrısı bilmərrə rəf olubdur. Bu halı kəniş Cəmsidə dedi. Padşah sağlığın məsti olub həmişə şərəb içməgə məşğul oldu.

Müxtəsər çün dörd yüz il Cəmsidin padşahlığından keçdi, məğrurluq buxarı onun damağının köşkünə yol tapdı. Allahlıq iddiası eylədi. Pərvərdigarın geyrəti onu padşahlıq mərtəbəsindən saldı. Və İrənin sərdarları və əmirləri onun itaətindən yüz döndərüb xidmətini tərk elədilər. Zəhhaka tabe oldular. Və Zəhhak zəmini Yəməndən çox qoşun ilə İrana gəldi. Cəmsid fərar ixtiyar elədi. Axırda Zəhhak onu dutub öldürdü. Deyirlər ki, Cəmsid qatlə yetişən vaxtda dedi ki, hər kəs dini əziz və böyük dutmaya, din onu xar eylər. Padşahlığının müddəti beş yüz il deyübdirlər.

Zəhhakın padşahlığı

Zəhhak bir padşah idi bibək və zalım və səffak. Onun nəşəhində bir ixtilaf var. Bir guruh ona Şəddad Himyarinin qardaşı oğlu deyirlər ki, behişt qayırmışdı. Və bir fırça onu Cəmsidin qardaşı oğlu bilirlər. Amma dürtüstü budur ki, Cəmsidin bacısı oğlu və Şəddadın qardaşı oğludur. Ona Buyurasib deyirlər. Yəni on min sahibi. Çün həmişə ona min at onun təyləsində mövcud idi. Və əhli-əcəm Zəhhak ləfzini mücəmə eyləyüb Dəhak deyirdilər. Yəni on eyib sahibi. Və o eyiblər bular idi. Həyası az və boyu godək və çox yeyən və çirkin və məğrur və zalım və fəhş deyəən və əbləh və pis ürəklü və işlərə təcil edən. Əvvəlmiş pis iş ki, ondan sadir oldu atasını öldürməgiydi. Padşahlıq əyyamında ədaləti buraqub məzlumların dadına qulaq dutmazdı. Deyirlər ki, bir cinninin Zəhhak ilə dustluğu var idi. O cinni bir içi boş qələm qızıldan ona verüb dedi ki, istəyəsen xalq sana mütəi ola, bu qələmi ağzına alub hər kəsi istərsən, onun tərəfinə dəm ver, ta sana mehriban ola. Xülasə onun padşahlığında iki at ilan şəklində Zəhhaka çox zəhmət yetürürdilər. Təbiələr onun müalicəsində aciz qalmışdılar. O cinni ki, onun ilə dostluğu var idi, dedi ki, bu dərdin əlacı bir mərhəmdir ki, Adəm beynindən ola. Buna görə hər gün rəiyyatdan iki nəfəri öldürüb, onların beyinlərini mərhəm edərirdilər. Bir neçə vaxtdən sonra xalq ondan nifrət elədilər. Gavəyi-Ahəngər İsfahanlunun iki oğlunu Zəhhakın forməni ilə öldürmüşdülər. O, xüruç eyləyüb bir parça dəri ki, dəmirçilər işləyəən vaxtda bellərinə bağlarlar, bir ağacın başına keçirüb fəryad elədi ki, hər kəs Firidun padşahu istər,

mana yoldaşlıq eləstün! Xalq onunla ittifaq edüb, Elburz dağına getdilər. Fəridunu padşahlıq taxtına əqləşdürüb və Zəhhakin dəfinə mütəvəccəh oldular. Zəhhakı dutub Dəməvənd dağına aparub öldürdilər.

Firidunun padşahlığı

"Müruc-əz-zəhəb"də yazılıbdur ki, Firidun Əsqiyanın oğludur və o da Cəmşidin oğludur. Tarixlərin bəzində səkkiz vasitə onunla Cəmşidin arasında isbat eyləyübdürlər, əvvəli səhihdir. Muvərrixlərin ittifaqı ilə Firidun bir padşahlıq adil və alim. Nəql edirlər ki, çün xalq Zəhhakın zülmündən qurtuldular və Firidun padşahlığı əqləşdi, Həşəmini və sair qoşun sərdarlarını və rəiyyətləri nəvaziş eylədi və o, zülm binasını ki, Zəhhakın zamanında idi xarab eylədi və o dəri parçasını ki, Gavə xüroc edəndə cidanın başına keçirmişdi ağır bahalı cəvahirlə mürəssə edüb dirəfsi Gaviyan adı qoydu. Və Kəyani padşahlarından ki, hər biri padşah olurdu, cəvahir qismindən bir zad ona artururdular. Bir həddə yetişdi ki, əhli-xəbərər onu qiymət eləməkdə aciz qaldılar. Və Qadisiyyə fəthində o ələm islam əhlinin əlinə düşdü. Mühacir və ənsar arasında onu təqsim eylədilər.

Firidun İrənin işlərinə nizam verəndən sonra Gavəni çox qoşun ilə ətraf ələmə göndərdi. Və Gavə igirmi il müddəti ələmin məmurasını dolandı. Hər padşah ilə ki, müharibə eylərdi, qalib olurdu. Tamam məmləkətləri düşmənlərdən xali eyləyüb onun xidmətinə gerü gəldi. Firidun İsfəhanı ona verdi.

Nəql edirlər ki, üç oğlu var idi. İki oğlunun anası Zəhhakin qızı idi və bir oğlunun anası Cəmşidin nəvə-dələrindən idi. Və heç birisi olardan ada adlanmamışdı. Ta bir gün hər üç qardaş ki, Yəmən padşahının yanından ki, onun üç qızlarının elçiliginə getmişdilər, atalarının darül-mülkünün tərəfinə gəldürlər, hər biri bir ada adlandılar. Bu icmalın təfsili elədir ki, Firidun şərbədə elmində tamam məharəti var idi. Bir əjdaha surəti oların yollarının üstünü kəsdi. Böyük oğlan salamat yolunu qabağına dutub əjdahanın yanından təhzir ilə keçdi. Bu səbəbdən o, Səlmə adlandı. Onun taleyi Həməl bürclü idi. Ortancı oğlan ürəklülük eyləyüb istədi əjdahanın cənginə qiyam eyləyə. Bu cəhətdən Tura adlandı. Əsəd və Mərrixin taleyinə qalib olan idi. Və küçük oğlan ki, anası Cəmşidin nəvə-dələrindən idi, əjdahaya xitab eylədi ki, əgər sən qəsdən bəzmi-qəsdimi eyləyübsən bil ki, biz Firidun padşahın oğluyuyq, gerü get və illə qılıc yarası ilə gedərsən. Çün bu əvvəldə höccət və dəlil ilə danışıdı, Firidun ona İrac ad qoydu. Onun taleyi Səratən bürclü idi və onun xudavəndi Ay idi. Günah Səratənda.

Elə ki, o üç oğlanlar buluğ həddinə yetişdilər, Rum məmləkətini Səlmə müsəlləm idi (etdi olmalıdır) və Məvərənnəhri və Türküstani Tura tapşırıdı. Və böyük işləri və İrəni ki, ələmin yerlərinin yaxşısıdır İracə təfviş eylədi. Amma bu babda xəta eylədi, ondan ötrü ki, bu tədbir böyük fəsada müncər oldu. Belə ki, böyük qardaş İracə həsəd aparub müxəlifət eylədilər. Və Firidun İracə buyurdu ki, qoşun çəküb olar ilə cəng eləstün. Amma İracə səlim-ənnəfs idi, səlah mülahizə eyləyüb, iltimas eylədi ki, qardaşlarının yanına gedüb oların rizalarını əmələ gətürsün. Firidun qəbul

elədi. Və çün qardaşlarına yetişdi, onu qardaşları öldürüb başını Firiduna göndərdilər və peyğam etdilər ki, bu, o başıydı ki, onu taca layiq bilirdin.

Elə ki Firidun bu vəqədən xəbərdar oldu, bihuş olub, çox ağlayub ah və nala elədi. Səalibinin rəvayətinə görə ki, müvərixlərin böyüklərindəndir, İracın övrəti Mahafəridun doğuldu. Elə ki, onu Firidunun yanına apardılar, ona çox şəbahəti olmaq səbəbi ilə ona Mənuçöhr ad qoyub tərbiyəsinə səy etdi. Mənuçöhr rüşd həddinə yetişdi. Firidun onu özünə valiəhd etdi. Və çün bu xəbər Səlmə və Tura yetişdi, hər iki qardaş namə yazub Məşriqdən və Məğribdən hərəkətə gəldilər və Azərbaycanda bir-birinə müləqat etdilər. Mənuçöhrün cəhətində məşvərləri buna qərar tutdu ki, tədbir suyu ilə cəngin odunu aşağı ağılaşdırınlar. Atalarının yanına namə yazub hədiyyə göndərüb üzr istədilər və peyğam etdilər ki, çün eşitdik ki, İracdan bir oğlan olubdur, xahiş edirik ki, ona müləqat edüb üzrxahlıq etliyək və o xəzinələr ki, neçə müddətdə cəm etləmişik, ona nisar etliyək.

Firidun cavab verdi ki, onun yüzünü görməzsiniz məgər cəngi-qoşun ilə. Səlm və Tur elə ki bu cavabı eşitdilər, bildilər ki, özlərinin hiylə oku Firidunun tədbirinin qalxanına kargər olmayacaqdır, qoşun cəm edüb öz atalarının darül-mülkünə yüz qoyub, hər iki tərəfdən böyük cəng vəqə oldu. Axır Səlm və Tur Mənuçöhrün əlində qətlə yetişdilər. Və onların qoşunu şikəst tapub öz vətənlərinə qaçdılar. Olardan bir neçə adamlar məqsədlərinə yetişdilər.

Mənuçöhrün padşahlığı

Səlm və Turun qətlindən sonra Mənuçöhr tamam istiqlal ilə padşahlığı məsnədində ağılaşub aləmin gərdənkeşləri onun itaət xəttinə baş qoydular. O əyyamda qoşun işlərinin küllisi və cüzvisi və rəiyyələr Sam Nərimanın əlində idi. Və ona cahan pəhlivanı deyərək. Və Kabil və Zabil və Hind Samın ixtiyarında idi. O vaxtda Samın övrətindən bir oğlan mütəvəllid oldu ki, başının tükü ağıydı. Cahan Pəhlivanı bu surətdən aşıfta olub buyurdu ki, onu Hirməndin kənarına aparub atdılar. Bir Simürğ adlı həkim o uşağı götürüb tərbiyə etdi. Ta rüşd yaşına yetişdi, Sam xəbərdar olub həkimin yanına gedüb, üzr istədi, oğlanı evə götürüb, şərt olundu ki, onun məramını hasil etləməkdə səy etləyə. O oğlan Kabilə gedüb Mehrabın qızı Rudabəyə aşıq oldu. Samı o halətdən xəbərdar etləyüb onun təzvicinə müləqat etlədi.

Sam cəhd edüb ondan ötrü Mehrabın qızının təzvicini Mənuçöhrdən tələb etlədi. Çün Mehrab Zöhhakın övladı idi, Mənuçöhr fikr etlədi ki, onun cavabında nə desün. Mənuçöhr cəm etləyüb buyurdu, baxun, bu iki böyük kəslərdən əgər bir uşaq mütəvəllid ola, necə olacaqdır. Nücum əhli dedilər ki, Zalədan və Rüdabədən bir oğlan doğulub qılıc ilə məcmui-ələmi müsəxxər etləyəcəkdir. Xoşə o padşaha ki, onun əhəndə ola.

Mənuçöhr Samı gerü qaytardı. Çün Rüdabəni Zal aldı, Rüstəmi-Dastan olardan mütəvəllid oldu. Elə ki, bir müddət onun vələdətindən keçdi, hilal bədrə-tamam oldu, Sam onun cəmalının iştiaqından biaram oldu. Hindistandan Zabilə gəldi.

Elə ki, onun gözəl nəbirasinin didarı ilə münəvvər oldu, dedi ki, çün hilal fələkdə görünər, Günün qurubu olur. Və çün gül açılır, nərgisin pəjmürdəlik vəqi yetişir. İndi mənim növbətim başa gəlüb, sizin növbətiniz yetişdi. Oğlunu və nəbirasini vida edayəlib Hindistana müraciət etdi.

Elə ki, yüz igirmi il Mənuçöhrün padşahlığından keçdi, padşahlıq işlərinə xələf aşkar oldu. Mənuçöhr elə səlah gördü ki, öz oğlu Nouzəri vəliəhd etdi. Ətrafın böyüklərini ehzar etdi, ta Nouzərə beyət etləsünlər. Az ruzgardan sonra baqi aləmə rəhlət etdi.

Nouzərin padşahlığı

Mənuçöhr elə ki, vəfat etdi, aləmin məzəci ki, Mənuçöhrin tədbirinin vəsiti ilə bir neçə vaxt etidal qəbul etmişdi. İllət tapmağa və ixtilala yüz qoydu. Bu cəhətdən ki, Nouzər dövlət işlərinə nizam bacarmadı. Əlhəq adamlara tərbiyə verüb əyanı və əşrafı nəzərindən saldı. Bu cəhətdən böyüklər onun itaətindən çıxdılar. Bu xəbər Türkünəstanə yetişdi. Pəşəng ki, Firidunun oğlu Turun nəvvadələrindən idi, öz oğlu Əfrasiyabı istəyüb buyurdu ki, o vaxt gəldi ki, Turun intiqamı Mənuçöhrin övladından alunsun. Çox qoşun və qantökən sərdarlar ilə cəm edüb İrana azim olasan. Və taxtı Nouzərin vücudundan xali edəsən. Əfrasiyab çox qoşun ilə Ceyhundan keçüb İrana yüz qoydu.

Çün Nouzər Əfrasiyabın gəlməgindən xəbərdar oldi, bir qasid Sam Nərimanın yanına göndərüb, İran əyanının müxalifətindən və düşmənin gəlməgindən oni aqah etdi. Və Sam Nouzərin yanına gəldi. Hamı böyüklər və əmirilər

oni istiqbal etlədilər. Cahan Pəhlivan olara sərzoniş etləyüb, Nouzərin müxalifətindən oları mən etdi. İran əhli cavab verdilər ki, indiyədək biz Nouzərə Mənuçöhrin ruhunun xətirinə itaət etləmişik və illa Nouzərin bir kəndə böyüklük etləmək qabiliyyəti yokdur. Qərazimiz odur ki, hamımız ittifaqla sana qulluq etləyək, ta İran mülkünün işlərinə nizam verüb düşməni halak edəsən.

Sam bu sözlü qəbul etləməyüb dedi ki, əgər bir övrət Mənuçöhrin xanədanından qala, mən ona xidmət etlərəm. O vaxt Nouzərin yanına gətdi. Padşah Sama təzim etüb, oni əzilə taxtın üstündə əqləşdirdi. Və Sam Nouzərə nəsihət etüb, qoşuna nizam verüb, Sistan tərəfinə gətdi, dəxi bir də Nouzərin dövlətinin əhvalına pərişanlıq yüz verdi. Ta Əfrasiyab İrana gəldi, bu halda Cahan Pəhlivanı Sam vəfat etdi. Nouzər Əfrasiyabın gəlməgindən xəbər olub kəndlərə gəldi. Elə ki iki firqə bir-birinə müqabil oldular. Əvvəl Barman ki, türk qoşunundan rəşidliqə mütəmiz idi, meydana gəlib mübariz istədi. Qubad Gavənin oğlu ki, Qarenin böyük qardaşı idi, onun qabağına gedüb Barmanın nizəsinin zərbi ilə qətlə yetişdi. Qaren bu hadisədən əşiftə olmayub öz adamlarını cəm edüb birdən həmlə etlədilər. Çox xalq iki tərəfdən qətlə yetişdilər. Elə ki, Nouzər şikəst əlamətini öz qoşununda mulahizə etlədi, fərman verdi ki, Qaren və qoşunun böyükləri onun kəç və binəsini (?) farsın qalalarından bir möhkəm hasara aparsunlar. Qaren fars tərəfinə gətdi. Əfrasiyab bu haldan xəbərdar olub Şirvanə Qarenin dəlusınca göndərdi, ta o binələri gerü qaytarsun. Elə ki, qoşunun böyükləri bu xəbəri eşitdilər, əndişnak olub xilas olmaqdan öləri farsa azim oldular. Nouzərə dedilər ki, biz yetişənədək

kəndlərin hasarından dışqaru çıqma.

Əfrasiyabın qoşunu Qarena yetişüb cəng eylədilər. Qaren Visənin oğlunu ki, Əfrasiyabın qoşununun sərdarı idi, bir çox cəm ilə qətlə yetürdü. Bu halda furumayələrdən bir kimsə ki, Nouzərin tərbiyəti ilə möhtərəm olmuşdu, ona dedi ki, padşahın səlahi odur ki, o dəxi fars tərəfinə hərəkət eyləsün və binələri İstəxrədə möhkəm eyləyüb əmirlərin ittifaqı ilə gerü qayıtun. Məbada ki, hasarda ona bir afət yetişə. Nouzər hasardan dort min atlı ilə dışqaru çıkdı.

Əfrasiyaba xəbər olub, surət ilə gedüb Nouzərə yetişdi. Çox cəng və qətl olandan sonra Əfrasiyab Nouzəri min atlı ilə dutdu. Çün bir cəmin qətlinin xəbəri ki, İran əhlinin kəç və binəsini qaytarmağa getmişdilər, Əfrasiyaba yetişdi Nouzərin qətlinə fərman verdi və istədi ki, məcmui əsirləri öldürsün, onun qardaşı ƏğrİRƏS xahiş edüb, onları Sarı qalasında qoyub ƏğrİRƏSİ Təbəristana vali etdi. Özü Reyə gedüb taxta otdu və zülmə və bidada əl açdı. Qəhətlik dəxi onun zülmünə əlavə oldu.

On iki ilin içində İrana malik oldu, İrannın böyükləri Zabılə gedüb cəmiyyət eylədilər və ƏğrİRƏS əsirlərə dedi ki, qorxuram qardaşım İran əhlinin icmaindən xəbərdar olub sizi öldürsün və o soy ki, sizin haqqınızda eləmişəm zayə ola. Zabılə bir namə yazın, ta bura qoşun göndərsün və mən qoşunun gəlməgini bəhanə edüb vilayəti qoyub gedim və sizi qurtarmaqda bir bəhanə olmuş ola.

Çün əsirlərin məktubu Zala yetişdi Gudərzı və Guşvadı o tərəfə göndərdi. ƏğrİRƏS əsirləri qurtarub qardaşının yanına getdi. Əfrasiyab onu İran əhlinin məhəbbətina müttəhim eyləyüb öldürdü. Zal bu xəbəri eşidüb qəzəbnək oldi. Əfra-

siyabın tərəfinə qoşun çəkdi. Əfrasiyab da ona mütəvəccəh olub hər iki ləşkar bir-birinin bərabərində düşdülər.

İki qoşunun arasında bir ağac məsafət var idi. Və qəhətlik səbəbi ilə adəm və heyvan çox tələf olurdu. Bu əsnada İran əhli istədilər ki, padşahlıq taxtını bir kəsin vücudu ilə müzəyyən edələr, ta onun qüvvəti ilə düşməni vilayətlərdən çıxarsunlar. Bundan ötəri ki, ta bir sərdar olmaya, bu iş məqdur olmazdı. İxtiyar qurəsi Firidunun qardaşı oğlu Jubin Təhmasibin adına düşüb onu taxta əqləşdirdilər.

Jubin Əfrasiyaba peyğam göndərdi ki, zülmün və qan tökməgən səbəbi ilə aləmin mazacı fəsid olubdur və şadlıq ənqa kimi yüzünü örtübdür. Əgər səlah biləsən bir neçə gün müsəlihə eyləyək, ta bu fəsadın odu aşağı əqləşə. Əfrasiyab razı oldu. Ələf olmamaq məcibi ilə Təbəristana getdi. Və müsəlihə işi tamam olmaqdan ötəri bir vədə müzəyyən eylədi. Elə ki, Jubin padşahlıq taxtına əqləşdi, aləm abad oldu və çox yağışlar yağub açılıq və bahalıq ucuzluğa mübəddəl oldu. Elə ki, müsəlihə vədəsi yetişdi, elə qərarad olundu ki, Arəş Dəməvənd dağının başından bir ok atsın, hər yerdə o ok düşər, iki vilayətin arasında ora fəsilə olsun. Arəş qoca kişi idi və sehr və şöbədə əlminə mahir. Bir içi boş ok qayırub bir uqabın qanadını ona bağladı. Və okun içini civə və sair ədviyə ilə doldurdu. Hər iki padşah öz nişanlarını o oka vurdular. Arəş bir uca dağın başına çıküb sübh vaxtı onu atdı. Ok səhərdən günortayadək hərəkət eyləyüb Badğış çölündə yerdə düşdi. Bir kəs ona əl vurmamış gənə ədviyyənin qüvvəti ilə yerdən qalxub havada qürubədək hərəkət eylədi. Ceyhun çayına yavuşub bir yerdə düşdü. Və bir cəm hər iki padşahın adından o oku götürüb şahidliq verdilər ki,

harda düşmüşdü. Əfrasiyab buna razı olub Mavəraun-nəhrə getdi. Və müvərrixlərdən bəzi bu qissəni Mənuçəhrin zamanında yazubdular. Xülasə Jubinin dövlətinin zamanında xalq fərağət eyləyüb rahat oldular. Amma onun dövlətinin ruzgəri gül fəslə kimi az bəqası oldu beş ildən ziyadə səltənəti olmadı ki, fəvt oldu. Və ondan sonra onun qardaşı oğlu Gərşəsf oldu, o da öldü.

İkinci təbəqənin zikri.

Əcəm padşahları ki, olara Kəvan deyirlər

Bu təbəqənin əvvəli Keyqubəddir. Gərşəsf vəfat edəndən sonra ki, Jubinin qardaşı oğlu idi, bir müddət İran taxtı padşahdan xali qaldı. Vilayətin əyanı Zəlin məşvərəti ilə Keyqubədi ki, Mənuçəhrin nəvvadələrindən idi, İrana götürüb taxta əqləşdirdilər. Çün Əfrasiyab eşitmişdi ki, İranın padşahlığı taxtı bir sahib şövkətin vücudundan xalidir. Ağır qoşun cəm edib İrani təsxir etmək qəsdı ilə Amu suyundan keçüb, Xorasana gəldi. Və onun təvəccöh xəbəri Zəla yetişdi, çox xəşməmək olub qoşunun ehzarına fərman verdi. Və qoşunu cəm edüb dedi ki, İran məmləkəti mənə müfəvvəz idi. İndi mən qocalmışam. Amma Rüstəm bir yetişmiş cavandır. Öz mənəbimi ona təfviz eyləyirəm. Bundan sonra məsləhətlərdə ondan istifadə eyləmək və onun qolunun qüvvətindən istiqamət aktarın. Amma heç at onun tabını gətürməz. Əgər sizlərdən bir guzidə at olmuş ola, verün ki, dünya malı çox verrəm, İranın əyanı dedilər ki, at nədir, bizim malımız və canımız ona fəda olsun. İranın və

Zabilin böyükləri əlli min baş ata yavuuq Rüstəmin nəzarindən keçürdülər. Heç birisi məqbul olmadı. Nagah bir maydan ki, dalusınca bir ulaq var idi Rüstəmin nəzarinə yetişdi. Onu görüb xoşladı. Soruşdu ki, bu at kimindir. Dedi ki, biz bu daylağa Rəxş deyirik. İndiyədək bir kas bacarmayıbdur ki, onun dalına əyər qoya. Və o dayı gəyətədə tizkam idi. Rüstəm o dayı kəmənd ilə dutub əyarlədi. Və Zəl və Rüstəm Zabilin qoşunu ilə Keyqubədə yetişdilər.

Padşah Rüstəmin camalına baxub heyran oldu. Zəl və Rüstəmə çox təzim elədi. Elə ki, Əfrasiyab İranın ləşgərgahına (yaxınlaşdı) hər iki ləşgər bir-birinin müqabilində səf çəkdiilər. Rüstəm Samın gürzünü çigninə alub özünü Turan qoşununun arasına vurdu. Qoşunun səflərini dağıdıb, özünü Əfrasiyaba yetürdi və onu atdan saldı və kəməndə çəküb öz qoşunun tərəfinə rəvənə oldu. İran əhli bu vəqiədən xəbərdar olub, əyan və orkan Rüstəmin tərəfinə gəlib mübarəkhadlıq elədilər. Rüstəm olara məşğul olmadı. Əfrasiyab şöbədə eyləyə özünü bənddən qurtarub o meyitlərdən birisini kəməndə bağlayub özünü cəndəklərin arasına saldı. Rüstəm o ölüni çəka-çəka cahan padşahının nəzarinə yetürdi. Elə ki, Rüstəm bildi ki, hal nədir, xəcil oldu.

Keyqubəd ona çox nəvaziş eyləyüb dedi: "Fəth bu gün sənin qolunun qüvvəti ilə oldu". Və dedi ki, Mənuçəhr ki, öz əmulərinin qanına əl bulaşdırdı, o qədər fitnə əmələ gəldi. Əgər Əfrasiyab da sənin əlində ov idi, çox şuriş olurdu.

Əfrasiyab öz elinin arasına qaçub, Mavəraənnəhrə getdi. Keyqubədin şahlığı yüz il eylədi.

Keykavusun padşahlığı

O, bir padşah idi azmi-müxtəlif. Külli işlərdə çox təcil eylərdi və cüzvi işlərdə təənni. Və Tusun və Gudarzin məsləhəti ilə Bəlxı darül-mülk elədi. O səbəb ilə İran tamam türklərin hücumundan məhfuз oldu. Keykavus padşahlığının əvvəlində Şamı və Yəməni təsxir etmək fikrinə düşdü. Məsafəti təy edəndən sonra elə ki, o ətrafa yetişdi, Yəmənin padşahı Zulazar cəng etməyə onun qabağına getdi. Elə ki, Keykavusun su kaşısını qördü, onun ilə sülh eylədi. Bu qərar ilə ki, min min misqal qızıl və min baş ərəbi at Keykavusa peşkəş elədi.

Zulazarın bir qızı var idi ki, farsilər Sūdabə və ərəbilər Şorayi-Yəməni deyirdilər, ona nikah eylədi. Oların ikisinin arasında dostluğ möhkəm oldu.

Zulazar padşahı və farsın əmirlərini qonaqlığa çağırub, hamını dutub Keykavusu quyuya saldı. İstədi ki, Sūdabəni öz yanına götürsün. O çox nala və feryad edüb öz ərinin müfəriqətinə riza vermədi. Bu xəbər İrana yetişdi. Rüstəm on iki min atlı ilə Yəməna getdi. Zulazar bir kərə Rüstəm ilə cəng eylədi. Bildi ki, onun ilə müqavimət tayı yoxdur, sülh eyləməyə Rüstəmin yanına getdi. Bu şərt ilə ki, padşahı və əmirləri və malları Rüstəmə təslim eyləyə. Və Təhəmtən daxi bu sülhə razı oldu. Yəmən padşahı əsirləri və malları təslim edəndən sonra Sūdabəni daxi min kəviz ilə Kavusa göndərdi.

Nəql edirlər ki, Keykavusun Sūdabədən başqa övrətdən bir Səyavuş adlı oğlu var idi ki, Rüstəmin yanında idi. Elə ki, o, rüşd həddinə yetişdi, padşah onu tələb eylədi. Rüstəm şahzadəni padşahın yanına göndərdi.

Səyavuşun gəyətdə gözəlliyi var idi. Və o vaxtda onun camalının hüsnünə məsəl vururdular.

Elə ki, Sūdabə Səyavuşun camalından xəbərdar oldu, Kavusdan iltimas elədi ki, onu həramə göndərsün, ta bir ləhzə onun camalına tamaşa eyləsin. Padşah Səyavuşu həramə göndərdi. Çün Sūdabənin nəzəri ona düşdü, aşiq oldu. Həmmə məclisdə Sūdabə işarət və hərəkət eylədi. Şahzadə onun muradını anladı. Buna görə Səyavuş həramədə ziyadə təvəqqüf eyləmədi. Bir geyri növbət Sūdabə onu bir bəhanə ilə həramə tələb eylədi. Çün istədi ki, öz müddəasını zahir eyləsin.

Şahzadə öz tinətinin pakizəliyi ilə onu mən eyləyüb dıxşaru gəldi. Sūdabə çün gördü ki, onun təzvir oku Səyavuşun fulad kimi qəlbinə əsər eyləməz, onu rüsvay eyləmək fikrinə düşdü. Buna görə feryad və fəğan başladı. Padşah gördü, o şurişin səbəbindən sual eylədi. Sūdabə dedi ki, Səyavuş qəsd eylədi ki, mana xəyanət eyləyə. Elə ki onu mən eylədim mənim yuzumi xəraş edüb, kəğnəgimi yırtub, həramədən çıxdı.

Kavus bu sözlü eşidüb pərişan olub, Səyavuşu istədi və dedi ki, bu sözlü ki, sənədən mana dedilər, əgərçi bilirəm mütəhəmmim eyləyübüdlər. Doğrusunu mana məlum eylə. Səyavuş macəranı necə ki var idi dedi. Keykavus Sūdabənin sözlünə bəkmədi və bu sirri gizlətməkdə oğluna vəsiyyəət eylədi. Sūdabə çün gördü hiyləsi Səyavuşa bir əsər eyləmədi. Bir həmilə övrətə ki, həramə təərəddud eylərdi. Bir qədər mal verdi ki, ta bir dövr ilə ki, onun həmlə sağıt ola. Bir dəvə ilə o uşağı səqət elədi. Sūdabə gəcə yarısı arızə bəhanəsi ilə nəçaq oldu.

Kənzilər fəryad başladılar. Keykavus yुकudan oyanub soruşdu: "Nə şərikdir?" Cavab verdilər ki, Sudabə hamıla idi, Səyavuşun azar yetirmək cəhəti ilə həmlə səqət cəylədi. Kavus Sūdabənin yanına gəlüb bu hadisəni xəbər aldı. Kənzilər gedüb haman uşağı bir təst içinə qoyub padşahın nəzərinə yetürdilər. Keykavus bu halı müşahidə edəndə Səyavuşdan şəkə düşdi. Mүнəccimləri ehzar cəyləməgə fərman verdi. Halın surətini olara izhar cəyləyüb dedi ki, görüb bu uşaq Sūdabənin bətinəndəndirmi. Mүнəccimlər ulduzların övzainə müləhizə edüb dedilər ki, ulduzların qaidələrindən belə məlum olur ki, bu uşaq nə padşahın sülbündəndir, nə Sūdabənin bətinəndə. Və nişan verdilər ki, bu uşaq anası bir övrətdir ki, onun heyətindədir. Haman övrəti tapub şəhriyarın hüzuruna gətürdilər. Təxvifdən sonra o övrət iqrar cəylədi ki, bu uşaq məndəndir. Sudabə zarlıq ağaz cəyləyüb dedi ki, bu övrəti qızıl ilə aldadubdurlar. Bu sitəm ki, mənim haqqımda rəva dutursan, onun əvəzidir ki, xanümandan və maldan və candan keçüb sənin xidmətinə ixtiyar cəylədim. Hala mənim sözlərimə bəvər cəyləmirsən.

Kavus amilləri ehzar edüb, olar ilə məşvərət cəylədi. O cəmaat dedi ki, bu mühakiməni od bəyan cəylər. Çək od yandırub, oların hər ikisini oda təklif cəyliyə ki, oddan güzər cəyləşünlər. Ta hər kəs kazib və günahkar olsa, od ona asər cəyliyə. Keykavus buyurdu ta çək od yandırub arasından bir yol qoydular. Sudabə padşaha dedi ki, mən öz şahidimi keçirüb höccətimə məlum cəylədim. İndi gərəkdir ki, Səyavuş dəlilini məlum cəyləşün. Kavus oğluna dedi ki, əgər səndən bir naləyiq hərəkət sadir olub, istigfər cələ ki, özünü oda yandırımıyasən. Və əgər bigünahsən, xalqın töhmət dilini

ondan kutah cəylə. Səyavuş ağ paltar geyüb, bir ata minüb özünü oda vurdu və səlamət dışqaru gəldi. Keykavus o halətdə Sūdabənin siyasətinə fərman verdi. Səyavuş bu bəbdə iltimas cəylədi, padşah onun qanından keçdi.

Əfrasiyab Bəlxə gəlüb Xorasan əhlinə məişəti tənq cəylədi və Kavus istədi ki, özünə ona mütləvəcəh ola, amma Səyavuş istədə cəylədi ki, onu bu əmrə təyin cəyləşün. Kavus qəbul edüb, xəzinəni və qoşunu ona tapşirub buyurdu ki, Sistanədək gedüb Rüstəmi özlünə yoldaş cəyləşün.

Şahzadə Zabillə gedüb, Rüstəm ilə mülaqat edüb bəittifəq Əfrasiyabın cənginə getdilər. Səyavuş ora yetişəndən sonra bir neçə gənc ərəblü padşah bir pərişən vəqie görüb xovnak oldu. Və öz qardaşı Gərşivəzi çək təhfələr ilə Səyavuşun və Rüstəmin yanına göndərüb süll əmrini izhar cəylədi. Səyavuş bu cəhətdə Rüstəm ilə məşvərət cəylədi. Rüstəm süllə razı oldu. Gərşivəzin vasitəsi ilə Əfrasiyaba peyğam cəylədi ki, bir vəqət müsəlihə əmri əmələ gəlir hər nə ki, İrən vilayətindən aparubsan gerü verəşən və hər yer ki, sənin qoşunun übur cəyləmək səbəbi ilə xarab olubdur, əbad edəşən. Və yüz nəfər öz əqrəbandan nəvə rəsmi ilə bizim yanımıza göndərəşən.

Əfrasiyab zikr olan şərtləri qəbul cəylədi. Səyavuş dəxi müsəlihəni qəbul cəyləmək xüsusunda Əfrasiyab yanına elçi göndərdi ki, o bu müsəlihədən şad olub öz dövlətinin ərkanına dedi ki, axırda uşaq mal ilə əlandı. Elə ki, süllün əmri möhkəm oldu, Səyavuş Rüstəmə dedi ki, bu iş şayə ki, Keykavusun rəyinə müvafiq olmaya, bu səbəbdən ki, əgər süll itməmə yetəndən sonra bu qışsəyə xəbərdar ola, məndən rəncə xatur ala. Rüstəm Əfrasiyabın hamən həyələrin

Keykavusun yanına aparub halın surətini ərz elədi. Kavus müzərib olub dedi ki, Əfrasiyabın hiyləsi ilə tez aldandınız. Lazımdır ki, bu saat gerü qayıdub Əfrasiyabın hədiyyələrini özünə rədd eyləyəsınız və o yüz nəfəri mənim yanıma göndərsınız və qoşunu Turana aparasınız. Və imarətdən və ziraətdən nişan qoymayasınız.

Rüstəm dedi ki, ey padşah, bir cəm ki, bizim ilə cəng eyləməzlər biz olar ilə necə cəng eylirik? Və bir də Səyavuş əhd eylirübdür və Əfrasiyabın oğlunu və əqrabasını zaval alubdur. Əhdi sındırmaq padşahlara layiq degil. Və bir də əgər Səyavuş bu sözü eşidə şikəstə dil olur. Kavus dedi ki, bu hamı işlər sənin qəflətin ilə vəqə olub. Rüstəm dedi: "Mən o ki dövlətin səlahidür, ərz eylədim. Çünki padşah bu əmri qəbul eyləməz, bir özgani Səyavuşun yanına göndərsün ki, bu peyğamı ona göndərsün ki, mən bu sözü ona demək bacarmaram".

Kavus dedi ki, işlərin kifayəti sənin vücuduna münəcər degil. Rüstəm azüddəxatir məclisdən durub dedi ki, padşahın təsəvvürü budur ki, o zad ki, mənədən gəlür, özgələrdən də gəlür. O vəqət Kavus buyurdu ta Tus Nouzar bu peyğamı Səyavuşa yetürsün. Və əgər Səyavuş fərmana boyun verməsə, xəzinəni və qoşunu ona tapşırırsun.

Tus Bəlxə yetişib xəzinəni və qoşunu ona təslim edüb dedi ki, Əfrasiyabın adamlarını sana vermərəm. Bu səbəbdən ki, istəmirəm mənim bəisliğin ilə bir cəm fəvq olmuş olalar və onların qanı mənim boynumda qala. Və oları mənim yanıma göndərib. Əfrasiyab peyğam eylirübdür ki, olara yol ola ki, Türkünstan vilayətindən keçüb Kaşmir şəhərinə gedələr. Əfrasiyab bu bəhdə Piran Visə ilə ki, onun sahib tədbiri-

müşiri və vəzir-i-sahib rəyi idi, məşvərət eylədi. Piran Əfrasiyabı Səyavuşun tərbiyətinə tərgib eylədi.

Əfrasiyab namə yazub Səyavuşa çox lazıma hörmət göstərüb onun qüdəmini iltimas eylədi. Dedi ki, əgər o mənim oğlum bura təşrif gətürsə, o ki məhəbbət və mehribanlıq şərti və ata-oğulluq lazımasıdır. Ondan artuq onun haqqında əmələ gəlür. Şahzadə bu xəbəri eşidüb Türkünstana gətdi. Əfrasiyab öz qızını ona verdi. Axırda Gərşivəzin süxənçinliyi ilə halı təhqiq eyləməmiş ondan bədgüman olub o hamı dostluq və qəribət düşmənlığə mübəddəl oldu. Bir vəqətdə ki, Piran bir yerə getmişdi, hüzurda degil idi, Səyavuşu dutub başını təşt içində kəsdi. Bu cəhətdən fitnələr peyda oldu və qanlar töküldü. Və şəhərlər xarab oldu.

Əfrasiyab o bədəməldən peşman olub öz qardaşı Gərşivəzə dedi ki, bu işin bəisi sən oldun. Bilmirəm ki, bu işin axır necə olacaqdır.

Elə ki, bu xəbər İrana yetişdi, məcmui-xalq nalə və zərlığ elədi. Və Kavus tacını yerə vurub, başına torpaq savurdu. Və Rüstəm bu hadisədən xəbər olub ağıly-ağıly Kavusun darül-mülkünə gedüb, ona sərəznış eylədi və ruxsətsiz padşahlıq hərəmsərəsinə gəlüb Südəbəni dışqaru çıkub (çıkarub) Kavusun hüzurunda iki parça elədi. Və qoşun cəm edüb, Əfrasiyab ilə müharibə eyləməgə Mavəraənnəhrə mütəvəccəh oldu. Və Əfrasiyab da xəbərdir olub qoşun cəm eylədi. Və öz oğlunu müqəddəməcciş elədi.

Elə ki, Rüstəm Turan qoşununa yetişdi, əvvəlimci həmlədə Əfrasiyabın oğlu Sərxəni qoşunun çox böyükləri ilə həlak eylədi. O biri gün Əfrasiyab özü yetişib cəng mərkəsi gərm oldu. Çox kuşış və kaşışdan sonra Əfrasiyab şikəst

tapdı, fərar etdi. Rüstəm Mavəraunnəhr və Turkustan vilayətlərinə istila tapub qətl qərar lazımsından bir qüsür qoymadı. Və Əfrasiyabın darül-mülkünə gedib onun xəzinəsini və əsbabını zəbt etdi. Bir müddətdən sonra fikr etdi ki, Keykavus ağılda və nəfəsdə zəif olubdur. Şayad ki, Əfrasiyab bir güşədən peyda olub İranda bir fitnə hadisə ola. Qayıdub xəzinə və əsbabı Kavusun yanına apardı. Və Əfrasiyab müddətlər ələmin ətrafında sərgərdan idi.

Müvərrixlər yazıbdurlar ki, Səyavəz bir neçə gün öz qətlindən irəlilə bir yuku gördü ki, onun məvtünə dəlalət etdi. Elə ki, yukudan oyandı, Əfrasiyabın qızı Firəngisi ki, onun mənkəhəsi idi, tələb etliyüb dedi ki, Allahın məşiiyyəti burda qərar dutubdur ki, mən sənin atan əlində qətlə yetişəm və sənin qətlinin qəsdini dəxi etliyə. Lakin Piran mane olur. O həmlə ki, sənin varındır, əgər oğlan olsa, ona Keyxosrov ad qoyub tərbiyə etliyə ki, Giv və Gudərz Keyxosrovun tələbinə bu vilayətə gəlurlər, öz oğlun ilə İrana get. Bu vilayətdə təvəqqüf etliyə. Və çün Keyxosrov İranda padşah olur, mənim intiqamımı Əfrasiyabdan almayınca, qoyma onu aram dutsun.

Elə ki, Əfrasiyabın əlilə Səyavəz qətlə yetişdi, Əfrasiyab Firəngisin həmlinə vaqif olub, istədi ki, bir tövr ilə onun həmləli saqit ola. Bu əsnada Piran və Visənin Səyavəzün vaqiesindən xəbəri olub bir az müddətdə Əfrasiyabın dərğahına gəlüb gördü ki, Firəngisi hərəmdən dıxşaru çəkürlər. Piran xəşmənak olub o müvəkkil olan adamlara buyurdu ki, ondan əl götürsünlər.

... Pəs Əfrasiyabın yanına gəlüb oni elə qəbilə əməldən mən etdi. Əfrasiyab aram olub Firəngisi Pirana tapşırdı. Bir

az zamandan sonra ondan bir oğlan təvəllüd oldu ki, surətdə və hüsnə atasına tamam şəbəhəti var idi. Piran onu aşna və biganədən gizlədirdi. Ta bir gün Əfrasiyabı xoşhal görüb, Keyxosrovun doğulmağını ona məlum etdi.

Əfrasiyab onun qətlinə çalışırdı. Piran ona nəsihət etliyə. Türklər şahı dedi ki, məni dəxi babalıq məhəbbəti bu əməldən mən etliyə. Amma onu nasından alub bir çobana tapşır, ta ona çöldə pərvəriş versün ki, səhrada məskən edənlər ilə nəşvü nūma tapub, xasiyyəti onların təbincə olsun ki, keçən qissələrdən yadına salmasun. Piran əməl etliyə.

Bir neçə vaxtdan sonra onu çobandan xəbər aldı. Çoban dedi ki, bir kəsdən təlim almamış yay, ok qayırub tülki və dovşanı av etliyə və rəşadət əlaməti onun əlindən məlum olur.

Piran Keyxosrovu tələb etliyə və onun camalını və halını görüb öz evinə apardı. Bir neçə vaxtdan sonra Əfrasiyabdan qorqub Keyxosrovu onun yanına apardı. Əfrasiyab onu görgəc babalıq məhəbbəti hərəkətə gəlüb buyurdu ki, Piran onu anası ilə Səyavəzabadə göndərsün. Bu əsnada yeddi il yağış yağmadı, bir şiddətli qəhətlik oldu. Əfrasiyab bir gecə Gudərzə yukuda gördü, dedi ki, ta Səyavəzün oğlu Keyxosrov İrana gəlmiyə, məmləkətin halı yaxşı olmaz.

Elə ki, səhər oldu Givi ki, sahibtədbir və şücaət idi Turana göndərdi ki, Keyxosrovu gətürsün. Giv yeddi il o diyarda dolandı, axır Keyxosrovu avlaqda görüb tanıdı. Və Keyxosrov dəxi dildi ki, o, Givdir. Ona iltifat edüb anasının yanına apardı. Həmin gecə Firəngis və Keyxosrov və Giv atlanıb İrana yüz qoydular. O biri gün Səyavəzabadın əhli xəbərdar olub Əfrasiyaba məlum etliyədilər. O, bir cəmi onların

dalusunca göndərdi. Amma bir əsər tapmadılar. Elə ki, Keyxosrov Ceyhuna yetişdi gəminin təxiri və Əfrasiyabın qorkusu səbəbi ilə özünü suya saldı. Hər üçü sudan salamat keçdilər. İran əhli fəvce-fəvce istiqbala gəldilər.

Səyavuşun qissəsindən yad edüb zar-zar ağladılar. Elə ki, Keykavusun darül-mülkünə yetişdilər, Keyxosrov babasının hüzuruna getdi. Keykavus onu görəndə ağlıyub, taxtından durub ona öz yanında yer verdi. Bir rəvayətdə o halda hamı böyükləri onun beyatına əmr elədi. Və "Şah-namə" sahibinin qövlü ilə Tus istədi ki, Fəriburzu padşahlığa götürsün. Gudərz Keyxosrovu taxta əqləşdirdi. Axırda Kavus dedi: "Hər kas Behmənzər və Ərdəbil qalalarını fəth eyliyə, padşah o olur."

O qalalar Keyxosrov əlində məftuh oldular. Elə ki, Keyxosrov padşah oldu. Keykavus onu Əfrasiyabın müharibəsinə təhris eylədi. Keyxosrov neçə yol Turana qoşun çəkdi. Axırda Xarəzm çölündə Əfrasiyaba şikəst yetişdi. Keyxosrov Əfrasiyabın dalınca Çinə gedüb, o məmləkətə xərac qoydu. Və hamı Türkünstan diyarını təsxir eylədi. Əfrasiyab bir müddət xalqdan yüzünü gizlədi. Axır Azərbaycanda bir zahidin vasitəliyi ilə Keyxosrovun əlində giriftar oldu.

Keyxosrov istədi ona aman versün, amma Gudərz rüxsətsiz Əfrasiyabın boynunu vurdu. Keykavusun padşahlığı yüz əlli il idi. Keyxosrovun padşahlığı altmış il. Və Əfrasiyabın qətindən sonra bir az vaxtda Keykavus vəfat eylədi. Keyxosrovun fərmanı məşriqə və məğribə nafiş oldu. O əsnada güşəgirlik havası onun xatirinə düşüb, Löhərsbı vəliəhd eyliyüb biyahana yüz qoydu. Dəxi bir kəs ondan nişan vermədi.

Löhərsbın padşahlığı

Löhərsb Keykavusun qardaşının nəbirəsi idi. Elə ki, o, padşah oldu, dəftərdarları və divan əhlini yığub bir dəftər qayırdı. Vilayətlərin xərcini ona səbt eylədi. Və qoşun əhlini rəiyyatdan ayırub, hər birinin mərtəbəsini müəyyən eylədi. Bu tədbir ilə məmalik abad oldu. Löhərsbın iki oğlu var idi: Kaştasb və Zahir. Amma Kaştasb nəhayətdə rəşid və rəyi sayib idi. Və çün Löhərsb Keykavusun övladını öz övladına tərcih verirdi, Kaştasb atasından inciyüb Rum vilayətinə getdi. Və o vaxtlarda qeysərlərin təriqələri o idi ki, çün onların qızları rüşd həddinə yetişirdilər, bir məclis qayırub, xalqı çağırub qız əlində bir turunc o məclisə gəldirdi. Hər kas ona xoş gəldirdi, turunc onun tərəfinə atardı. O şəxs qeysərin kuraşkanı olurdu.

O əyyamda Kaştasb Rumda idi. Bir belə məclis ittifaq düşdü. Kaştasb o məclisə gəldi ki, tamaşa eyliyə. Kutayun, qeysərin qızı o məclisə gedüb nəzəri ona düşdü. Turunc ona atdı. Qeysər qızdan inciyüb dedi ki, qızı ona verstülər. Elə ki, qızı ona verdilər, Kaştasb qıza dedi ki, sən naz və nemətə adət edübsən. Və mənim bu gün miknətim yoxdur. Elə məsləhat görürəm ki, bu qəsri tərk eyləyəsən.

Qız cavab verdi ki, səndən savayı mal və əsbab mana lazım degil. Kaştasbın əlindən dutub öz otağına gətürdü. Bir qiymətli gərdənbənd Kaştasba verdi ki, onu satub güzəran edələr.

Keyxosrov hər gün ava gedüb çox av eylərdi. Xalq onun at səgri-məginini və ok atmağını görüb, qeysərə dedilər. Onu

tələb edüb imtahan etdi. Hər fəndə kamil görüb, axırda üzr istəyib onun adını və nəşəbini soruşdu. O, nişan verdi. Qeysər şad olub qızına əhsən dedi. Və Kaştasba buyurdu ki, xətirçəm ol, səni mürusi-mülkə yetdirürəm. Və İrani sənin təsərrüfünə gətürürəm.

O halda bir elçi Löhrasbın yanına göndərüb dedi ki, hər il bir məbləğ qızıl və mal xərac və bac rəsmi ilə məndən alursan. İndi sən ona layiq degilsən, ya cəngə amadə ol və ya bacları geri ver.

Elə ki, namə Löhrasba yetişdi, bildi ki, qeysər əbas yərə belə cürət etləməz. Cavab verməyüb, elçiyə mənzil təyin edüb, əyanından birisinə dedi ki, ta bir vaxt onu məst edüb bu elçilik və bu cürətin səbəbini soruşub Löhrasba dedi. Löhrasb o biri oğlunu Kaştasbın yanına göndərüb vəliəhdliyədən ötrü İrana gətirdi. Qeysərin qızı təcəmnüllü-təmam ilə İrana gəlib, Löhrasb padşahlığı Kaştasba verüb Bəlxə getdi. Onun padşahlığı yüz igirmi il idi.

Kaştasb uca qədirlü və böyük himmatlı idi. Amma o bir xəta etlədi ki, Zərdüştün dinini qəbul etlədi. "Cəməll-hekayət" sahibi rəvayət etlər ki, əmirələr ona itaət etləməz-dilər. O cəhətdən ki, Löhrasb ondan incikli idi. İstədi ki, öz işinə Zərdüştün tabeları ilə təqviyyət verə. Buna görə onun dininə tabe oldu. Bu tədbir ilə onun qoşunu çox oldu. Və padşahlığı qorar dutdu.

Bəzi müvərrixlər yazubdurlar ki, Kaştasb əvvəl Zərdüştü dustaq etləmişdi. Bir para işləri müşahidə etləyəndən sonra, nəcə ki zikr oldu, onun itaətinə rəğbət etlədi. İrani məmləkətlərindən çox qatlı olundu. Ta Zərdüştün dininə rəvac verdi və bir qasid Turan padşahı Ərcasibin yanına

göndərüb onu məcus məzhəbinə dəvət etlədi. Ərcasib bu işdən inciyüb ağır qoşun ilə İrani şəhərlərini xərab etməyə təvaccöh etdi. Kaştasb onu istiqbal etlədi.

Bu əsnada Zərdüşt Şiraz əhlinin birisinin əlində qatlı yetişdi. Kaştasb öz qardaşı Camasbı onun yerinə əgələşdirdi. Və Camasb çox elmlərdə xüsusən nücum elmində binəzir idi. Bir gecə yol arasında Kaştasb ondan xəbər aldı ki, bu işlərin axırı nəcə olacaqdır. Camasb başını əşağı salub fikir etlədi, dedi: "Bu döğüşdə padşahın övladı və qövmələri qatlı yetişəcəkdir və böyüklər və sərdarlar öləcəkdir, amma axırda padşah zəfər tapacaqdır".

Amma çün səflər düzəldi və mübarizlər iki tərəfdən meydana gəldi. Və o cəngdə Kaştasbın üç oğlu və altı nəfər İrani əmirələrindən öldi. İsfəndiyar həmlə edüb Ərcasb mərəkədən yüz dolandırdı. Kaştasb şad olub Bəlxədə sakın oldu. Və İsfəndiyarı İraqa göndərdi. İsfəndiyar İraqa gəlib padşahlığı fikrinə düşdü. Kaştasb oğlu İsfəndiyarın işindən xəbərdar olub Camasbı İsfəndiyarın tələbinə İraqa göndərdi. İsfəndiyar Bəlxə getdi. Kaştasb onu bir məhkəmə qalada dustaq etlədi. Və özü Sistana getdi.

Ərcasb İsfəndiyarı dustaq eşidüb qoşun yığub Ceyhundan keçdi. Bəlxə yüz qoydu. Qoca Löhrasb ki Bəlxədə ibadətə məşğul idi, qoşun yığub Ərcasibin müharibəsinə getdi. Və o qocalığı ilə yüz adlı mübarizi öldürdü. Hava çox istiydi. Susuzluğdan ayağını üzəngidən çıxarub yərə düşdü. Mübarizlərdən birisi ona yetişüb öldürdü. Ərcasb Bəlxə gəlib atəşkədələri xərab etlədi. Və yetmiş nəfər məcusun alimlərindən dara çəküb öldürdü və Kaştasbın xəzinəsini qarət edüb, qızlarını əsir edüb Türküstanə apardı. Kaştasb

xəbərdar olub Ərcasbın istiqbalına getdi. İki qoşunun arasında böyük müharibə vəqə oldu. Kəştasb bir uca dağda pənahlandı və Camasbı İsfəndiyarın yanına göndərüb üzr istədi. Və o, padşah olmağa ümid verüb özü ilə gətürdü.

Atasının yanına gəlüb o biri gün xuruş eyləyən sel kimi o dağdan aşağı gəlüb Turan qoşununa şikəst verdi, Ərcasb cilovu qırılmış qaçdı. İsfəndiyar Kəştasbın qulluğuna gəldi. Şah ona nəvaziş eylədi. Pəs İsfəndiyar atasının vədəsinə talib oldu. Şah bir də bəhanə gətürüb dedi: "Rəvadırımı ki, sən aləmin fərman verəni olasan, amma bacıların Ərcasibin əlində əsir qalalar".

İsfəndiyar bu sözdən həmiyyət edüb on iki min namdar olan qoşun İran qoşunundan götürüb Turana mütəvəccəh oldu. Həftənin qəziyyəsinə ki, müvərrixlərdən bəzisi zikr edüblər əcəm yerlərindəndir, müstəqim olan əql bilür ki, İrandan heç yol ilə yeddi günün müddətində Türkünstan sərhədinə getmək olmaz. Buna görə onun iradəsinə cürət edüb zikr olur ki, İsfəndiyar o qoşun ilə Ceyhunun ətrafına yetişdi, birahə ilə Türkünstana mütəvəccəh oldu. Gecə mənzil kəsüb gündüz oralarda gizləndi. Və hər kəsi yolda görür idi, öldürürdü. Ta bir kəs Ərcasba xəbər aparmaya.

Elə ki, İsfəndiyar Ərcasbın darül-mülkü Ruindəra yetişdi, qoşunu və xəzinəni öz qardaşı Şotəne tapşırub buyurdu ki, darədə düşüb keşikçilər ətrafına təyin eləsün və hansı gəcə ki, Ərcasbın hasarının tərəfindən bir od işığı görələr, cəng tədərüki ilə, şəhərin yavuşuna gəlsünlər. Özlü tacir sifətində çox mal ilə şəhərə daxil olub, hədsiz təhəfələr Ərcasibin yanına apardı. Ərcasb ona nəvaziş eyləyüb bir yerdə məskən verdi ki, padşahlıq qəsrinə yavuş idi.

Elə ki gəcə oldu, İsfəndiyar çox od öz evinin üstündə yandırdı. Şotən elə ki, odun işığını gördü, şəhərin ətrafından keçüb gəcə yarısı hasara yetişüb darvazalara od vurdu.

Türklər vəqətsiz qoşundan xəbər olub cəng qəsdinə dışqaru gəldilər. İsfəndiyar yüz əlli nəfər namdar ki, mətə yerinə sanduqlarda qoyub şəhərə gətirmişdi, dışqaru çıxardı, itifaq ilə Ərcasibin qəsrinə mütəvəccəh olub hər kəsi ki, gördülər, öldürürdülər. Ta Ərcasibin qəsrinin qapısına yetişib keşikçiləri öldürdülər, hərəmə qədəm qoyub Ərcasibi yatmış gördü. Başını kəsüb, darvazaların tərəfinə gəldi. Şəhərin qapılarını açub, İran qoşununu Turanın darül-mülkünə gətürdü. Öz bacıları Mahafərid və Humayı götürüb müzəffər və gənim İran diyarına yüz qoydu.

İsfəndiyar yetişəndə Kəştasib ona çox nəvaziş edüb dedi ki, padşahlıq sənin haqqındır, amma Rüstəm ki, bizim məmləkətimizin arasındadır, hələ sana itaət eləməyib, bizim dinimizə gəlməyibdir, məsləhət odur ki, Sistana gedüb onu öz otağına dəvət eləyəsən. Əgər qəbul eləməyə qətlə yetürəsən. İsfəndiyar Sistana mütəvəccəh oldu və öz oğlu Bəhməni Rüstəmin yanına elçi göndərdi. Və peyğam elədi ki, nə müddətdir ki, İran şəhriyarının gözləri sənin didarından məhrum olubdur. Bu cəhətdən səni bədəhd və bəvəfa bilürlər. Əgər öz vəlinəmətinin haqqını gözləyüb itaət şərtini yerinə yetirəcəksən, mənə sana bəndə olub, səni şəhriyar yanına apararam və haqqında iltimas elərəm ki, sənin qulluğunu mənzur edüb, mərtəbəni artıq eləy. Və illa mən heç qədrimlə aldanmayub. Və mənim ilə sənin aranda adil hakim qılıc olacaqdır.

Pəs Bəhmən, Sistana getdi. Zal avlaqda onu Rüstəmin

yanına göndərdi. Rüstəmi gördü ki, bir gur kabab eyləyir. Bəhmən salam verdi. Rüstəm böyüklük əlamətini onun alından məlum eyləyüb, təzim ilə ayağa durdu. Bəhmən atasının peyğamını Rüstəmə yetürdü. Rüstəm onu əgləşdirdi. Elə ki, gur kabab oldu, Bəhmən ilə məşğuli-kabab yemək oldu. Bəhmən bir neçə lokma yedi. Gurun qalanını bir xik şorab ilə Rüstəm yedi. Bəhmən Rüstəmin şəkli şəmayilində və yeyib içməgində heyran qalub bildi ki, İsfəndiyar bunun hərisi degil.

Bəhmən Rüstəm ilə Hirməndin kənarına gəlib, adam göndərdi ta İsfəndiyarı Rüstəmin gəlməgindən xəbərdar eliyə. İsfəndiyar Rüstəmin tələbinə adam göndərdi. Çün Rüstəm İsfəndiyarın yanına gəldi, durub ona təzim elədi və qızıl kürsü üstündə əgləşdirdi. Və o peyğam ki, Bəhməndən Rüstəmə göndərmişdi, mükərrər elədi. Rüstəm ibə elədi və dedi: "Əgər qərəz fərmana itaət etməkdir, sənin ilə cahan şəhriyarının hüzuruna gəlmə". İsfəndiyar dedi: "Höküm elədir ki, səni qolu bağlı padşahın hüzuruna aparım". Rüstəm dedi ki, mənin qollarımı bağlamaq çox çətinidir.

Xülasə, axırda iş cəngə yetişib gerü qayıtdı. O biri gün Rüstəm cəng əsbabını geyib, meydana gəldi. Bir də İsfəndiyara izhari-təməllüq etdi. Sud vermədi.

Pəs hər iki pəhləvan gürzə və qılıca və xəncərə əl aparüb, dəva elədilər. Axırda Rüstəmin əlindən bir ok qurtulub, şahzadə zəخمdar oldu. Çün İsfəndiyarın öltüm xəbəri İrana yetişdi, onun yanına getdilər. İsfəndiyar Rüstəmi çağırub, Bəhməni ona tapşırırdı. Və özü vəfat elədi. İsfəndiyarın qardaşı Şoten onun nəşini Kaştasbın yanına apardı. Kaştasb öz əməlindən peşman oldu. Və bir az

zamandan sonra Rüstəm də qardaşı Şağadın və Kabil padşahının səyi ilə bir quyuya düşüb həlak oldu. Zal Fəraməzi öz atasının qanını almağa təhriz etdi. Fəraməz Kabilistana gedüb Kabil padşahını qırx nəfər əqrəbası ilə öldürdü və cəsədlərini yandırdı.

Bəhmənin padşahlığı

Elə ki, Bəhmən padşahlığa əgləşdi, Sistana gedüb Fəraməzi öldürdü və Zalı dutub bir qəfəsə saldı. Bir müddətdən sonra dövlət ərkanının iltiması ilə onu buraxdı. Yüz on dörd il padşahlıq edüb vəfat etdi. Vəsiyyət elədi ki, oğlu Sasanı padşahlığa qəbul eləstünlər. Və öz qızı Humayı vəliəhd elədi və dedi ki, əgər Humay hamilədir, oğlan doğa, o, padşah olsun. Əgər qız ola, hər kimi cəlah bulsanız padşah edün.

Humayın padşahlığı

Elə ki, Humay taxta əgləşdi, bir az vaxtdən sonra bir oğlan doğdu və onu buz sənduqa qoyub, sənduqu qara dutub Dəcləyə atdı. Həman sənduqu bir qazır dutub açdı, gördü ki, bir uşaq və yanında bir qədər cəvahir var. Qazır şad olub ona tərbiyyət elədi və ona Darab ad qoydu. Ta Darab rüşd həddinə yetişdi qazırə dedi ki, mən siyaq ilə belə buluram ki, sənin övladın degiləm. Qazır dedi ki, mənim oğlumsan. Ta bir gün Darab o övrəti yalquz görüb təhdid ilə qılıcı çəküb dedi: "De görüm mən kimin oğluyam". Övrət dedi. Və o, cəvahləri gətirüb Daraba verdi.

Darab özlünə əsbab və əsləhə qayırtırub Humayın

əmirlərinin birisinin yanına gəldi. Bir gün Humay bir uca pəncərədə ağlaşub qoşun dəstə-dəstə onun hüzurundan keçirdilər. Nagah İsfahan atlasunun içində nəzəri Daraba düşdü. Anlaşıq məhəbbəti çuşə gəldi. Mötəmidlərdən birisinə dedi ki, o cəvənı saqla. Elə qoşun əmrindən qurtuldu, onu istəyüb əslü nəsəbindən xəbər aldı. Darab əhvalatını dedi və o cəvahlərdən göstərdi. Humay oğlunu tanıyıb, onun yuzundan öptüb dedi: "Bil ki, mən sənin ananam". Pəs padşahlıq tacını onun başına qoyub, padşahlıq ona tapşırdı. Elə ki, Darab taxta otdu, hamı padşahlar ona itaət elədilər. Məgər Rumun qeysəri Filəqus. Darab Ruma qoşun çəküb qeysəri dutdu. Axırda onun ilə stülh elədi. Və onun qızını aldı. Hər il min qızıl yumurta, hər birisi qırx misqal vəznində ola qeysər xərac vəd elədi. On iki il padşahlıq edüb öldü.

Darab oğluna məhəbbəti çox olmaq səbəbindən onu öz adı ilə adlandırdı. On dörd yaşında idi. Ruzgarın təcrübələ-rini görməmək cəhəti ilə zəlim əlini uzun elədi. Əmirlərinə və əyanını incitdi. Axırda İskəndərin müxalifət vasitəsi ilə qatılə yetişdi. Və qəza Kəyanilərin dövlətinin səhifəsini yazdı.

İskəndərin vəliəhd olmağı

Darab ki, Feyləkusun qızını almışdı, bir neçə gündən sonra onun ağzından iy gəlmək səbəbi ilə onu hamilə atasının yanına göndərdi. Həkimlər onun ağzına müalicə elədilər. Bu səbəbdən ona İskəndərus adı qoydu. İstəmalının çoxluğundan İskəndər dedilər. Çün Feyləkus İskəndəri aqil gördü özünə vəliəhd elədi. İskəndərin nəsəbində bu rəvayət səhihdir.

Üçümcü təbəqənin zikri.

Əcəm padşahlarından ki, olara təvəlf-mülük devirlər.

Nəql edirlər ki, çün əcəm məmləkəti İskəndərə müsəl-ləm oldu, fars şahları ona itaət elədilər. İskəndər olardan qorqulu idi. Öz ustadı Əristatalisin rəyindən istifadə elədi ki, padşahlar ilə neçə raftar eləmək gərək. Ərəstu cavab verdi ki, padşahzadələrdən hər birini bir vilayətə hakim elə. Amma bir-birinə təfəvüt qoyma. Ta öz mülkərinə saxlamağa məşğul olalar. İskəndər dəxi elə əməl elədi. O təifə üç yüz il elə qaldılar. Və bəzi beş yüz igirmi il deyübdirlər.

Ceyhunun sərhədindən bila-istiqlal səksən padşah var idi. Nəql edurlər ki, İskəndərdən sonra Rum padşahlarından birisi ki, adı Əbtəhoş idi, İran sərhədinə qoşun çəküb Fəratın kənarını təsxir elədi. Və neçə nəfər təvaif padşahlarından qətil və əsir elədi. Bu əsnada Əşk Darabın oğlu ki, İskəndər zamanında gizlin zindəganlıq elədi, Rey mülkündə xüruc edüb təvaif padşahlarından kömək istədi. Bu şərt ilə ki, təsəllüt tapandan sonra olardan xərac tələb eləməstün. Və haman miqdar ki, vilayətə Əbtəhoş təsərrüf eləmişdi, qənaət eləstün. Bu peymanı təkid edəndən sonra padşahlar ona mə-dəd elədilər. Əşk Əbtəhoşa qalib oldu və öldürdü. Və haman məmləkətə qənaət elədi. Təvaif padşahları xanədanın böyük-lüğündən öteri onun adını öz adlarının üstündə yazırdılar. Dirəfsi-Kaviyani və Kəyanın tac və taxtı onun yanında idi. Əbtəhoş öləndən sonra Rum qeysəri Konstantin İran qəsdini elədi. Təvaif padşahları Əşkə kömək elədilər və Hirə padşahı

ki, İraq və ərəb şəhərlərindən idi, özül Əşkin yanına gəldi. Əşk ona çox ikrəm elədi və yüz min atlı ki, məmləkətin ətrafından onun köməyinə gəlmişdilər, Hirə padşahu ilə qeyserin hərbinə göndərdi. İran əhli zəfər tapub, Rum əhli məqhur oldu. Və Konstantin Ruma qaçub Əşkin qorqusundan bir möhkəm şəhər özünə bina elədi. Və onu öz adına adlandırdı. Bu əsrdə ona İstanbul deyirlər.

Və Əşkdən sonra təvaif mülükunun adları tarixdə məzkurdur.

Əcəm padşahlarının dördüncü təbəqəsinin zikri.

Ərdəşir Babəkin padşahlığı

Əcəm padşahlarından ki, olara Sasaniyan deyirlər, əvvəlki Ərdəşir Babəkdir. O, Bəhmən nəslindəndir. Müvərixlər ittifaq eliyübdirlər ki, elə ki, Bəhmən mülk və mal ixtiyarını qızına verdi, onun oğlu Sasan padşahlıqdan nətimid olub ələmdə həyat edirdi. Və bir cəm dərvişlər ona tabe oldular. O heç yerdə vətən eləməzdi. Bu cəhətdəndir ki, çox gədalara sasani deyərlər. Sasanın bir oğlu var idi Sasan adlu. Atasının vəfatından sonra farsa düşüb Babəkin mülazimlərinin cərgəsində ki, Ərdüvan tərəfindən İstərxin hakimi idi, müntəzəm oldu və Babək ona tərbiyat eylərdi. Ta bir gecə yukuda gördü ki, gün Sasanın əlindən tılı elədi. Sabah onu istiyüb vəqəni bəyn elədi. Sasan dedi: "Mən də yukuda gördüm ki, bir nur mənim əlimdən peyda olub havaya meyl etdi. Və çox şəhərləri münəvvər elədi".

Babək Sasandan bu hekayəni eşidəndən sonra iltimas elədi ki, öz nəşəbini məlum eləsin. Sasan dedi. Pəs qızını

Sasana verdi. Zifaf gecəsindən sonra Sasan fəvt oldu. Bir vaxtdən sonra Babəkin qızından bir oğlan oldu. Babək ona Ərdəşir ad qoydu. Elə ki, Ərdəşir rüşd həddinə yetişdi, Babək onu Orduvanın ordusuna göndərdi ki, orda təlim tapsın.

Bir dəfə Ərdəşir Ərdüvanın oğlanları ilə ava getmişdi. Padşah istədi ki, cavanları avlaqda mülahizə eləyə. Oların avlağının müqabilində olan dağa çıxdı. Ərdəşirin nəzəri ona düşdü. Bu halda Ərdüvan o dağdan aşağı gəldi. Cavanları tələb eləyib hamısını nəvaziş elədi. Nagah Babəkin ölmək xəbəri yetişdi. Ərdəşir gəmnək oldu. Və Ərdəşir onun mənsəbini təvəqqe elədi. Ərdüvan qəbul eləmədi. Öz böyük oğlunu farsın hökumətinə təyin elədi.

Bir gecə bir kənizi ki, Ərdəşirin onlan əlaqəsi vardı, Ərdəşirə dedi ki, padşah bir yuku görübdür. Müəbbirlər deyübdürlər ki, sənin padşahlığının intiqal növbəti yetişsübdür. Və məmləkət səndən bir şəxsə yetəcəkdir ki, sabah sənin darülmülkündən fərar edəcəkdir. Ərdəşir bu xəbəri eşidüb qaçmaq qəsdini elədi. Pəs Ərdəşir atı ayarlayıb, qarabaşı tərkinə alub, farsa rəvan oldu. Ərdüvan xəbərdar olub bir camaəti Ərdəşiri dutmağa göndərdi. Olar məqsudə yetişməmiş gerü qayıtdılar. Ərdüvan çox peşman oldu.

Elə ki, Ərdəşir İstərxə yetişdi. Babəkin hazırlarından bir taifəni peyda eliyüb olardan beyyət aldı. Olar Ərdüvanın oğlunu dutub öldürdülər. Və Ərdəşiri taxta əqləşdirdilər. Təvaif padşahlarından kömək istədi. Çox qoşun ətrafdan onun köməyinə gəldilər. Ərdüvanın dava elədi. Ərdüvanı dutub öldürdü. Haman gün Ərdəşir şahənşah ləqəbləndi. Həmədana qoşun çəküb Nəhavəndi, Divzari və Cibalı təsxir elədi. Və ordan Azərbaycana gəlib Mosulu və Ərməniyyəni

və Səvadı və İraqı təsərrüf elədi. Və tamam tavaif padşahlarını tələf eləyüb, onların məmləkətlərinə iyələndi. On dörd yıl şahlıq elədi.

Şapurun padşahlığı

Şapur taxta əgələndən sonra ona dedilər ki, sənin bahən Sasan and içmişdi ki, əgər mülk ona yetişə Əşkaniyan nəslini kəsə. Elə ki, Şapur müstəqil oldu, Rum qeysəri Konstantin Nisibində ki, Şamın sərhəddidir sakin olub, Şapur ilə müxalifət elədi. Şapur onun tərəfinə qoşun çəkdi və Nisibinə gələb təsərrüf elədi. Və onun xəzinə və dəfinəsini zəbt eliyüb qoşuna qismət elədi və qeysər xərac qəbul elədi. Şapurun padşahlığı on iki il, ya otuz il idi.

Hörmüzün padşahlığı

Elə ki, Hörmüz padşah oldu, ədl və əhsan qapularını xalqın yüzünə açdı. Nəql edirlər ki, Şapur Hörmüzlü öz padşahlığı zamanında Sistana və Xorasana hakim elədi. Qanmazlardan bəzi onun atasına dedilər ki, Hörmüzün müxalifət fikri var. Hörmüz bu qəziyyədən xəbərdar olub, öz əlini kəsüb atasına göndərdi. Ondan ötrü ki, o zamanda kim ki, məyub olurdu, onu padşahlığa qəbul eləməzdilər. Elə ki, o əl Şapura yetişdi, çox təəssüf eliyüb, Hörmüzü peyğam elədi ki, əgər öz əzanı para-pərə eliyəsən səndən özgə heç kəs vəliəhd olmayacaqdır.

Pəs atasından sonra padşahlığı zəbt elədi, amma bir ildən artıq padşahlıq eləmədi.

Bəhram Hörmüzün oğlunun şahlığı

Bəhram əvvəl vüqarlı və təmkinli padşah idi. Və Mani nəqqaş onun zamanında xüruç elədi. Müqəddəsi nəql eləyir ki, mühlidlik dinini Mani qoydu. Hər bidin ki, ona əl vurub bir ad qoyubdur. Və mühlidlər o fəsid olan dinin əslində təğəyyurat eləyübdürlər. Neçə şöbəyə münqim idilər. Əvvəl nöqtəvi və tənasüxi və qeyri harfları o, ixtira elədi. Və Bəhramın padşahlığı üç il üç ay idi.

Bəhram Bəhramın oğlunun şahlığı

Hörmüzün oğlu Bəhram oğluna xatirinin əlaqəsi olmaq cəhəti ilə ona Bəhram adı qoydu. İkinci Bəhram əvvəl halında zülmə mail idi. Axırda tövbə elədi. Deyirlər ki, Mani ikinci Bəhramın zamanında idi. O, qayətdə mühəndis və nəqqaş idi. Və onun sözlərindəndir ki, deyir: ruh insanın bədəninə qəfəsdəki quş kimidir. Necə ki, quş qəfəsdə həmişə xilas olmağa talibdir, o da elə müntəzirdir ki, bu qəfəsi açalar, ta öz məqamına yetişə. Bu sözlər ilə xalq əldadırdı. Bəhram Manini istiyüb soruşdu ki, bu sözləri sən deyirsən? Dedi: "Bəli". Bəhram dedi ki, pəs ölüm sənin yanında dirilikdən yaxşıdır? Mani dedi: "Bəli". Bəhram dedi ki, mən sənə müvafiq sənin rizanı əmələ gətirəmə, yaxşıdır. Buyurdu ta onu dara çəkдилər.

Bəhramın padşahlığı

Bəhramın oğlu Bəhram Bəhramın şahlığı on yeddi il idi. Ona üçüncü Bəhram deyirlər. Ərəblər ona məlbutsan və qeyrlərin çoxluğu səbəbi ilə sələf deyirlər. O az günəha çox

üqubət eylərdi. Və tədibi qılıc ilə idi. Xalq aciz qalub möbidlərin möbidi ərkanı-dövlətə və sair xidmətkarlara dedi ki, heç kəs səhah padşahın dərğahına getməsələr (getməsünlər olma-hdır). Bəhram çaştadək səbr elədi. Elə ki, ac və bitəqət oldu, möbid onun yanına gedüb dedi: "Ey padşah, hərgah bu cəməat sana itaət eyləmiyələr əmrü nəhyin kimə rəvan olur?"

Bəhram bu sözdən mütaşəbbəh olub şərt elədi ki, bundan sonra xoşhəllig və mehribanlıq eləstün. Onun padşahlığı dörd il ya dörd ay oldu.

Nevsinin padşahlığı

O, ikimci Bəhramın oğlu, üçümcü Bəhramın qardaşı idi. Bir padşah idi təbi kərim və xülqü xoş. Və xələiq onun əhdində rahat idilər. Onun dövlətinin müddəti doqquz il idi.

Hörmüzün padşahlığı

Əvvəldə bədhəl və turş yüzlü idi. Çün atasının mülkü ona müntəzəl oldu, tamam böyükləri yığıb dedi ki, divanı olan malı necə ki lazımdır amillərə verin və fərmana görə əməl eyləyin ta mənəm bəxzastımdan amanda olasınız. Xalq hamısı təbəssüm eliyüb uca səs ilə dedilər ki, Allah taala sana yaxşılıq versün. Hörmüz bildi ki, xalqın muradı nədir. Dedi ki, ondan irəlilə ki məmləkətlərin iyəsi özgələrin rəylərinə həvalə idi. Əgər bir kəsə zərər yetişə idi, mənəm bədhəlliyimdən degil idi. İndi ki, hamı işlər mənəm rəyimlə mənətdur. Pəs adəti yaxşılığa dolandırıb ədl etdi və o, yeddi il beş ay padşahlıq elədi.

Şapur Züləktafın padşahlığı

Elə ki, Hörmüzün vəfatı yavaş oldu, ondan bir oğul qalmışdı ki, səltənətə qabil ola. İrənin əyanı möbidlərin möbidini istiyüb dedi ki, filan övrat hamilədir, əgər ondan oğlan olsa, mənəm vəliəhdim odur. Bunu deyəb vəfat elədi. İki-üç ay bu vəqədən sonra övrat bir oğlan doğdu. Xalq padşahlıq tacını onun beşigindən əsdilər. Ta yeddi yaşına yetişdi, tərəqqi eyliyüb on beş yaşına yetişdi. Ərəbdən bir para cəmin ittifaqına ki, onun uşaqlığı zamanında İrən sərhəddinin taracına iqdəm eləmişdilər, qoşun çəküb o tairəni bər tələf elədi. Ərəblərin kürklərini deşüb olara ip keçirdi. Bu cəhətdən Züləktaf laqəbləndi. Pəs özü yalnız Ruma getdi. O gün qeysər bir şadlıq məclisi tərtib eləmişdi. Ora gəldi. Qeysərin müqərrəblərindən birisi ki, İrəndan idi, Şapuru tanıdı, qeysərə dedi, onu dutdular və bir öküz xamına böküb öz qəsridə padşah dustağı elədi. Pəs İrana gəlüb qətl və qarətə əl açdı. Bir vəqətdə ki, Şapurun qoşununun mühasirəsində idilər ki, Şapur bənddən nicət tapdı.

İrən xalqı onun məqdəmindən xəbərdar olub hüzuruna gəldilər və qeysəri basdılar. Qeysər xərəcə verməyi qəbul elədi. Şapur onu dutub bir qövl ilə onun dabanlarını deşüb, burnunu məharlayub Ruma göndərdi və bir uzunqulağa mindirdi. Padşahlığı və müddəti-əmrü oydu ki, zikr oldu.

Ərdəşir Bəhramın oğlunun səhlığı

Elə ki, Ərdəşir Züləktaf vəfat elədi, ondan iki övlad qaldı. Birisi Bəhmən adlanmış və o birisi Şapur. Oların əmisi

padşahlığa əgələdi. Bir vaxtdək ki, mülkün varisləri rüşd həddinə yetişdilər. Oların haqlarını özlərinə qaytarub şahlığı Şapur tapşırdı. Əvvəl Ərdəşir (səhvdir, Şapur olmalıdır) qoşunu və rəiyyəti nəvaziş elədi. Pəs qardaşının müqərrəblərinin bir neçəsini öldürdü. Xalq hücum edüb onu padşahlıqdan saldılar.

Şapur Şapur oğlunun padşahlığı

Çün Şapur padşah oldu, onun əmisi Ərdəşir ona itaət elədi. Bir gün ava getmişdi. Elə ki, qayıtdı, çadıra əgələdi. Nagah bir tünd yel qalxub çadırın tiri onun başına düşüb beyni dağıldı. Beş il, ya az padşahlığı çəkdi.

Bəhram Şapur oğlunun şahlığı

Çün o, atasının və qardaşının zamanında Kirmanın hakimi idi, Kirmanşahə müləqqəb oldu. Elə ki, onun padşahlığından on bir gün keçdi qoşun hucum gətirdi. Haman qovğada ok boğazına dəgdi, öldü.

Yəzdəcirdin şahlığı

Əcəm ona Yəzdəcirdi Pərvizgər (Bəzəgər) deyirlər. Yəni günah qazanan. Və ərəblər İşam deyirlər. Və bəzi Yəzdəcirdi Bəhramın oğlu və bəzi onun qardaşı deyirlər. Və o padşahlıqdan irəli danalıq və xoş xülu ilə məşhur idi. Elə ki, padşah oldu, çox qan tökdü, əlifmləri xar dutdu. Qoşunu və rəiyyəti həqir sandı. Övladı tez ölərdi. Elə ki, Bəhram

doğuldu, onu Nəmana tapşurub Hirəyə ki, Ərəbistana daxilədi göndərdi. Nəman ibn Mənzər onu aparub üç daya sūt verməyə ona təyin elədi. İkisi ərəb və birisi əcəm. Bir Səməənam adlı memar Rumdan gətürüb iki uca qəsir birinin yanında bina elədi. Birinə əcəm xordnigah deyərtilər, birinə məhdəyr, ondan ötrü ki, üç günbəd idilər. Və ərəb onu müərrəb eyliyüb Xəvərnəq və Sədır deyərler idi. Nəman öz vəzirinin irşadı ilə nəsrəniliş ixtiyar eləmişdi. Aləmə yüz qoydu. Dəxi ondan bir kəs nişan vermədi. Onun oğlu Mənzər Bəhrama tərbiyəət edirdi ki, nagh Yəzdəcirdin ölmək səsi Bəhrama yetişdi.

Pəs xalq Xosrovu ki, Ərdəşir Babəkin övladından idi, padşah elədilər. Ərəb onu Kəsra okurlar. Bəhram bu xəbəri Mənzərə dedi. Mənzər ərəb qəbilələrini cəm edüb, öz oğlu Nəmanı on iki min qoşun ilə muqəddəmətə-əl-ciş eliyüb Mədəinə göndərdi. Nəman Mədəinin yanına gələüb Suvar sərhədində mənzil elədi. Və dalınca Mənzər Bəhramın rikabında otuz min qoşun ilə yetişdi. Əcəm böyükkləri onu istiqbal elədilər. Çək qılıu qaldan sonra belə müqərrər oldu ki, padşahlıq tacını iki ac aslanın arasında qoysunlar. Bəhram ya Kəsra hər birisi o tacı götürür, o, padşah olsun. Pəs belə elədilər. Bəhram Kəsraya dedi: "Tacı götür". Kəsra dedi: "Sən talibi-tacsan, nə mən". Pəs Bəhram güzr ilə aslanları öldürüb tacı götürdü, başına qoydu. Və Kəsra ona beyət elədi.

Bəhram Gurun padşahlığı

Çün Bəhram taxta əgələdi, Nəman ibn Mənzəri müqərrəb elədi. Və özü ava və sürbə və ləhvü ləəbə məşğul

oldu. Bazar əhli də ona təqlid elədilər. Bu xəbər Çin padşahına yetişiüb üç yüz min qoşun ilə İrana qəsd elədi. Və Amu çayından keçdi. Bu xəbər Bəhrama yetişi, qoşun yığımaqda təğafül elədi və min nəfər qoçaq atlı ilə Azərbaycanca av bəhanəsinə getdi. Xalq güman elədilər ki, həs Bəhram qaçur. Əmirilər xaqana ərza yazub Bəhramın qaçmağını məlum elədilər. Və təhfələr göndərdilər.

Bəhram bu xəbəri eşidüb, yolunu dolandırub Xarəzm sərhəddinə getdi. Mərvə gəlüb nəgah bir gecə Xaqanın mərkəsinin kənarına yetişi. Öz əhlini dörd hissə eliyüb buyurdu, ta dörd tərəfdən şəbxun eləsünlər. Və özü tək xaqanın sərapərdəsinə gəlüb başını kasdı və oğlanlarını öldürdü, xəzinələrini ələ gətirdi. Əmirilər onun yanına gəlüb, çox üzr istədilər. Bəhram onların təqsirlərindən keçdi və qeysər ki, o da Bəhramın qəsdinə bel bağlamışdı, bu xəbəri eşidüb bac və xərac verməyə mültəzəm oldu. Bəhram bu fəthdən sonra o müllük öz qardaşı Nərsiyə tapşırub yalnız Hində getdi. Və orda ondan qərüb işlər: fili və kərkədəni və əjdəhanı öldürmək kimi (işlər) zühura gəldi.

Bir müddətdən sonra padşahın qızı ilə ki, onu almışdı, İrana gəldi. Ona Bəhram Gur o səbəbdən deyirlər ki, bir kərə Nəman Mənzərin oğlu ilə ava getmişdi. O halda gördü ki, bir aslan bir gurun belinə minübdür. Bəhram aslana bir ok atdı, onun sinəsindən keçüb yerə batdı. Aslan və gur hər ikisi yıxıldılar. Mənzər Bəhramın bu ok atmağını görüb afərin dedi. Və onun hərəmində min iki yüz huri kimi qızlar cəm olunmuşdur. Elə ki, altmış üç il onun padşahlığından keçdi. Bir rəvayət ilə qırx il. Bir gün bir gur onun qabağından qaçdı. Bəhram onun dalınca at səgritdi, at bir dərən quyuya düşdü.

Elə ki bu xəbər onun həşəminə yetişi, quyunun başına gəlüb atı çıxardılar, amma Bəhramın dirisindən, ya ölüsündən bir əsər tapmadılar. Bəhramın anası bir müddət o quyunun başında ağlaşub onu çox qazdırdı, Bəhramdan bir əsər məlum olmadı. Nəümid gerü qayıtdı. Ondən sonra onun oğlu Yazdicird padşahlığa ağlaşdı.

Yəzdicirdin padşahlığı

O, xoş kirdar və pakizə gəftər və yeganeyi-ruzgar idi. Elə ki, on səkkiz il onun padşahlığından keçdi, ömrü başa gəldi. Onun iki oğlu var idi. Böyüğü Firuz və kiçigi Hörmüz adlı idi. Yəzdicird ölən vaxtdə Hörmüzü vəliəhd elədi. Firuz ki, atası tərəfindən Sistana hakim idi, Məvəratünnəhr və Bədəxşanın ki, o vilayətlərə hibətələ deyirlər, padşahdan kəmək istəyüb Hörmüz ilə cəng elədi və Hörmüzə qalib oldu. Onu dutub dustaq eliyüb özü padşah oldu. Elə ki, Firuz padşah oldu, yeddi il yağış yağmadı. Dəclə və Fəratın suları qurudu. Firuz əmr elədi ki, rəiyyətdən mal almasunlar, bəlkə öz xəzinəsinin hasilini fəqirlərə sərf elədi. Və buyurdu ki, hər fəqir ki, şəhərdə, ya kənddə acdır, dövlətilərə nəsəq eləsünlər. Xüləsə, Allahın rəhmi xalqa yetişiüb yağış yağdı və məhsulət bol oldu. Elə ki, Firuz igirmi iki il padşahlıq elədi, Hibətələ padşahının cənginə gedüb, o qovğada qətlə yetişiüb. Firuz Hibətələ təvəccöh edəndə öz məmləkətini Suxər adluya tapşırmışdı. Çün Firuzun fəvt olmaq xəbəri ona yetişi, qeyrəti hərəkətə gəldi, qoşun cəm edüb Hibətələ üz qoydu. Xoşnavaz ki, orda padşah idi, Suxərin yanına elçi göndərüb, peyğəm elədi ki, mənim üzrüm və Firuzun üzrü ələm əhlinə

aşkardır. Mənim sənin ilə düşmənliyim yoxdur. Əgər sülhə razı olasan, hamı xalqın səlahıdır.

Pəs Suxər də sülhə razı oldu. Sülh elədilər. Suxər gerü qayıtdı. Əyan və ərkan cəm olub Balas Firuzun oğlunu padşah elədilər. Və Qubad Firuzun oğlu qaçub xaqanın yanına getdi. Bu əsnada Qubad Nişapura yetişüb bir kəndçinin evində mənzil elədi. Qubad haman mənzildə bir gözəl qız aldı. Qız Qubaddan hamilə oldu. Və Qubad onu atasına tapşırub Türkünstanda getdi. O qızdan bir oğlan oldu. Kəndçi ona şirin hərəkət olmaq cəhətdən Nuşirəvan ad qoydu.

Qubad dörd il Türkünstanda qaldı. Padşah ona qoşun verdi. Elə ki, Qubad Nişapura yetişdi, bu halda xəbər yetişdi ki, onun qardaşı Balas fəvt olubdur. İrənin əyanı Qubadın istiqbalına gəldilər. Oğlunun təvəllüdünü özünə mübarək bildi.

Qubad Firuzun oğlunun padşahlığı

Elə ki, Qubad padşah oldu Suxəri öldürdü. Və məmləkətə mustouli oldu. Ədalət yolundan çıxdı. Və əskik adamlara tərbiyət elədi. Onun müfsidlərinin böyüğü Məzdəkin dinini qəbul eləmək idi. Belə ki, məcus alimləri öz dinlərini müxtəlif sözlər ilə müxəyyəl elədilər. Bu səbəbdən xalqın etiqadı zəif oldu. Məzdək ki, bir mühlid peşəli kişi idi, fürsəti qənimət bilüb amacı-məzhəbini zahir elədi və o fəsahtədə və bələğətdə və kiyasətdə çox zirək idi. Və onun məzhəbinin əsli bu idi ki, xudayi-təali dünyanın malını Adəmin övladlarından ötəri yaradubdur. Çünki dövlətlilər ondan fəidəmənd və dərvişlər binəsib olurlar, məhzi-zülmüdür. Və insan hamısı bir-biri ilə şərikdirlər. Əgər malda

və ırzda bir-birinə təsərrüf eləyələr haram degil.

O vaxt hiylə eləyüb Qubadın məclisinə yol tapdı. Onu öz puç sözləri ilə aldatdı. Elə ki, ona müqərrəb oldu, dedi ki, padşahdan bir sualım var. Qubad dedi: "Nədir Məzdək?" Dedi: "Əgər bir kəsi ilan vura və özgənin tiryəki ola, ona vermiyə, ilan vurmışa yetişərmə ki, o tiryəki ondan güc ilə ala, ta onun həyatının səbəbi ola". Qubad dedi: "Bəli!" Məzdək dışqaru çıkub öz tabelərinə buyurdu ki, dövlətlilərin ırzına və malına həcət qədər incə təsərrüf eləsinlər.

Bu xəbər Qubada yetişüb Məzdəkə baxxast elədi ki, niyə mana iftira dedin? Məzdək dedi: "O ki padşah müxtəsər buyurmuşdu, mən xalqa təfsil ilə dedim. Hansı zəhər acılıqdan bədtər olur?" Qubad onun sözlərinə bəvər eləyüb dini rəvac tapdı. Bu səbəbdən xalq hücum edüb, Qubadı dutub, onun başından tacı götürüb dustaq elədilər. Onun qardaşı Camasbi onun yerinə əgləşdirdilər. Qubad öz hacısının hiyləsi ilə bənddən qurtulub Hibətəyə getdi. Xoşnavaz ona hörmət edüb igirmi min atlu ona verdi. Qubad bir də İrana gəldi. İrənin əyanı bilzərə ona istiqbal eliyüb izzət istədilər. Qubad qardaşının və əmirlərin təqsirindən keçüb dübərə taxta əgləşdi. Dəxi Məzdəkdən yad eləmədi.

Pəs bir neçə vaxtdən sonra əmirləri və əyanı tələb eliyüb Nuşirəvanın beyətinə təklif elədi. Və özü olına əsa alub oğlunu taxta əgləşdirdi. Elə ki, o məclis tamama yetişdi, Qubad ibadət-xanaya gedüb ömrünün qalanını orda başa apardı. Onun padşahlığı qırx il idi.

Nuşiravanın padşahlığı

Çün Nuşiravan padşah oldu, yerin səhnini ədalət suyu ilə yudu və ələmin otəgini zülmün çirkindən pak elədi əvvəlinci hökm ki, ondan sadir oldu, Məzdəkin qətli idi. Nəql edirlər ki, bir dəfə ki, Nuşiravan o vaxtda ki, əyan və ərkan onun məclisində idilər, buyurdu ki, həmişə iki arzu padşahlığa əglaşəndən irəlİ mənim xatirimdə var idi. Əvvəl odur ki, Mənzəri Əmrün oğlunu ki, İraq savadının və ərəb cəzirəsinin hakimi idi, o cəhətdən ki, Məzdəkin məzhəbini qəbul etmədi, atam onu məzəl elədi. Bir də hökumətə yetərim ikimci budur ki, Məzdəki və Məzdəka tabe olanları bər tələf eliyim. Məzdək dedi ki, sən xalqı necə öldürürsən? Nuşiravan dedi: "Ey it, sən burda imişsən". O halda qətlinə fərman verdi. Onun tabeləri istədilər ki, hücum eləsinlər bacarmayub qaçdılar. Oları ələ gətürüb səksən min nəfəri bir gündə qətlə yetirdi. Onun padşahlığı qırx səkkiz il idi.

Hörmüz Nuşiravan oğlunun padşahlığı

Nuşiravanın övladı çox idi, amma Hörmüzü ki, xaqanın qızından olmuşdu, vələhd eləmişdi. Və Hörmüz zəiflərdə qüvvət verməkdə və alimləri xarab etməkdə çalışdı. Bir az vaxtda on üç min İrənin muttəqilərindən qətlə yetirdi. Qalan əyan ondan incidilər. Bu xəbər Ruma və Türküstanə yetişdi. Türküstanın padşahı Sava şah İrən təməi ilə üç yüz min atlı gətürüb, Ceyhundan keçüb, Rumun qeysəri o biri tərəfdən bu əzmə muttəşəmmim oldu. Hər iki padşah bir-birinə hücum gətirdilər. Şam vilayətini ki,

Nuşiravan zəbt eləmişdi, aldılar və Qıpçaqın dəştinin hakimi Dərbənddən keçüb Azərbaycana gəldi. Hörmüz dövlətin əyanını cəm eliyüb məşvərət elədi. Möbidlərin möbidi dedi ki, hərəgah düşmənlər ətrafdan hücum eliyə, sülh ilə bir parçasını cəng ilə dəf etmək gərəkdir. Amma qeysərə Şamı əgər vətənzər cəliyəsən səndən məmnun olur. Və bir sövə Azərbaycana göndər ki, onun valisi Dəşti-Qıpçaqın hakiminin üstünə getsün. Amma sənin güclü düşmənin xaqandır. Onun dəfina hazır olmaq gərəkdir.

Hörmüz qeysər ilə sülh eliyüb əyanı ilə xaqanın işində məşvərət elədi. Birisi dedi ki, dünün mən həm atam, Mehranşad ki, dedi ki, Nuşiravanın xas mütəmədlərindən idi, dedi ki, Sava şahın işində bir sözlüm var, gərəkdir ki, padşaha özüm deyəm. Hörmüz onu ihzar eliyüb o dedi ki, çün atam məni Türküstanə göndərdi ki, xaqanın qızına ondan öləri elçilik eyləyim. Buyurdu ki, cəhd elə tə xaqanın qızını gətürsən və kənikəzadə ixtiyar eyləmişsən. Elə ki, Türküstanə yetişdim, xaqan məni hərəmə göndərdi. Böyük xatunun bir qızı var idi. İstəmərdi ki, ondan ayrılın. Mən o qızı ixtiyar elədim. Xatun mütəəccimləri tələb eyliyüb buyurdu ki, o qızın təleyinə baqsunlar.

Olar fikirdən sonra dedilər ki, nütəməi dəlillərdən elə məlum olur ki, İrən şahriyarından bir oğlan təvəllüd olacaqdır ki, padşahlığı mərtəbəsinə yetişəcəkdir. Və bir şəxs bu xanədanın onun üstə qoşun çəküb məğlub olar. Çün onların sözləri bu yerə yetişdi, o halda o məclisdə o vəfat elədi.

Hörmüz bu nişanlarda olan şəxsi axtarmağa fərman verdi. Bəhrəm Çubinəni tapdı. O, Hörmüz tərəfindən Azərbaycanın hakimi idi. Padşah onun tələbinə adam

göndərdi. Çün o hazır oldu, qoşunun sipehsarlığını ona tapşırub müxəyyər elədi ki, nə qədər qoşun istər, ixtiyar eləsin. Bəhrəm on iki min atlı ki, hər birisi igirmi beş, ya otuz yaşında ola, götürüb Savəyə mütəvəccəh oldu. Hər iki dəstə bir-birinə yetişəndə xaqan Bəhrəmin bir oku ilə varlığını vida elədi və qoşun dağıldı. Bəhrəm onun xəzinələrini fəthnamə ilə Hörmüzün yanına göndərdi.

Hörmüz əfərin deyüb istədi ki, onu xas xələtlər ilə məxsus eləyə. Yəzdanbəxş vəzir ki, heç padşahın nədən vəziri olmasın, padşaha ərəz elədi ki, o ki, Bəhrəm xaqanın xəzinəsindən göndərübüdür, ölküz qulağıdır. Hörmüz ki, mütələvvən məzəc idi, bu söz ona çox əsər elədi və Bəhrəmdən ötrü bir gəl və dükdan göndərüb diləzar xitablar ilə onu incitdi. Bəhrəm kündəni boynuna qoyub və dukdanı qaba dutub qoşuna gəldi. Əmirilər onu bu halda görüb pərişan oldular və dedilər ki, ey səpəhsalar, bu nə rüsvaylıqdır. Dedi: "Bu şəhriyarın xələtidir". Qoşunun əmirləri Hörmüzün ədəvətinə Bəhrəm ilə həmdastan oldular. Və Bəhrəm Pərvizə adına sikkə vurub, Mədəinə göndərdi və peyğəm elədi ki, nə qədər Pərviz taxta əgələsə fikr eləməsin, Hörmüz oğlundan bədgüman oldu. Pərviz bu mətləbi anlayub Ərməniyyəyə qaçdı. Bənduyə və Bistam ki, dayıları idi, bir cəm qoşun ilə hücum etləyüb Hörmüzü dutub kor elədilər. Və Pərvizi gətürüb taxta əgələşdirdilər. Bəhrəm bu xəbəri eşidəndə Pərvizi atasını kor eləməkdə müttəhim eləyüb onun dəfinə qoşun çəkdi. Və Pərviz dəxi onun qabağına çıxdı. Əmirlərin əhdi sındırmaq səbəbi ilə Bəhrəmin qabağından yüzünü dolandırdı. Çubinə Bəhrəm Səyavuşani dörd min atlı ilə onun dalınca göndərdi ki, onu dutsunlar.

Pərviz Mədəinə gedüb, əhvalı atasına məlum elədi. Hörmüz ona dedi ki, səlahın odur ki, qeysərə pənəh aparub ondan kömək istəyəsən. Pərviz xaslardan bir fəvç ilə yola yüz qoydu. Bu halda onun dayıları Bənduyə və Bistam o qorqudan ki, məbada Bəhrəm Mədəinə yetişüb kor Hörmüzü padşahlığına gətürə. Pərvizdən ruxsətsiz gerü qayıdub Hörmüzü qətlə yetirdilər. Və yenə gedüb Xosrova yetişdilər. Xosrov onların gerü qayıtmağından atasının halını surətini bildi. Amma çün bazxast məhəlli degil idi, təəmmül elədi. Üç gündən sonra bir kəlisaya yetişüb, orda düşüb yukuya getdi. Elə ki, günorta oldu, Bəhrəmin qoşununun tozu göründü. Bənduyə Xosrovu oyadub xəbərdar elədi. Xosrov çox müzərib oldu. Bənduyə paltarlarını ona verüb dedi: "Öz əhlin ilə yola düş ki, mən canımı sana fəda elərəm".

Xosrov elə edüb qaçdı. Bənduyə Xosrovin paltarını geyüb kəlisənin damına çıxdı. Elə Bəhrəmin qoşununun nəzəri ona düşdü, güman elədilər ki, Pərvizdir. Bənduyə aşağı gəlüb paltarını dəgişüb genə dama çıxdı. Fəryad elədi ki, bu qoşunun sərdarı kimdir? Bəhrəm Səyavuşan ərəfl durdub, Bənduyə dedi ki, Pərviz deyir bu gün mən çox yorulmuşam. Mana bu gün möhlət verün, səbah dışqaru gəlüb sizin ilə Mədəinə gedək. Bəhrəm dedi: "Müzəyiqə yoxdur". Bəhrəm kəlisənin ətrafında o gecə səbahadək oyağ qaldı. Bənduyə bir də dama çukub dedi ki, Xosrov bu gün dəxi möhlət istər. O gün də möhlət verdilər. Bənduyə üçüncü gün hasardan aşub dışqaru gəlüb öz hiyləsini bəyan elədi. Onu dutub Çubinənin yanına apardılar. Və onu dustaq elədilər.

Çün Xosrov Ruma yetişdi, qeysər öz qızı Məryəmi ona verdi və yetmiş min adlu atlı öz oğlu Niyatusun müavinəti

ilə Xosrova tapşırıd. Xosrov İrana gəlüb Bəhrama gələbə elədi. Bəhram qaçub Türkünstanə getdi. Axırda Xosrovun səyi ilə və xaqanın hərəminin nadanlığı ilə qətlə yetişdi.

Xosrov Pərviz ləfzi əziz padşah deməkdir. Bir neçə işlər onun üçün hasil oldu ki, Əcəm padşahlarının heç birinə məqdur olmamışdı. Əvvəl ki, bir tacı var idi, almış batman vaxtında ki, xalis qızıldan idi və qiymətli cəvahirlər ilə danənişən idi. Elə ki, onun cəvahirinin nurundan gecə gündüz kimi olurdu. O tacı qızıl zəncir ilə cyvanın səqfindən taxtın bərabərinədək möhkəm cəyləmişdilər. Nə vaxt ki, həşəm ona cəm olurdu o tac onun başının üstündə idi. Və bir taxtı var idi əcdan, yüz qırx min qızıl mix onun ətrafında işləmişdilər.

Yerin kürəsinin və yeddi iqlimlərin surəti və bürc və yulduzların tərkibi onda nəqş olunmuşdu. Və o taxta bir tağ vurmuşdular və onda bir ülsim aslan surətində qayırmışdılar. Və qızıldan bir top və bir tas onun ağzının bərabərində tərtib vermişdilər. Hər vaxt ki, gündən bir saat keçərdi, o top aslanın ağzından tasin içinə düşərdi. Və bir də dörd fərşi var idi ki, hər bir fasildə birini düşərdi. O cümlədən o fərş ki, qışda salardı, mahir ustadlar hər bir zad ki, dünyada var, sudan, ağacdən, vühuş və tuyurdan və gıldən surətini onda toqumuşdular. Və hər qism cəvahirdən qızıl məftul ilə onda nisb cəyləmişdilər.

Əmər ibn əl-Xəttab zamanında Səd ibn Əbi Vəqqas Mədəinə gəlüb o mülkü təsərrüf elədi. Hər xəzinə ki, var idi, o, fərş ilə Mədinəyə göndərdi. Əmər onu əshabına qismət elədi. Bir əl ovcu qədərində bir şəxs ondan igitmi min qızıl satdı. Və iki yüz misqal qədərində dastəfşar qızıl var idi ki,

od görməmiş. Hər şəkli ondan qayıрмаq olurdu. Və yüz xəzinəsi var idi ki, birisinə badavərd deyirlər. Və qızıldan otuz ayar-əsbab var idi. Və hərəmində üç min qızıl və on iki min sazəndə qarabaş var idi. Şirin onun hərəmi idi. Səbdiz onun adı idi. Və Nikisa və Barbəd onun müğənniləri idi.

Nəql edirlər ki, bir gün onun mir şikarı bir laçın onun yanına gətirdü dedi ki, bu güclülükdə laçın, bu böyüklükdə üqabı av elədi. Xosrov dedi, laçının başını üzdülər ki, hər kiçik böğüğe qələbə edə, cəzası budur. Otuz səkkiz il padşahlıq edib axırda həzzət peyğəmbərin duası ilə həlak oldu.

Şiruyənin padşahlığı

Çün Şiruyə padşah oldu, yeddi qardaşı var idi, qətlə yetirdi. Məmləkət işlərinə nizam verüb, xəzinədə bir höqqə tapdı ki, onun üstündə yazılmışdı ki, bu qüvvət məcunudu, ondan bir az yeyüb öldü.

Deyərlər ki, çün Xosrov qoşunun və Şiruyənin xilafını gördü, o məcunu qayırub və zəhər daxil edüb ki, Şiruyə onu görüb yesün, ölsün. Onun padşahlığı altı ay idi.

Çingiz xanlı padşahları on dörd nəfər və müddəti-padşahlıqları yüz otuz il idi. Əvvəl Çingiz xan ben Buka Bahadır xan ben Qıl xan ben Tuman xan ben Başqır xan ben Qaydu xan ben Dutinin xan ben Yuka xan ben Bur Müsəxxər xan ben Alınqudur. Alınqu moğolun nəslindən Ben Alınca xan ben Keyük xan ben Diyabqu xan ben Alınca xan ben türk ben Yafəs ben Nuhdur deyirlər. Türk Kəyümərsilə müasir olmuş və əfətuq bir övrət idi ki, ərsiz bir qarına üç

oğlan doğdu. Buzbahr ki, Alunqunun oğlu idi, Əbu Müslüm ilə müasir imiş. Və Çingiz beş yüz qırx doqquz yılda Hibası Əl-Müqənnə Billahın zamanında Səlcuqi Sultan Mahmudun əhdində Xultanda doğuldu. Və atası Belyuka Bahadır beş yüz altmış iki ildə vəfat elədi. Və beş yüz doqsan doqquz ildə Ən Nasir Billahın zamanında və Sultan Məhəmməd Xarəzmşah əsrində Çingiz xanlığ taxtına əqləşdi.

Əvvəl onun adı Temiçin idi, elə ki, üç il onun padşahlığından keçdi, onun dövləti artub bir dərvişin işarəsi ilə Çingiz xana müxatəb oldu. Onun dövləti günbəgün artırdı. Və padşahlığı mərtəbəsi ucalırdı. Səhranişinlərin hamısına və Xata və Xütən və Çin və Maçin və Moğolustan və Səqsin və Bulğar və Tatarstan və Rus və Dəşti-Qıpçaq və Əlal diyarına böyüklük elədi. Altı yüz on ildə Əz-Zahir Billahın xəlifəlik zamanında Sultan Xarəzm şah Məhəmmədi puç eləmək qəsdi ilə Türküstana getdi. Yüz on altı ildə Mavəraənnəhrə çapqın elədi. Canlı-cansız bərtələf elədi. Turanı, Türküstanı xarab elədi. Altı yüz on yeddi ildə Ceyhundan keçüb İrana gəldi.

"Mirsadül-ibad" sahibi yazır ki, bu şərişdə Rey şəhərində idim, yeddi yüz min nəfər qətlə yetişdi. "Zəfərnamə"nin müqəddiməsində yazılıbdır ki, Nişapurda min min qırx yeddi min yeddi yüz nəfər övrətlərdən və uşaqlardan qırıldılar. "Rövzətüs-səfa"da yazılıbdır ki, Heratda min min və altı yüz min can qətlə yetişdi. Heç məzhəbə bənd degildi. Hər məzhəbin dərvişlərini dust dutardı. Yazıblar: "O, dünyanın malını və böyüklərini yok sanırdı. Və gah ona gəşş kimi bir halət yüz verirdi. O halətdə dünyanın hadisələrindən xəbər verərdi. Hamısını yazardılar. Çün o halətdən gerü gələrdi, öz dediginə görə əməl eylərdi. Hamısı mütəbiqi-vaqe

olurdu. Moğollar onu peyğəmbər bilirdilər və hökmlərini şəriət hesab eylərdilər. Onun ədaləti və siyasəti bir həddə idi ki, hərəgah bir kəs görə idi bir yolda bir qamçı düşübdür, yiyəsindən başqa onu götürməyə qüdrəti yok idi. Və kimsə cürət eləməzdi ki, bir kəsin malına və irzinə təsərrüf əlini yetürsün. Və vəfat eyləyən vətəqdə öz məhrəmlərini cəm edüb vəsiyyəət elədi və vəfat tapdı. 1272.

"Dərbəndnamə"dən. Zikri-cəngi-İbrahim xan**Xətt: Şikəstə nəstəliq**

Rəvilər rəvayət eylər ki, hicrətin qırx birimci ilində Bəni Ümeyyə xəlifəsinin əsərində xəbər yetişdi ki, taifeyi-Xəzəri Dərbənd şəhərinə qalib olub Azərbaycan sərhədlərində qətl və qarət eylərlər. Xəlifeyi-zaman İbrahim və Salman Bahilini yüz min bahadırı-tiğzən və delaveri-səfşəkən ilə Dərbənd şəhərinə məmur etdi. Məzkur olan sərkərdələr əzimet ələmin ucaldub Dərbənd tərəfə gəldilər. Azərbaycan sərhədlərinə yetdikdə tamam sərhəd əhlini qılıc zərbi ilə müsəlman eyləyüb Dərbənd şəhərinə yetişdilər. Dərbənd Narn qalasında olan Xəzəri taifəsi islam əskərinin əzimetin eşidüb qaladan çıkub Hümzi qələsinə yəni, Əndi kəndinə qaçdılar. Ol tərəfdən xaqani-Çin yüz min qoşun ilə Dərbənd şəhərinin içində olan islam qoşununun bərabərinə gəlib Dərvaq çayının qırağında nüzul elədi. Xaqani-Çin eşitdi ki, ərəb taifəsinin qılıc zərbi itidi, öz gəlməgindən peşman olub müraciət qılmaq istədi. Əyani-dövlət qayıtmağı durmaqdan səlah bilməyüb durdular. İslam askəri daxi Dərbənd şəhərindən çıkub Dərvaq çayının qırağında onların müqabilində durdular. Xaqani-Çin həmişə sözlərdi ki, ey mənim əmsallarım deyirlər ki, bu ərəb taifəsinə qılıc kar eləməz. Ərəb vilayətindən bizim davamıza gələbdür. Bular ilə cəng eləmək səlah degildir. Gördülər ərəb dərya kənarında uryan quşl edir. Bir nəfər gəlib niza ilə ol ərəbi zaxmdar qılıb başını kəsüb, Xaqanın hüzuruna gətürüb dedi: "Bu ol ərəbin başudur ki, heç silah ona kərgər olmazdı?"

Xaqan bunu mulahizə edüb, sonra haraylayub səflərin rast eliyüb Allahü Əkbər deyüb yalın qılınc ilə ön səflərə həmlə edüb, ol gün axşam olunca cəng elədilər. İgirmi min adam Xəzəri taifəsindən qətlə yetürüb axşam hər guruh öz məqamına qayıtdılar. Sübhgah axtab tulu edəndən sonra hər iki ləşkər bir-birinin müqabilinə yügürüb, qılıc və niza və kaman ilə əsr namazı olunca cəng elədilər. O gün min adam öldürüldü. Və iki yüz islam əhlindən həlak oldular. Hər iki ləşkər öz ordularına qayıtdılar. Üçümcü gün ərəb ləşkəri Allahü Əkbər deyüb şəri məst kimi onların dastələrinə həmlə aparub çox pəhlivanlardan iki tərəfdə qətlə yetişüb gene ordularına qayıtdılar. Dördümcü gün ləşkəri-islam səflərini düzüb onların dastələrinə həmlə aparub, çox pəhlivanlardan hücum elədilər. Elə ki, ləşkəri-xaqani-Çin islam zərbəsin gördülər, müqavimət götürməyüb qaçmağa yüz qoydular. Ləşkəri-islam onların ardınca yürüş aparub cəmi-kəsirini qətlə yetürdülər. İslam ləşkərindən dəxi çox adamlar məqtl və məcruh oldu.

Xaqani-Çin öz ləşkərinə tənə nərəsin urub, islam ləşkərinin müqabilinə qayıdub əzim cənglər elədilər. Cəmi-kəsir islam ləşkərindən məcruh oldu. Axşam hər iki guruh gene öz məqamına qayıtdı. Səhəri gün Xaqani-Çin öz ləşkərinə qadağan elədi ki, hər kas bu dəfə düşməndən yüz döndərüb qaçar, səhmi-vücutunu yox edərəm. Gərəkdir ki, məcmui-ləşkər fəvc-fəvc islam ləşkərinə həmlə edüb onları məğlub edəsiniz. Bu tərəfdən Salman Bahili qırx nəfər mübaizi-xas ilə dav tələb olub qarşuda durub və qaladan dastələr əqəbincə Allahü əkbər deyüb xaqanın dastələrinə qarışub bir mərtəbədə cəng elədilər ki, igirmi min nəfər

olardan həlak və özləri daxi şəhid oldular. Ol qırx nəfər ölmədi. Dərbənd şəhərindədülər. Olara qırxlr deyirlər. Xaqani-Çin daxi ləşkəri ilə Hümzi qələsinə ki, Ənd kəndi ola getdi. Ol qələçəyə qaravul qoyub, İnci qələsinə ki, çök əzım şəhərdür sərhədin üç fərsəxində. Baqiyyi-ləşkəri-islam məcrub və zəxımdar Dərbənd şəhərinə daxil olub, bir az vaxtdən sonra Şam tərəfinə rəvanə oldular. Taifeyi-Xəzəridən bir qədər qoşun gəlib Dərbənd şəhərinə mütəsərrif oldular.

Zikri-ferestadəne-Valid ibn Əbdulməlik
qoşun betərəfe-Dərbənd

Tarix kitablarında məsturdur ki, hicrətin altmış dördüncü ilində valiəhd Əbdulməlik əleyhə-xeyrə yetişdi ki, taifeyi-Xəzəri gəlib Dərbənd şəhərinə qalib oldu və islam vilayətlərini qətl və qarət edərlər. Öz qardaşı Müslüm adluya buyurdu ki, qırx min mübarizi-rəzm görmüş Şam guruhundan mükəmməl və müsəlləh cəm edüb çox xəzinə və tədərükət ilə Dərbənd şəhərinə gedüb, tamam sərhədləri və qələləri zəbt edüb Rubas kənarında durdu. Amma Dərbənd şəhərində üç min nəfər Xəzəri taifəsindən Narın qalanı saqlamağda var idi. İslam ləşkəri Rubasdan keçüb Dərbəndi mühasirə eliyüb dava eylədilər. Üç ay qələbəndlik olub heç tərəfdən qələdəki qoşuna kömək gəlmədi. Şəhəri almaqdan aciz olub istərdi müraciət etsün. Nəgah gecə bir nəfər güclü şəhərdən çıkub cənab Müslüm yanına gəlib dedi ki, hargah Xəzəri taifəsinin tımməti malından bana verələr, mən qələni almaqda kömək eylərəm. Müslüm əhd elədi ki, nə qədər mal tələb elərsən ənam qıluram.

Əlqissə, Müslüm altı bin mübarizi – Əbdüləziz və Kazım Bahilinin sərkərdəliyi ilə casusa qoşub qalaya girməyə əmr elədi. Casusu-məzkur Dərvaq tərəfində olan qapudan ki, yer altında vardı gecə nisfindən ol qapudan Narın qalaya daxil oldu. Subhəgahan taifeyi-Xəzəri xəbərdar olub, qələnin içində cəng və müharibə elədi. Cənab-Müslüm tışrada olan səngərləri həmlə buyurub Narın qala içinə daxil oldu. Və tamam Xəzər taifəsinə qətl və əsir elədilər və çox əsbab və qənimət zəbt eyləyüb mübarizlərə bağışladı. Cənab-Müslüm əyani-dövlət ilə məşvərət elədi ki, əgər bir qədər qoşun bu qələdə qoyub biz müraciət eyliyək taifeyi-Xəzər gənə gəlib Dərbəndi təsərrüf edərlər və qaravul qoyulan mübarizləri qətlə yetirüb heç kəs onlara kömək edə bilməz. Səlah olmur ki, Narın qalanın bürə və hasarını xərab edüb mütaqibət edək. Əbdüləziz Bahili dedi ki, bu fikri-səlah degil. Zira ki, taifeyi-Xəzər yenə gəlib qələni təmir edübdür, daxi qələni almaq məqdur olmaz. Və hər il Azərbaycan və İraqı qarət edərlər.

Bu əmr cənab Müslümə xoş gəlib buyurdu qalanın bürə və barularını xərab edüb və Əbdüləziz Gəncə və Şirvan vilayətinə əmir olub saqlandı. Və hər il Muskurı və Şirvan sərhədlərindən keçüb İraq və Azərbaycana qətl və qarət edüb gedərlər idi.

Tarix hicrətin yetmişinci ilində olanda cənab Müslümə xəbər yetişdi ki, taifeyi-Xəzər Narın qələyi-Dərbəndə daxil olub, İslam sərhədlərində qətl və qarət edərlər. Yenə qırx bin mübariz ilə Dərbənd şəhərinə gəldi. Qələni alub təzədən büruc və hasarın təmir edüb, imarətlər və anbarlar bina eylədi. Beş bin mübariz qələdə qoyub, özlü Şam tərəfinə getdi.

Hicrətin yetmiş üçündə əyani-dövlət Valid ibn Əbdül-

məliki xilafətdən əzl edüb qardaşı Əbdülməlik Mərvanı mənədi-xilafətə paydar elədilər. Xəlifeyi-Şamə xəbər yetişdi ki, Dərbənd şəhərində qalan mübarizlər mühasirədə qalub, Taifeyi-Xəzəri Narın qala tərəfindən keçüb Azərbaycana və həm Dağıstandan keçüb Rum sərhədlərinə qətl və qarət edərlər.

Zikri əmədəne Əbu Übeyd Cərrahi bəhab-əlbəbə-Dərbənd

Tarixi-hicrət yüz üç ilində olanda Əbdülməlik Mərvan Abdullah Bahilini Rum sərhədlərinin xilasına və Əbu Übeyd Cərrahini altı bin mübariz ilə Dərbənd şəhərində olan qoşunun köməginə yetürüb. Əbu Übeyd Cərrahi mənzil-bemənzil qəti-mərahil edüb Şirvana yetişəndən sonra Paşa Xaqani-Çin oğlu İslam Laşkərinin gəlməginə eşidüb öz laşkəri ilə Ənd kəndinə gəldi. Əbu Übeyd Şirvandan keçüb Muskurda olan qalalara gəldi. Və tamam qalaların qoşunlarını alub Rubas qırağında Tabasaran və Qaraqaytaq umarəsi ilə ki, islam məzhəbinə daxil olmamışdılar mülaqat edüb buyurdu ki, mən Ərəbistan vilayətindən gəlmişəm, Xəzəri taifəsi ilə cəng etmək gərəkdir, siz dəxi mana kömək edərsiz. Sibas adlı ki, ləgzilərin böyük rəisi idi, gizlin şəhərdən Paşanın yanına xəbər göndərdi ki, Əbu Übeyd Cərrahi altı bin Şam laşkəri ilə, ətrafın qoşunları ilə sizin üstünüzə gəltür. Əbu Übeydə bu xəbəri eşidəndə öz laşkərinə buyurdu ki, üç günlük xörək hazır elədilər. O gecə məşəllərin işığı ilə Rubasdan köçüb, Dərbəndin darvazasından girdi, qırxlar qapusundan çıxub Adan bulağında düşüb iki bin atlı mübariz Qaraqaytağa və iki bin

atlı Pəri və Dəlik və Zibey və Humeysi və Məkki və Çarda güruhlarını qətl və qarət etməyə müqərrər edüb buyurdu ki, gün tulu etməmişdən irəli mənim yanımda hazır olasınız.

On dörd bin atlı ol gecə Qaraqaytaq və Tabasaran kəndlərinə şəbxun salub gün tuluunda on iki bin mal və qoyun və iki bin tımən qızıl və gümüş və yeddi yüz əsir Qaraqaytaqdan gətürdülər. Və qırx bin at və qoyun və mal və ətmək və arpa və əsbab və iki bin əsir Tabasaran kəndlərindən gətürdülər. Tamam qənimətləri mübarizlərə təqsim elədi. Şahzadə Paşa bu xəbəri eşidəndən sonra öz laşkəri ilə Ənd kəndindən köçüb Darvaq çayının qırağında durmuşdu.

Əbu Übeydə Cərrahi öz əsflərini rast edüb dəvəyi-qənimin uca elədi. Təbli-cənglər döğülüb, hər iki tərəfdən dəstələr bir-birinə həmlə aparub və qılıc və nizəyi-cansitan ilə çox mübarizlər iki tərəfdən məcruh və məqtul olub sərkəri-taifeyi-Xəzəri tabi-müqavimət gətürməyüb tamam əsbab və əsasəsin təküb İncə qələsinə fərar elədilər. Ol gün yetəri bin adəm Xəzəri taifəsindən və iki bin mübariz-islamdan meydanda qətlə yetişdilər.

Əlqissə, İnci qələsində qaravullar qoyub Bəlx qələsinə gedüb, Bəlx və Sürxab və Ovla-Macar və Keçi-Macar və tatar qələlərinin hakimlərinə qədəğən elədi ki, hamı qələlərin hakimləri Əhurdanın hakimi külli tacım fərmanına mane olub, islam laşkərin bu ətrafa gəlməyə qoymıyasınız. Paşa öz paytaxtına ki, İdil çayın qırağındadır, gedüb durdu. Əbu Übeydə Cərrahi öz əskərini Ənd kəndinin qələsində münə-qəd edüb Tərxu qələsinə gətədi. Tərxu xalqı imana gəlib müsəlman oldular. İnci şəhərinin bərabərində çadır qurub iqamət elədi. Bir tərəfi dərya və bir tərəfi dağ. Hər cəhətdən

yürüş yolu yok idi. Onların hakimi darvazaları bağliyub cəngə durdular. Heç vachlə şəhəri almaq mümkün olmadı. Axirələmr on iki bin ərəbələr yürütüb darvazaları sındırıb qələyə daxil oldular. Qalanın hakimi Narin qalada gizləntüb gəcə öz ayanları ilə Keyvan qələsinə qaçdı. Əbu Übeydə Cərrahi ol hakimin mal qənimini alub Dərbəndə gəldi. Dərbənd şəhərində qoşun qoyub Şam tərəfinə müraciat etdi.

Zikri-əmədəni Əbu Müslüm hə Dərbənd və Dağıstan

Tarixi-hicri yüz on beşdə olanda cənab Əbu Müslüm ben Əbdülməlik igirmi bin mübarizi-cəladot ilə rayəti-əzimet Dərbənd və Dağıstan tərəfinə ucaldub mənzil bəmənzil qətimərahil edüb varidi-Dərbənd oldu. Şəhərin xarab olan buruc və hasarın təmir edüb, Narin qələdə bir əzim imarət ki, beş saqqı var idi, onu yıxub imarətin yerində cəbbəxana və su anbarı və neft və suyursat anbarları təmir edüb, Narin qələni möhkəm və üstüvar edüb tamam Dağıstan vilayətlərinin ixracatını cəm edüb anbarlara tökdü. Hacət vaxtında Dərbənd əhlinə, pasibanlarına təqdim edərlerdi.

Xülasə, Dərbənd əhlinin əksərin müsəlman eliyüb müsəlmanları yeddi qəsəmlə qarar verdi. Və hər taifə üçün bir məscid təmir elədi. Və məscidlərin adın hər taifənin adı ilə mövsüm elədi. Əvvəl məscidi – Xəzəri, ikinci məscidi – filistin, üçüncü məscidi – Dimaşq, dördüncü məscidi – Xüms, beşinci məscidi – Qeysər, altıncı məscidi – Cəzair, yeddinci məscidi – Mosul. Bulardan böyük bir məscidi-came cümə namazı qılmağa təmir elədi. Və şəhər üçün dəxi altı

darvaza qapuları yıxub dəmirdən darvazalar ad qoyub Bab əl-mühacir. İmdi Carçı qapu deyirlər. Babi-əncümən Məkki deyirlər. Bab əs-səğir Türkman deyirlər. Bab əl-Mələkut Boyan deyirlər. Əl-qələyi-Narin qapu deyirlər.

Cənab Əbu Müslim Dərbənd şəhərinin işlərinə əncam verəndən sonra imana gəlib müsəlman oldular. Bir məscidi-came olar üçün Qumuq şəhərində təmir edüb Şəhbal ben Abbas oğlunu olara hakim və sərdar elədi. Və bir nəfər qazi islamın şəriətin olara təlim etmək üçün Şəhbalın yanında qoyub, özül Qaraqaytaq üstünə getdi. Qaytaq taifəsi dəvaya mühəyyə olub çox yerlərdə müqabilə edəndən sonra əksəri müsəlman olmaq səbəbindən müti oldular. Baqisi küfr üzrə qalub yetişdilər. Əmir Həmzə adlı öz əqvamından yanında var idi. Əmir Həmzəni Qara Qaytağa hakim qoydu ki, imdi Qara Qaytaq üsmisi onun silsiləsindəndir. Ondən Tabasaran üstünə getdi ki, Tabasaran taifəsinin qamusu yəhudi və xaric məzhəb idi. Olar dəxi əvvəl fərmanbərddər oldular. Hakimini və çox xəlqi əsir edəndən sonra baqisi müsəlman oldular.

Məhəmməd Məsum adlı bir yaxşı müttəqə kəs öz ləşkərində var idi. Onu Tabasaran elinə hakim və iki nəfər qazi islam şəriətini olara təlim etməyə müqərrər edüb qədəğən elədi ki, bigunah bundən sonra bir sanəhə belə vaqə olsa məcmui-Tabasaran Məsumun və qazilərin məsləhət və müşavirəsinə əməl etsünlər. Və Məsum və qazilər və Əmir Həmzə və tamam Dağıstan xəlqi Gürcüstandan Dəşti-Qıpçağadək Şəhbal hakimi – Qumuqun fərmanına itaət edüb tabe olsunlar. İmdi Şəhbal hakim Tərxi Şəhbalın silsiləsindəndir. Bu sərhədlərə əncam verəndən sonra Tudadar xəlqinin üstə gədüb öldürdü. Dəxi qılıc zərbi ilə müsəlman elədi. Qazilər və

məscidlər olar üçün təyin edib, onları qazilərə tapşırırdı. İmdi Tudadar əhlinin paytaxtı Ağ Tuşa, və onların şəhəri Xunzaqdur. Qamu Dağıstan hakimlərinin və qazilərinin ixtiyarını Şəhbala müsəllim eliyüb qadağan buyurdu ki, hərəgah bundan sonra Taifeyi-Xəzəri Dərbəndin mühasirəsinə gəlsə, bu məzkur olan hakimlər və qazilər Xəzəri taifəsinə müqabilə durub dəf eləsünlər. Və əgər Xəzəri taifəsi muamilə üçün Dərbənd şəhərinə gəlsələr, şəhərin bir fərsəxində tacirləri saqluyub müamileyi-xərid ü süruxət eləyüb getsünlər. Və əgər Dərbənd əhlindən ticarət üçün taifeyi-Xəzəri vilayətlərinə gətməli olsa, onun malından dəhyək alsunlar. Sayəd ki, ticarətlərin edüb dursunlar. Və hərəgah elçi Xəzəri tərəfindən gəlməli olsa, elçinin gözlərini bağlayub, şəhərə gətürsünlər və yenə gözləri bağlı şəhərdən dışqarı çıxarub rəvan eləsünlər, ta ki, Xəzəri taifəsi şəhərin əhvalından müttəle olmasunlar.

Əlqissə, cənab Müslümə tamam Dağıstan əhlinə xərac qoyub müqərrər elədi ki, hər ildə ixracat müsəmmilərin gətürüb Dərbənd hakiminə tapşursunlar.

Amədan-i Mərvan ibn Məhəmməd behökü-mət-e Dərbənd

Tarix yüz igirmi ildə olanda Mərvan ibn Məhəmməd Xəlifə tərəfindən Dərbənd şəhərinin hökumətinə müqərrər oldu. Şəhərə varid olandan sonra Əbu Müslüm təyin elədi. Xərci vilayətlərin bu qərar ilə olurdu. Qumuq ilə Turan taifəsindən hər ildə yüz qulam və yüz cariyə və igirmi min batman buğda və Kubaçi taifəsindən əlli nəfər cariyə və Qaraqaytaqdan beş yüz əsir və igirmi min batman buğda və

kürə və Miskincə taifəsindən on dörd min batman buğda qırx bin dirhəm aqça və Şirvandan igirmi bin batman buğda və əlli bin dirhəm aqça. Tamam məzkur olunan vilayətlərdən alınıb anbarlara və xəzinələrə yetişirdi.

Həmişə hacət olan vaxtda şəhərdə olan mübarizlərə təqsim edərildilər. Və əhaliyi Tabasaran hər ildə növbə ilə şəhərin və küçələrdə olan qarurat və nəcasatlarını pak və təmiz edərildilər.

Zikri-münqat şodən-e Xilafət-e Bəni Ümeyyə və xəlifa şodən-e Bəni Abbas

Tarix yüz otuz iki ildə olanda xilafət Bəni Ümeyyə silsiləsindən kəsulub Bəni Abbas silsiləsinə yetişən vaxtda Əbül-Abbas kəmal-i-təmkin və vüqar ilə xilafət təxtinə əgləşüb tamam islam vilayətlərin fərman bərdar edəndən sonra Dərbənd əhlinə və onda olan mübarizlərə çox mehriban olub taifeyi-Xəzərini qoymadı ki, Dərbənd şəhərinə qələbə etsünlər. Dörd il sərkəriyi-xilafət edüb birdən rehlət elədi. Tarix yüz otuz altı ildə olanda Əbu Cəfər Müzəffər məsnədi-xilafətdə əgləşüb Yazid ibn Əsəd Dərbəndin hökumətinə gətirdi. Yazid ibn Əsəd Dərbənd şəhərinə varid olandan sonra taifeyi-Xəzəri çox laşkar ilə sərhədlərdən keçüb Dərbəndin mühasirəsinə gəldi və şəhəri mühasirə elədi. Bir gecə hasarın dibinə ağac və kəsməçə təküb istələrdi barudan yuxarıya çıxub şəhərə daxil olsunlar. Mübarizlər bürç və barudan ağacları gördükdə bürçdən neft təküb atış urdular. Axırül-əmr taifeyi-Xəzəri şəhəri almaqdan aciz olub müraciət elədilər.

Əbu Cəfər Müzəffər Yezid ibn Əsədի hüzura istiyüb xitab elədi ki, İbn Əsəd, müsəlmanları Dərbənd şəhərində Xəzəri taifəsinin şərəfinəndən saqlamaq necə olur?

Yezid ibn Əsəd ərz elədi ki, Dərbəndin havalisində bir para qələçələr var ki, xarab olubdur. Və hərgah Dərbəndin havalisində qələçələr və qəryələr bina olub xələi ilə dolu olsa, mühafizəti-Dərbənd asan olur.

Xəlifeyi-zaman fərm elədi ki, qələlər və qəryələr təmir və köhnə qələlərdən abad eləsunlər. Qəleyi-Suvar və qəleyi-Mətai və Kulahi və Nizan qələsini ki, imdi Çərkonə deyirlər və Dərvaqi deyirini və Cəmsidnəbi abad edüb itilbin, Əbu Şam və Cəzirə və Mosul taifəsindən köçürüb məzkur olan qələlərdə və kəndlərdə sakin elədi. Və Yezid ibn Əsəd qədəğən elədi ki, sərhədlərdə, xüsusən qəleyi-Suvar da hər gün bin adam qaravul təyin eyləyəsən və yenə Yazidiyyə adlı qələ təmir edüb öz taifəsindən gətürüb qələlərdə sakin elədi. Və sair yerləri dəxi abad edüb tamamını qoşun ilə doldurub, Dərbəndi fərəğət ilə saqladı. Dəxi Xəzəri taifəsi Göy sudan bu tərəfə keçmədilər.

Zikri-xilafəti-Harun ər-Rəşid

Tarix yüz altmış ildə olanda xilafət növbəti Harun-ə-Rəşidə yetişdi. Cəbun an-Nəcm oğlunu Dərbəndin hökumətinə rəvənə qılıb müqərrər elədi ki, ətraf və əknafı Dərbəndin xərəcə-müsəmmisini cəm edüb mürur ilə Dərbənd əhlinə və mübarizlərə təqsim eləstün. Cəbun elə ki, şəhərə daxil oldu, şəhərin büruc və hasarların müdaxilə edüb üstüvar gərəkəndən sonra zülmün binasını qoyub lahvü ləəb və

sipahi olan ümura mürtəkib və şəhərdən bixəbər oldu. Dərbənd əhli ətraf və əknafa mütafərriq oldular. Bu xəbər Bağdadın xəlifəsi Harun ər-Rəşid həzrətlərinə yetişən vaxtda xəlifa Rəbiə əl-Bahili Dərbənd şəhərinə varid oldu. Cəbun ibn Nəcmi dutub məhbus edüb ayaqlarına kündəym-duşaxa urub Xəlifa hüzuruna göndərdi. Tarix yüz yetmiş üçdə olanda Xəzimiyyə Cərxı oğlunu on iki bin mübariz ilə Dərbənd şəhərinə məmur elədi. O, Dərbəndə varid olandan sonra hər nə xarab olan büruc və baru var idi, təmir edüb. Bir neçə vaxtdan sonra xəlifa Əzəl Dərbəndə gəlüb gərəkəndən sonra Rubasdan bənd bağlıyub şəhərin kənarına su gətürüb, bağlar və bostanları sirab edüb. Oların mədaxil və mənafehinin şəhərin füyqərasinə vəqf və təsərrüf elədi. Xəlifa İbn Əməri Dərbəndin hökumətinə təyin və müqərrər elədi ki, cümə namazını fəvri və təxir etməsunlər.

Əlqissə, Harun ər-Rəşid nəsihatlər verəndən sonra Bağdad tərəfinə müraciət elədi. Rəvi nəql etmiş ki, Qırxlar qapı tərəfində daşdan günbəd var; Harun ər-Rəşidin oğlanları o daş günbədin içində mədfundur.

Zikre-bəxşidəni-Səəd mədəne-neft və nəmək bə mobərezəne Dərbənd

Tarix iki yüz yetmiş ildə olanda xəlifeyi-Bağdad fərman yazub Dərbənd əhlinə göndərmişdi ki, Badkubanin neft və nəmək mədəninin mədaxilini Dərbənd əhlinə və mübarizlərə mərhəmət elədim. Məhəmməd ben Əməri neft və nəmək üstündə təhvildar olub bir il neft və nəmək mədəninin mədaxilini cəm edüb mübarizlərə təqsim edərdi. Belə

rəvayət olunubdur ki, iki yüz doqsan ildə Həşim adlı Dərbəndin hökumətinə müqərrər olub, Dərbəndin əknaf məcmui-vəzifələrin və neft və nəmək mədəxillərin və kəndlərdən hasil olan mənfələrin qət edüb özlünə zəbt elədi. Dərbənd eli naçar qalub ticarəti-kəsbə məşğul oldular. Və Dərbənd arasında fisqü fütur işlər peyda olub, Xəzəri tائفəsi Dərbənd nəhrinin əhatəsinə gəlüb çox say və kuşış elədilər, şəhəri zəbt edə bilmədilər. Axirələmr sərhədlərdə olan mübarizlər şəhərdən Xəzəri tائفəsinə həmlə edüb gürizan elədilər. Tarix üç yüz igirmi ildə İslam vilayətlərində inqilab düşüb Dərbənd şəhəri binzəm olub, hərcümərc və fitnə və fəsad zühurə gəldi. Axirələmr Dərbənd şəhəri və Dərbəndin həvalisində olan sərhədlər və Dərbəndə tabe olan kəndlər və qələlər Dərbənd əhlinə düşmən oldular. Dağıstan ümərəsi hər biri öz ixtiyarı ilə sərxoş olub bir-biri ilə cəng və münazəfə eliyüb günbəgün ruzgar namüvəfiq. Dərbənd şəhərini hər beş gündə bir hakimə mütəəlliq elədi. Nəgah xanlar və sultanlar Dərbənd şəhərinə mütəsərrif və malik oldular.

Zikrə-şəhadəyə-Dərbənd

Kitabi-təvaxixdə belə yazılıbdur ki, üç yüz şəhid Qırqlar həvalisində mədfun olunubdur. Və yetmiş səkkiz nəfər şəhid Qırqlar həvalisində yenə mədfun və qırx nəfər əzəmətlü qarış düşmən qələbəsidən qaçub mağarada qaib olubdurlar. Ol mağara qırqlar şəhidlərinin həvalisində gözəndə məsturdur.

"Qarabağnəmə" dən

Fəslə-nohhom. Rusiya qəşununun dūbərə

Qafqazın bu tərəfinə gəldügin və sair

vəqəyevi bəyan edər

Çün Gərgin xan valiyi-müstəqil oldu və aramgəhi-vilayət zibi-vücudu ilə zinət buldu və İrən mülkündə Ağə Məhəmməd şah məqtul olmuşdu və Fətəli şah Qacar məsnədi-hökumətə və səltnətə cülus eləmişdi. Vali bir tərəfdən Rumdan və bir tərəfdən İrandan və bir canibi Dağıstandan vəhima etdi. Və qardaşlarının olan ədəvəti həm buna əlavə olub. Öz böyük oğlu David Mirzəni əraizi-niyəzməndənə və səfəyehi-müxlusənə ilə imperatori-əzəm və şahənşahi-əkrəm, maliki-riqabi-küllü-üməm xosrovi-əzəm və əncüm haşəm cənab Pavel Petroviçin səddəsinə və işiqlü astanasına irsal etdi ki, "Mən bu qədər xaric məzahib miyanında tənha qalmışəm. Və hər saatda hər kəsdən ehtiyat etməkdən cana gəlmışəm. Əksi-sürət şahidi qızarmız müqərrəbul-həzrət olan umərələrinizin ayineyəcə zəmirində cilvəgər və Ağə Məhəmməd şahdan həqqimizdə sadir olan zülüm və bidad, vüquyəcə gələn şərrət və fəsad ondan məhsurtardur ki, bənani-lisan və xəmeyyə-də zəban şərh edə və kəmeyyə-qələmi-xoşxuram fəzayitəhririnizə necə qam edə, istidamız padşahi-ələmiyan və fərman-fərmayi-cəhəndan oldur ki, riayəti-hörməti-millət və müləhizəyi-məzhəb edüb bizlərcə həmi olalar. Və şəşəyeni-ənvari-mahçeyi-livayi-ələmaraları birlə dəfi-zülməti-əadiyibəd tinat qılalar.

Pəs Gürcüstanın müntəxəb və mötəmid və nəcibül-həsəb tavadlarından olan eşik ağacı başı Gərsuvan bəgi ki, knyaz Çiçibadzeye (Çavçavadze) məşhur və andan əqdəm ətiyyə və astanı şərəfat bünyan padşahi-ələmiyanda məruf idi və David Mirzənin əqəbinca irsali-bargahi-xosrovi-fələk dəstgah qıldı. İmperatori-əzəm və şahənşahi-əkrəmin rizayi-mərhəməti cəşə və qeyrəti-qəzənferiyyəsi xüruşə gələb bir polk qoşun ilə jeneral mayor Lazarevi mərsul və məmur etdi ki, mühafizəti-hüdudi-Gürcüstanda ehtimami-şayan əmələ gətürsün. Və ştatski sovetnik Kovalenskini ministr təyin etdi ki, Gürcüstanda vali yanında otursun, mərqum olan ümərə daxili-Tiflis olub və vali hüzurunda təvəqqüf qilub, və bir sənə üburundan sonra Ümmə xan igirmi min qoşun Dağıstandan götürüb gəldi. Çünki vali rus qoşununa pənəh gətürmüş və hüquqi-məhəbbəti-maziyyəni könlündən götürmüşdür. Bən dəxi gedüb Rusiyanı şol vilayətdən ixrac və zəmani-səbiq tək Darəssüruru xarab və tarac edərəm.

Vali bu qəziyyəni istima etcək və bu xəbər avazası kaxi-simainə yetcək müztərib ül-hal və pərişan bal olub vahimə və həyəcan ixlatından təxəyyülati-fasidə qıldı. Çünki Ağə Məhəmməd şahdan Tiflisa olan sədəmatdan xəvfnak və ol qəzayi-cigər yandıran fitnədən zəhrşəkaf olmuşdular. Əhaliyi-Tiflis fərər etmək siyasətini qoyub və hizfi-hədəni lazım bilüb hər biri bir məmən və məqərə və hər əhədi bir məskənə və səfərə getmək xahiş elədilər. Generali-məzkur əgərçi səyi-naməxsusi və ehtimami-müvəqqəri mühəssəl məhfel-sərayi-Darus-süruri nəvayi-fərəhəfzayi-etminan ilə kaseyi-dəsturin tənbürtək pür sədə rəsəd eylədi. Nəhayət əhaliyi-şəhər gəflət və kəmetiqadlıq siması birlə guş-huşla-

rını doldurub iltifat etmədilər. Zira ki, şol vaxtdək Rusiyanın zəfər əsərlü olan laşkarinin tilayi-hünəri buteyi-ımtahandan kamil ül-əyar çıkməğa mötəmid degildilər. Yeneral bu mətləbi istinbat edüb bildi ki, onun nəsayəh və məvayezinin atəşi-gərmə əhaliyi-Tiflisin qılıbunun sərd olan təmuruna kargər olmaz. Və qəterati vədi vədi o gövmün təs bəğrına əsər qılmaz. Mərdənəvər Gürcüstan əhlinə izhar və cəz etdi ki, sizlər şəhərdən nəhaq yərə fərər qılmayın və əbəs yərə cilayi-vətən olmayın. Mən conudi-məsudi-Rusiya ilə hərəkət edərəm və onların istiqbalına gedərəm, hərəgah qalib oldum fəhv əl-mətlub. Və əgərçi anlara məğlub olsam və vadiyi-həzimatə fərər qılsam, bəd əzan siz dəxi fərər edün və hara cigəriz istər ora gedün.

Əhaliyi-Gürcüstan bu qəziyyə istimaindən aram və könlülərinin rəmidə olan quşları ram oldu. Pəs yenerali-məzkur məvakebi-mənsurini fərəhəm etdi və Ümmə xan pişvazna getdi. Suqracu kəndinin altında Qıbr çayının üstündə qarini-şam tələfiyi-əskərini-xunaşam və nüqəti-fəini-pur ehtişam vəqə oldu.

Dağıstanı qoşun mülahizə qıldı gördü Rusiya qoşunu bir cəmdür qəzil, nəhayət təəccüb bulara əl yerdə və əfvac təhəyyüri-hesar qılıblarına girdi ki, aya bu az cəmiyyət ilə cong və cidala nə növ cürət edərək. Və payi-çubün ilə bu məmaliki-səbul-məsəliki nə növ gedərək.

Pəs həman məkənda tərfəyn bəri-nüzul açdılar. Və təvəqqüf xeyməsinin mixini dili-xakə məhkəm sançdılar. Əsakiri-ləkziyyənin sərkərdəsinin bəzisi bu guncə mühəvirə və bu növ müşəvirə etdilər ki, axşamın xeyirindən səbahın şərri yegdü. Ümmə xan və bəzi sərkərdələr təqir etdilər.

Beyt:

*Çe danəđ kəsi ğeyri-pərvərdigar
Ke, fərdə çe bəzi konəđ ruzigar.*

Solah budur ki, filhal rəvnəq əfzayi-mülhəffəli-qital və zinətəfzayi-həngameyi-cəngü cidal olub, top və tüləng sədəsi birlə məclisi-cəhana şur salalum. Və abdar olan şəmşiri-ataşbarın və abdarın sağəründən olan bu bədməst hərifli-sitəm təriqləri sərxoşi-şərbəti-fəna və həmağuşı-şahidi-cövrü əna qılalum. Pəs nisfi-ləşkərinə müqərrər etdi ki, yeneralın ordusunun çar tərəfdən həvalisin alsunlar. Və nigini-əngüştəritək oları sık mühasirəyə salsunlar, məcmuini əsiri-kəməndə qıl-sunlar. Və hüzurinə azim olsunlar. Conudi-Dağıstan öz fərmanlarının əncəmi-əmrində ehtimam etdilər. Və çün müsəkəri-Rusiyaya yetdilər, yeneralı-məzkur bu hala müləhizə edüb filfüvr kəməli-rəşadət və nəhayəti-cəladət ilə əmr qıldı ki, sübani-məhəbət olan toplara od qoysunlar və nüsrət olamətlü olan saldatlar "uray" çağursunlar və həmləvər olsunlar.

Ləşkəri-Dağıstan bu halə müləhizə edüb, gördülər ki, ələmi şərəreysi-top od dəryası qılıb və rus qoşununun vətəh və ruyləri buların qanlarından gülrəng oldu. Tabi-müqavimət və taqəti-müdəfələri olmuyub və səbat və qərar ayağları neqresi bulub hərbi hərəbə mübəddəl qılıb xəsarəti-əməval və ənfəsləri hövsələyi-təxmin və qiyasdan əfzən və tədadi-rəəsəyi-məqtulin şüardan birun olub həqiqyətə-seyfi fərar qıldılar. Nəhayəti-səy və cəhd ilə qalan qoşuna mülhəq oldu-lar. Və güzərişi-halı kəmakən nəql və bəyan etdilər. Bu əhval istiməindən nəhayət pərişan və ğayət hərasən olub təqir etdilər.

Salari:

*Ke ma niz əz bəhrə namus o nam
Bər arim şəmşirə-kin əz niyam.
Bəranim mərkəb dərin dərlügir,
Bərazm o kəmano bəşəmşir o tir,
Zadə ğute dəz bəhrə-xun çon nəhəng,
Bər işən konim ərseye rəzm tang.
Əğər ma bəmərdi nəyarim nam,
Bəvəd in koləh bər sərə ma haram.*

Yeneral çün bu sənəhati-fərəhəfzayi gördü, təbli-asayış urdu. Ondən sonra ləşkəri-zəfər əsərini götürüb özünü oların sığınəgına yetürüb həməlati-mərdənə və sədəməti-dəlirənə ilə cəmiyyətlərini bərhəm etdi. Ümmə xan və sair sərkərdələr ehtimami-lakələm elədilər ki, bəlkə genə daneyi-firib ilə o vəhşi xisətləri əsiri-damihiyəl qılıb və kərrü fərr ilə cəri edüb kərratən bədxəri müharibə qıl-sunlar. Və lakin məqdur olmayub Rusiya qoşununun əvvəlki sədəməti-zöhrə şəkəfin-dən mütəvəhheş və xovfnək olmuşdular. Bu vaxtdək ki, gündüz şahidinin münəvvər olan çəhrəsi Ümmə xanın tale-yinin yüzütək tirə olmağa yüz qoydu. Ləkziyə yüzü qaralığ edüb məhmili-əzimetə buxtiyi-həzimetə həmlü bər qılıb fərar elədilər. Gəncə torpağıntək bədi-müxalif kimi heç yerdə bənd almuyub və heç mənzildə bəri-iqamət salmıyub məknun zəmirləri o idi ki, oradən keçüb Qarabəgə gələlər. Və qış mövsümü orada qalalar. Bahar fəslə öz vətənlərinə azim olalar. Dağlar qar olmaq cəhəti ilə məqdur olmadı. Sə-kəneyi-Gəncə bu əhvalatə xəbərdar olub və cəmiyyəti-qəlil ilə gələüb və acizkoşiliq şəmşirinə ab və birəhmlik kəməndinə

tab verüb bəqiyat-əsseylərdən bir qədarını məqtul olan həmsəfərlərinin əqəbinə rəvanə etdilər. Ləkziyə dəxi heç yerdə məva və heç səfərdə sükna bulmayub, yüz min müsibət ilə və ənvayi-məşəqqət ilə fərar etdilər. Və orda qışlaq edüb oturdular.

İttifaqın Ümmə xan naxoş olub dari-dünyadan mütəvəccəhi-üqba oldu. Nəşini orada mədfun qıldılar. Və Ləkziyyə təəziyyəsində dübarə dilxun oldular. Yenerali-məzkur filfövr adəmlər irsal etdi. Belə ki, bu xəbər Gürcüstana yetişdi, bir əhd, etibar qılmadı. Həttə rus əhlindən neçosin göndərmişdi. Yəne heç kəs xatircəm olmadı. Şol vaxtda özüm Darus-sururda var idim ki, cənab yeneral bir neçə gündən sonra kəməli-əzaz və cəhətim ilə və nəhayət həşəmət və ikram ilə daxili-Gürcüstan oldu. Tiflis əhli şadyanalığ qıldı. Gürcüstan əhlinin və sayir əşxasın gümanı və etiqađı Rusiya qoşununun cəladətinə və ol əsakiri-nüsrət məəsərin rəşadətinə bilmüzaaf oldu. Zira ki, çək nadir olan ittifaqdan və nəhayəti-əvamiri-şaqdan idi. Sonra yeneralın hörməti və qoşunun hünəri və şöhrəti məşhuri-bilbəyan və məzkuri-billisan oldu. Əlhəq yeneralın bu günə rəşadət və bu növ cəladəti Qafdan Qafədək müştəğni ələvsəfdır və zəbani-qələm onun vəsfindən müztardır. Ondən sonra vali bir il sağ qaldı. Fəslə-zimistanda mütəvəccəhi-sərayi-axirət oldu və əzmi-səfəri-rehlət qıldı. Sair qardaşları ələləcəle Kartlidən çək qoşun və istidat və cəmiyyəət və istidat cəm qıldılar və Tiflisin üzərinə gəldilər ki, böyük qardaşları İluvan Mirzəni vali və sahib-ixtiyari-əsaflı və ali etsünlər. Tiflisin üstündə vəqə olan Habuçala kəndinə gəldilər. Orada təvəqqöf elədilər. Yeneral ziri-hökümündə olan əsakiri-nüsrət məəsəri

götürüb istiqballarına vardı. Elə ki, olara irdi, Başaçığıdək qavdu və müraciət edüb valinin böyük oğlu David Mirzəni valilikdə əmani qoydu. Fəslə-baharədək bu növ ətvər ilə qaldı. Elə ki, xosrovi-zərrin külahi-mehri-münir özün Həməldə mürəbbənəşin oldu. Və turabül benati-nəbat təqviyyəti-qavayi-namiyə birlə səhni-gülzardə cəlvəgər oldu. Anadil naxlədə ahəngi-naql birlə dövri-qönçədə zərbül-fəth okurdu. Və qumri sərah və tərəbdən ləhni-müxəmməsədə çarzar ədə qılırdı. Və məşşatəyi-nəsimi-səba şəvahidi-əzharın türreyi-təbdarına tam verirdi və şükufeyi-gülruxsarların üzərinə gülğuneyi-qüdrət və səfidab sənət birlə ziynət verirdi.

Yenerali-otoinfentəri-nəvin ki, liniyada sakin idi və mənsəbinə dəxi inspektor deyirlər idi Tiflisə gəldi və binayi-divanxana qoydu və dörd nəfər təvadzadələrdən muntəxəb qilub rükni-ərbəci-kaxi-dövlət təyin mənzilində qərardad edüb divanbəgiligə muntəxəb qıldı ki, sadir olan mühümət və zərur olan əraizət orada qət olunsun və təy qılunsun və məzkur olan yeneral və məzbur olan yenerali-məzkur mərifəti ilə öz müraciət qıldı. Bir il uburunətək bu minval üzrə qaldı. Bəd əzan knyaz Sisyanov Qafqazın bu tərəfində vəqə olan vilayətlərə sərdar və o biladın əhkam və nəvəhisində sahib-ixtiyar olub və qubernə əsbabını bilmurafisə gətürüb Tiflisdə quberna açub, divanxanar bina elədi. Valizadələr ki, məcmuan şol vaxtdə Gürcüstanda idilər bu əmurata razı olmuyub, təmənnay-i-nizam və zavabiti mazi qıldılar. Xəyalatı-fasidə və məlxulyayi-kasidələr etdilər. Hərçənd knyaz Sisyanov xeyirxahlıq yüzündən dilpəzir olan nəsayeh durlərini oların əsdafi-guşlarına saçdı və müşfiqənə olan məvayizəyə dil açdı, olar qəbul və öz xəyalatı-naməqbullarından

nüqul etmədilər. Aqibətəlmir knyaz mülahizə edüb gördü ki, ələcpəzir degil və onların könüllülərinin qönçəsi nəsaych nəfəsinə nəsimi ilə açılmaz, məcmuini zor ilə Rusiyaya göndərdi.

O cümlədən valinin övratını da dehqal getməkdə təkahül etdi və təriqi-itəti iqdami-müxalifət birləşdi. Knyaz Sisyanof general Lazarevi göndərdi ki, məvayezimüşfiqana və nəsaychi-mchribana ilə onu həm bu əmrə razı eyləyə. Bəs general gedüb çox ilhah etdi, ələcpəzir olmadı. Və o övrat yeneralın iltimasın qəbul qılmadı və yeneralın və qamu Gürcüstan əhlinin haqqında olan hüquqlarından əgməz edüb xəfiyyəən bir xəncər çəküb yeneralı zəxmədar elüb qətlə yetürdü. Knyaz bu qəziyyəni istima etkəc əmr qıldı ki, onu da hökmən bilcəbrən və qəhrən aparsunlar.

Ondan sonra vali övladlarından o diyarda bir dəyyar qalmadı. Və çün ümurati-Gürcüstandan filcümle fərağət hasil oldu və hər tərəfdən xatircəmlik müyəsər buldu. O vaxtda Car və Balakən ləkzili adati-məlüf və təriqi-məruf üzrə Gürcüstan vilayətindən əsir və səkəncyi-nəvahi və ətrafından dəstgir etməkdən mütaqaid olmaqlar idilər və hərəkəti-məcəbul və bidəti-naməqbullarını tərk qılmaz idilər. Knyaz hərçənd ərşəmi-nəsaych tərəzlar mərqumi-qələmi-ənbərin şəmim qıldı ki, zamani-sələfi-vali idi. Şimdi bir padşahi-Cəmcəhi-mutəvali dövlətidür, bu günə emaldan dəstbərdar mütaqaid olsunlar və bu nəşayest əfali tərk qılsunlar. Zira ki, bu əfal nihaldan xəsarət və məlal səmərdən savayı bir bar hasil olmaz. Bu bərədə əğərçi təkrar qıldı, olar müstənbəh olmadılar. Aqibət əlmir bir cüzi ləşkər götürüb onların tədmir və tənbihini nisbəlcəmi-zəmir qılub səmti-Dağıstana rəvana oldu. Ləkzi çün bu qəziyyəni istima clədi. Cəmiyyəti-

mütəqaid və istidadi-mütəəddid qıldılar. Gəlüb Qanıq çayının kənarını məzrəbi-xiyam etdilər və Rusiya qoşununun vüsuluna müntəzir oldular. Belə tənbid etmişdilər ki, əsakir-nüsət məəsərinə Car toprağına daxil olmaqda mane olsunlar. Və onların istiqbalına gedüb cəng qılsunlar. Amma bilmədilər ki, bərqə-xatifəyə xərlü xəşək mane olmaz. Və nazil olan bəlanı səpəri-tədbir dəf qılmaz.

Rusiya qoşunu çün Qanıq çayına yetdilər. Seydə yanığ olan şahbaztək çayı übur etdilər və onların gülüleyi tufənglərinin sadasını nəvayi-rud və sürud bilüb və bəriqeyi-şəmşirlərini cami-cahannüma xəyal edüb bir tūrfətül-eyndə ol əsakiri-pür şurişəndən bir əsər qoymadılar. Balakəndə heç mənzildə rahat uyğusuna uymadılar. Balakəni ki, məməni-üstüvar və ümidgah olan hasarları idi türreyi-xubani-tatartək tarümar qıldılar. Özlərinə quşmabi-tiğ və tənbih ... verdilər ki, minbəd Gürcüstandan əsir aparmağa cürət etməsünlər və zəvabəti-qədimin pür məhalik olan məhalikini iqdəm təcəsürü ilə getməsünlər. Və Car toprağında qoşun müəyyən etdi və yeneral mayor knyaz Orbelyanovu və yeneral mayor Qulyakovu sərkərdəlik əmrinə mənsub və sərsərgərlik şüğləinə mənsub etdi ki, əğər ehyənən Ləgziyədən bir müxalif olan əməl sadir olsa və əsəri-şərarət zühur bulsa, tənbih və siyasetində ləvazim səyi-məzul qılsunlar. Və mane olub qoymasunlar ki, müzahimi-hali-səkəncyi-Gürcüstan olalar. Özü mürəcət edüb gəldi və səneyi-müstəqəbdə daxil-Gürcüstan oldu.

Və Gəncə xanı Cavad xana knyaz yazdı və təklif qıldı ki, müttii-dövləti-Rusiya və münqadi-ehkami-karkonanisəltənəti-əliyyə olub müxalifətdən dəm urmasun və səhrayı-

üsyana qədam qoymayub, qəbuli-itaət etsün. Və illa dövləti-qəvim və səltnəti-qədim mübaşirlərinin ədavət gülbünündən xəsarətdən başqa bir gül dorməz və müxalifət toxumu nədəmətdən özgə hasil verməz.

Cavad xan nəsayeh və məvayezi-müşfiqanəni taqisıyana qoyub və kənləmyəkən sanub qəbul etmədi. Knyaz Sisyanov cüyüşi-bəhri-xıruş ilə Gəncə səmtinə təvəcəh etmək ələmini ələm etdi. Tavad və aznaur və Qazaq və Şəmsədinlü süvarilərinə cəm və fərahəm edüb əzmi-səfərə müsəmməm oldu. Cünudi-nüsrət nümun Gəncə hüduduna yetkəc o vilayətin ətrafını paymalı-mərakib və məvakib etkəc, Cavad xan cəmiyyət və ləşkərini götürüb əzmi-istiqlal elədi. Gəncənin iki verstligində Quru qobuda tələfiyi-əskərin və nəvayiri-şurişin vəqə oldu. Cavad xan bir az hay-huydan sonra həzimet biyabanına əzm qıldı. Və həmçənən qəsbəste enən daxili-qələ oldu. Və binayi-qələbəndlik qoydu. Və qoşuni-nüsrətnümun daxili-şəhr olub qələnin çar ətrafını şeş cəhətdən sık mühasirəyə saldılar. Bir ay müddəti orada qaldı. Eydi-fitrənin gecəsi nərdiban ilə baruya soud etmək binasını qoydular. Hər iki canibdən soud etdilər. Cavad xan həməlati-dəlirənə və sədəməti-mərdənə ilə rəf və dəf edirdi. Axirələmr mayor Lisaneviç ona bir güllə urub baruyi-həyatdan sərəzir olub məmaliki-məmətə malik oldu. Filfövr saldat çar ətrafdan hücum avər olub, daxili-qələ oldular. Və şol bayram gününü səkəneyi-Gəncəyə qara bayram qıldılar. Üç saat müddəti qətlam oldu və səkəneyi-bigünah olanların xuni-nəhaqləri birlə xüdədi-kəvakibi-ətrab gülnar və şəhərin vəsiül-fəzasını dəməi-zükür vəl-ünasdan türfə gülnar oldu. Üç saatdan sonra sərdar qadağan qıldı ki, səfki-dimadan əl

götürsünlər. Və baqi mandədən ki, şəmşiri-ataşhərn saqiyyi-xunxərin cövlanından sərgərm və səşşar olmamışdılar, giriftar olanları hüzura gətürsünlər. İcrayi-hökmi-sərdari-valətabardan sonra əhaliyi-şəhərin əyalını şəhərə və Cavad xanın övlad və əfalını məscidə apardılar. Və məsciddən dəxi bir evə qoyub, üstündə qaravul təyin etdi. Və orada divanxana və komendant müəyyən qılub, əhli vilayətə təsəlli və etminan verüb Gürcüstana getdi.

Onbirinci fəsil. İbrahim xan və Səlim xan ilə müsəliha etdugin və bəzi sadir olan vəqəyeyi bəyan edər

Elə ki, knyaz Sisyanov Gəncəyə bir də müfəciət qıldı və ol şəhərin səhətini məzrəbi-xiyami-zəfərəhtişəm elədi, Qarabağ hakimi İbrahim xanı və onun damadı Səlim xanı ki, İbrahim xan tərəfindən Şəki vilayətinə xanlıq əmrinə mənsub olmuşdu və onun müvəfiqət və məqsədəti birlə baş hökumətə təkyə qıldı, irsəli-rəsail və ibqəti-səfərat vəsəili edüb itaəti-dövləti əleyhə Rusiyaya tərgib və təhris və öz hökumətlərinin binasını itaəti-paşaşi-Cəmcah ilə möhkəm və tərcih etməyə işarə qıldı. Xəvanini-müəzzəm əleyhin saha məsulini qəbul zivəri ilə müəcəlla edüb İbrahim xan Qarabağdan və Səlim xan Şəkiddən və knyaz Sisyanov dəxi Gəncədən gəlüb Kürək çayın üstə ittifəqi-mülaqat düşüb məbeynlərində çox mühadisət və müahidat və məşrutat vəqə olub, müsəliha hər iki canibdən əhdü peyman ilə müəlləf və ühud və peyman məsbuq olandan sonra traktatlar qoyuldu. Bəəd əz an cənab sərdari-valə tabər mayor knyaz Lisanevüçi bəş

yüz saldat ilə Qarabağa və şol qədər dəxi Şəkiyə rəvənə edüb müraciəti-Tiflis etdi və Gürcüstan və Başiaçıq ümüratın nizam və zəvabitinə məşğul olub, ümdə fikri bu idi ki, Beynənnəhrəyn əldə olub ətrafi güşad qıla ki, tərəddüdi-inam hər iki bəhrdən müyassər ola. La cəl zalik Mincrəl torpağında İdat Qulu qələsini kənarı-bəhri siyahda bina etmiş və ondan sonra fikri bikri bu olmuş ki, Badkubəni təsərrüfə gətürə və ol bələd sahatına şüayi-mahçeyi-livayi zəfər ilteva birlə ziya yeturə. Müraciəti-Darüssürür edüb cüyüşü bəhri-xürüş və güruhi-fulad xayı-ahonpuş ilə azimi-şəhri-Badkubə oldi. Və ol həm xandan istimdad qıldı. Və cənab xan həm öz xələfi firuzbəxt əmçadi Mehdiqulu ağanı müavinətinə göndərdi. Və çün Mustafa xan Şirvani ki, məbəri-cünudi zəfər nəmudə vəqə olmuşdu. Və itaəti dövləti-behiyyə qəbulundan imtina qılmışdı. Muxalifətdən dəm urub və təriqi-ədəvətdə sabitqədəm durub izhari-xilafət edərdi. Cənab sərdar onun tənbiş və tədbirini əlcəm və xabi-qəfflətdən iqaz etməgi ovcəb və oham bilüb Şirvan səmtinə mütəvəccəhb oldu. Mustafa xan bu qəziyyəyi-mələlətnişan istimaindən məxovf və hərasan olub öz elat və ehşamını fərahəm qılıb Fit dağında ki, bir məməni-möhkəm və məqərrı-müstəhkəm idi, səngər qılıb əglaşdı. Və cənab sərdar ora vüsul olandan sonra miyanında sülh və müsalihə vəqə olub, traktatlar bağlandı. Və neçə dəfə bir atlu ilə gəzməkdən Mustafa xan xeyirxahlıq yüzündən sərdara təqir etdi ki, bu növ gəzməkdən sana xəta yetişir, vücudi-məsudunuza zərər və xətər irüşür. Sərdar cavab verübür ki, əzəmətli şahənşahi-Cəmcah və həşəmətli olan Xosrovi-ələm pənahnım bən kimi milyon milyon saldatı var. Əgər mədum olsam, birisi kəm

olur, ya mən kimisi öldü və ya bir saldat məqul oldu, heç təfavütlə yoxdur. Pəs oradan irtihal əmələ gəlib Badkubəni həm bəhrdən, həm bərdən mühasirə qıldı. Bir müddət mürurundan sonra Badkubə xanı Hüseynqulu xan vəsaiti-əngixte və vəsaili-amixte edüb binayi-saziş və təriqi-amixteş qoydı. Və sərdar dəxi onun əqvali-rəmzəndudinə uydu və qələdən dışqarı çıxub ximə və xərgah qurub oturdi və cənab sərdar hüzuruna belə pəyam yetürdi ki, bir para vacib olan əraizati-nihanım və lazım olan bəyanati-lisanım üçün cənabınızın bənim çadırıma təşrif gətürməgi cəyni-sələhdır. Pəs cənab sərdar ki, bir saf qəlb və sada zəmir idi, bu ümurdan bir qəraz-istinbat etmədi. Hüseynqulu xanın çadırına vardı. Orda əglaşüb müşavirə və mühəvirə qılurdu. Heyni-mühəvirə və əsnayi-müşavirədə İbrahim bəg adlı bir şəxs ki, Hüseynqulu xanın əqvamından idi, namərdlik edüb güllə ilə sərdarı zəxmərd qıldı və sərdar haman saat mütəvəccəhb-i-darülqərar oldu.

Beyt:

*Behəst budi giti dər rəng o buy
Əgər mərg o piri nəbudı dəruy.*

Bəd əz an bu sənəhəni qızılbaşiyyə dövlətinə xidmətli-cəlilədən və ixlasi-cəmilədən xəyal edüb çaparı-badərftar və mərakibi-rahvar ilə Qızılbaş dövlətinə ırsal və izhar etdi. Qızılbaş dövlətindən dəxi əsakəri-əncüm əsas və istidadi-füzun əz hövsələyi-qiyas Badkubə səhrasına doldu və izdihami-xasü əvam və ictimai-əsakir və hişam və məhmili-puyayi-badpeyma və sərəsəri-xuramənd kuhlü səhra numunciyi-ərseyi-rastaxiz oldi. Və əsakəri-Rusiya səvənchi-sənəhdən

müttələ olub ehtiyat qılıb mürciətdən ictinab edüb, gəmilərə əglaşüb dərya ilə Hacı Tahirxan vilayətinə übur etdilər. Bu vilayətlərdə mülahizəyi-səvabiti-İran qılıb və tabci-nizami-biniyanları olub, vilayətlərdə iğtişaş vaqə olmağa qərin oldu.

Cənab yeneral mayor Svidayev ki, starşi komandır və Pənbəkədə sakin var idi, istimalati-qұлubi-inam və ray boxşitüyuri-rəmidəyi-delhayi-xavas və əvam olub sərdarlıq mənsəbini dolandırırtdı. Ta ki yeddi ya səkkiz ay üburundan sonra cənab yeneral feldmarşal qraf Gudoviç sərdarlıq əmrinə mənsub oldu, gəldi və çün daxili-darlıs-surur oldu və məsnədi-hökumətə təkyə qıldı. Hərəkəti-sənin və şühur və müddətlər übur edəndən sonra o sultan Rusiyaya ədavət təriqi açdı və qraf feldmarşalı-məzkur tədarükəti-şayan və istidatı-bipayan ki, mühasibi-əfham-hasibən anın tədadından qasir olurdu, müstəid və mühəyya qılıb cənab Nesvetəyevi Gümrüdə sipahi-zəfər dəstgah nüsrət pənah cünüdi-məsudi-səadət nəmudi-əncüm eştebahilə qoyub özü güruhi-müsaf ənduzi-düşmən şəkən və əfvahi-ədu suz həjəbrəskən birlə ytlz haşmət və iclal və nəhayəti-şövkət və iqbal ilə Akarkələk səmtinə seyli-rəvantək rəvan oldu. Şol vaxt Xümşidə Səlim paşa Axısqada hakim və tənzim və tənsiqi-umurata və mülhümmata nazim idi. Bu əxbarati-vəhşətəfza və bu vəqayeyi-heyrətfəzani istima etdi. Haman ixlati-xəyalatı batilə və seylani-buxarati-təfəkkürza ilədən rəngü ruydən getdi. Akarkələkin hifzı himayətindən və cünüdi-xarəşəkəni-düşmən-koşin dəfi-sədəmatından ötrü qoşun namizəd və təyin edüb göndərdi. Və bilmədi ki, seyli-rəvana xarü xəs mane ola bilməz. Və şəhəbi-saqib dəfini separi-

tədbiri-insü çin rəf və dəf qılmaz. Cənab qraf bəhadurani-ərseyi-müsaf birlə heç mərhələdə mənzil güzün olmayub leylən-nəharən cöblangahi-xaneyi-zindən səvayı qılmayıb Akarkələk məsəhatini müyəsəri-xüyuli-cünüdi-nüsrət nümud ü zəfər ehtişam və məzrəbi-xiyami-nüsrət ehtişam mübarizani-xunaşam edüb çar ətrafını nigini-ənqəştər tək şəş cəhətdən sık mühasirəyə salub səkkiz gün üburunadək məks və təvəqqüf qılıb badha nardibanlar tərtib edüb çar tərəfdən şəhərə yürüş qıldılar və o diyarın sənəqlərini hasar qılıb şuriş saldılar. İki saat tului-sübhi-sadiqə qalmış və üç saat dəxi übur qılmış idi ki, həmüz məşşətəyi-şəmşiri-əbdari-gülgünə dəmayəlani namdar ilə mühariblərin çöhrə və üzərlərini gülgün edirdi. Qraf gördü ki, fəthi-bəbi-zəfər məqdur olmaz, bi meyli-məram mürciət etdi. O gecə məks edüb sübh Gürcüstan səmtinə getdi. Tiflisə varid olduqda istima qıldı ki, Yusif Paşa sərəskər olub müqabilə əzmi birlə Qarsa gəlübətdir. Qraf təhiyyə və tədarük görüb Gümrüyə azim oldu. Arpa çayında mülaqat ittifaq düşüb hər iki qoşun tərəfəyn rubəruda əglaşüb bir müddət üburundan sonra müharibə vəqə olub, müqarini-əsr Osmanlı məğlub oldi. Nəhayət axtarma və kasb və çox toplar Osmanludan alub cəm edüb cardar hesabül-məram haşməti-təmam ilə azimi-Tiflis olub, fəsl-i-şitadə tədarükəti-besyar və istidadi bişümar ilə livayi-zəfərmişani İrəvana rəvana oldu. Qarabağ tərəfindən yeneral Libnini (Nebolsini) güruhi-ənbuh və əfvaci-zəfər pejuh ilə Naxçıvan vilayətinin təsxirinə irsal qıldı. Naxçıvan müsəxxər oldu. İrəvan sık mühasirədə qaldı. Müddəti-mədud və zamani-bəid üburundan sonra yürüş qılıb saqiyyi-dövrən çox nəfərlərin sağəri-ömrünü sərşar və girdəbad

öcal ələmi-rövşənin bisedədi ruhun nəzərində tira və tar edüb filaxir dasti-himmətini şahidi-təsarrüfün atəgindən qasir görüb bincyli-məram tabli-mürəciat bülənd avaz qilub daxili-darüls-sürur oldu. Ondan sonra general otinfenter Durmasov (Tormasov) mubaşirini-dövləti-ebdemoddət tərəfindən sərdarlıq sağəri ilə sərxoş olub və ol mənsəbi-aliyə səhbasını nuş qilub qrafi-Rusiyaya ihzar qıldılar. Sərdari-məzkur müsəlihani şəru şurdən səlah görüb dövləti-Osmaniyyə birlə müsəlhihə qilub. Və əgərçi daimül-ovqat qızılbaş ilə həngə-meyi-cəngü cidalı əfsürdə və mühəffəli-niza və qitalı pəjmürdə qoymaz idi və əgah və bidar olan bəsəri bəsəratı İran tərəfindən rahət uyqusuna uymaz idi. Lakin qızılbaş ümərəyi-dövləti Rusiyani qafil edüb Məhəmməd Əli Mirzə xəfiyyə sərhadən übur qilub Gürcüstan səmtinə gəldi, Boşçalunu nəhbü qarət edüb bihəd xəsarət qilub kasib və əsir aparmışdı. O biri İ Hüseyn xan sərdari-İrəvanın valinin ittifaqi ilə Gürcüstan səmtinə rəvan etdilər ki, gedüb Axisqadan Gürcüstana iğtişaş salsunlar və fitneyi-naimi bidar qılsunlar. Çün Tormasov sərdar bu əhvalata xəbərdar oldu, Şəmkindən übur qıldı. Və iləlistical sədra körpüsünün yanında nüzul etdi. Yeneral-leytenant Pauluççıya və yeneral Lişaneviçə qoşun verdi, Axisqaya Hüseyn xan sərdarın istiqbalına gəndərdi. Mərsul olan əsakiri-nüsrət məsəsr azim olub nisfi-şəbdə ki, ələm əbbasi libasına mübəddəl oldu, qızılbaşın məqtul olanlarının əzasında cəmesini siyah qıldı. Qızılbaş qoşununa iləlfəzlə şəbxun urdular. Qətlü qarət edüb çox adamlar qırdılar. Əsakəri-qızılbaş sərəsimə nəhayət say və tələş ilə bəzisi vətəyi-halak və məərazi-fələkətdən nicat bulub süvarə və piyadə azimi-vadiyi-fərar olub ərzi-rahdə

çünudi-Osmaniyyə əksərini ləxt və uryan etdilər. Bəqiyeyi-əseyfi zillət və üsrət birlə İrəvan hüduduna yetdilər. Və Hüseyn xan sərdari-dövləti-qızılbaşdan hərasən və şəmsər olub Koroğlu qalasına fərar qıldı. Bir neçə müddətdən sonra mütməin edüb öz yerinə apardular. Sali-bəəddə Tormasov Rusiyaya azim oldu və Pauluççini ümənəyi-dövlət sərdar qıldı və daxili-Tiflis oldu. Oradan Badkubə səfəri-əziməti birlə Gəncə vilayətinə daxil oldu və Cəvad xanın əhli-ayali və övlad və ətfalı ki bir neçə qızılbaş xanları ilə məhbub idilər mürəxxəs etdi. Oradan Badkubə səmtinə getdi.

Bu hində Xaxet və Qısıq bunt etdilər. Təriqi-təmərred üsyani getdilər və polkovnik ki, mərhum İbrahim xanın nəvvədəsi idi, Qarabağdan fərar etdi və Qızılbaş dövlətinə getdi. Və Naibəs-səltənə dəxi Qarabağa gəldi və Qırçıda bətalayonu pərişan qıldı. Markiz bu xəbari-vəhşət əsarı eşidüb Badkubədən əzmi-inhiraq qilub Şirvana Mustafa xan yanına qələb olan Qırçı qəziyyəsini eşidub əziməti-Qarabağ qıldı. Şəhərə daxil olgac sovanəhi-Qırçıdan ötrü bir para adamlara tünd təlx oldu. Haman gəcə övrətindən kağız gəldi ki, Xaxet və Qısıq gürcüləri bunt etmişlər. Əlvüsul əlmərhələ bu səmtə azim olub və istimaləti-qulubi-əvam qilub, Sərdar bedun təvaqqöf Darəssürur səmtinə azim oldu. Ərzi-rahdə əgərçi sərdar qazaqlardan məxovf olub ehtiyat edirdi, amma (onlar) sərdarı istiqbal edüb nəhayəti-hörmət və ixtlas və ғayəti canfəşani və ixtisas ilə daxili-Tiflis edüb neçə dəfə gürcülərə capavul apardular. Və korrat bəəd üxra həmləvər oldular. Əlhəq şol vəqt qazaqlar sərdara görə çox xidmət və sədaqət eylədilər. Və bihəd ixtlas göstördilər. Tiflisdən Gürciyanın tənbihinə müqərrər olan əsakəri-nüsrət məsəsr bəzisi ilə

congü cidal etdilər və bəzisi bettuy itaət təriqini getdilər. Haman vaxtda fırəngsuzum Rusiyaya gəldüğü məzkur billisan və məşhur bilbəyan (binnişan) oldu. Markiz Rauluççi sərdarlığından məzəl edüb Rusiyaya dəvət etdilər və yerinə general Rtişşev sərdar oldu. Gürcüstana gələndən sonra 1814 sənəyi-Məsihidə qızılbaş dövləti ilə binayi-saziş və təriqi-amizəş qoyub İrən tərəfindən Mirzə Əbdülhəsən xan müsalihdən ötrü gəlüb cəmiyyəti-təməm və izdihami-bilakələm ilə binayi-müsalihe istiqrar buldu. Və o müsalihe Güllüstan sülhünə müsəmmi oldu. Belə ki, şimdiyədək beynəlümamdə məzkur vəs-sənəyi-xasü amdə məşhurdur. Ondən sonra fərəğət və əmniyət hasil oldu. Və ələmi-pürfitnə aramış buldu. Ta ki, bir müddətdən sonra general Rtişşevi məzəl elədilər və general Yermolovu sərdar qıldılar. Və generali-müəzzəm əleyh gəlüb və vilayətlərin məcmuən şüuratına mütəvəccəh olub, bəzi yerlərdə təzə qanunlar vilayətlərin iqtizasına binaən icad qıldı. Belə ki, şol əsrdə Qarabağ və Şirvan xanları Qızılbaş tərəfinə fərar etdilər və Şəki xanı İsmayıl xan rehlət buldu və üç xan-nişin vilayət-təhti-dövləti-əzəmət və səltənət və həşəmət ayatə daxil oldu və cənab Yermolov bu yerlərdə divanxanalar açdı və divan-bəğilər seçdi və komendantlar nisb elədi və karü bari öz ixtira etdigi qanunlara rücu elədi.

انا بواون وفعال قران اون وشميلك عوصنيه اولور بون
 مكا الله نيورون داز او خالده با انا ريك كو توروب كشد
 اوكي مرقند زوقونك اخاز دي ريزا انا محمدی ريزا
 انلدي كي اني كشي سن ديد بلك سن دوقه قوبوده
 بو خد رواج ايشتمدي چوق چشيك ليكده قوبودن
 جوقوت با انا ريدن ريشان تاممدي خبران
 فالدي بونك كوتوروب انا ريزا
 قوروب كشد دي خلق بو خالتي
 قوروب ديد بلك اي انا مقل
 دلا اولوشن ديد
 قوروم كريد
 اوغورليبه
 ل
 ۱۲۷۲
 س

Füzuli qəzallarından**Xətti: sükəstə**

Qəd amarəl-eşşəq-lil-üşşəqi min hacəl hüdai
Saliki-rahi-haqiqət eşşəq eylər iqtida.

Eşşqdir ol nəşeyi-kamil kim, ondandır müdam,
Meydə təşviri-hərərət, neydə təsiri-sada.

Vadiyi-vəhdət haqiqətdə məqami-eşşqdir
Kim, müşəxxəs olmaz ol vadidə sultandan gədə.

Eyləməz xətvətəşərayi-sirri-vəhdət məhrəmi
Aşiqi məşuqdan, məşuqi aşiqdan cüda.

Ey ki, əhli-eşşəq söylərsən: mələmət tərk-in et!
Söylə kim, mümkünmüdüür təğyiri-təqdiri-xuda?!

Eşşq kilki çəkdi xətt hərfi-vücudi-aşiqə
Kim, ola sabit həq isbatında nəfyi-maəda.

Ey Füzuli, intəhasız zövq buldun eşşqdan;
Böylədir hər iş ki, həqq adilə qılsan ibtida.

Yarab! Həmişə lütfünü et rəhntüma bana,
Göstərmə ol təriqi ki, gətməz sana, bana.

دردی غیر شریقی و غیر کرم است غمگین بر سر راهی که در این جهان
درد است ماکو در این دنیا غمگین بر سر راهی که در این جهان
کات و کورده در این دنیا غمگین بر سر راهی که در این جهان
کردن که در این دنیا غمگین بر سر راهی که در این جهان
در این دنیا غمگین بر سر راهی که در این جهان

و گرامان ابو سلمه بن عبدود اعمشان

بنا که در این دنیا غمگین بر سر راهی که در این جهان
درد است ماکو در این دنیا غمگین بر سر راهی که در این جهان
کات و کورده در این دنیا غمگین بر سر راهی که در این جهان
کردن که در این دنیا غمگین بر سر راهی که در این جهان
در این دنیا غمگین بر سر راهی که در این جهان
بنا که در این دنیا غمگین بر سر راهی که در این جهان
درد است ماکو در این دنیا غمگین بر سر راهی که در این جهان
کات و کورده در این دنیا غمگین بر سر راهی که در این جهان
کردن که در این دنیا غمگین بر سر راهی که در این جهان
در این دنیا غمگین بر سر راهی که در این جهان

Qat eyla aşinalığım ondan ki, geyrdir,
Ancaq öz aşinaların et aşına bana.

Bir yolda sabit et qədəmi-etibarimi
Kim, rəhbəri-şəriət ola mütqədə bana!

Yox məndə bir əməl sənə şayəstə, ah, ağər
Əmalımə görə vərə ədlin cəza bana.

Xovfū xətdə muztəribəm, var ümid kim,
Lütfün vərə bəşarəti-əfvü-ətə bana.

Mən bilməzəm mənə gərəkəni, sən həkimsən,
Mən eyla, vermə, hər nə gərəkəməz sana, bana.

Oldur mənə murad ki, oldur sənə murad,
Haşa ki, səndən özgə ola müddəə bana.

Həbsi-həvada qoyma Füzuli sifət əsir,
Yarəb! Hidayət eyla təriqi-fəna bana.

Ey nəvəki-şövqin sipəri-sinciyi-əhbab!
Zülfün xəmi ərbabi-vəfa seydinə qüllab!

Mehrabdə şəkli-xəmi-əbruyi-lətifin,
Vacib bu cəhətdən qamuya səcdəyi-mehrab.

Suzim der idim şəm sənə eyləyə rövşən,
Nəzzareyi-rüxsarına yox şəmdə həm tab.

Xurşid cəmalından ol ay saldı niqabın,
Sübh oldu, dur, ey bəxt, nədir munca şəkərxab?

Dün sübh yetirdim fələkə mövci sirişkim,
Gərç etdi fələk üzrə olan əncümü girdab.

Saqi məgər ol ləl sözlüm der meyi-nabə
Kim, düşdü ayagına, əlin öpdü meyi-nab?!

Cəmiyyəti-əsbabə könül vermə, Füzuli
Kim, təfriqədir xatirə cəmiyyəti-əsbab.

Əksi-rüxsarın ilə oldu müzəyyən mirat,
Bədəni-mürdəyə feyzi-nəzərin verdi həyat.

Bənzərdədim qədi-mövzaminə fil-cümlə ağər,
Cən içində əlif etsəydi qəbuli-hərəkət.

Xətt bu məzmun ilədir tərifi-zənəxdanında
Ki, bu zindanın əsirinə yox ummidi-nicat.

Kakilin qıldı müqərrər mənə sərəgəştəliyi,
Deməsin kimsə ki, var gərdişi-gərdünə səbat.

Qəmzə peykanın edər aşiqə çeşmin sədəqə,
Oyla kim, mərdumi-münim verə möhtacə zakat.

Afərin cövhəri-məqbulinə kim, aləmdə
Mümkün olmaz bu sifət ilə ki, sənənsən bir zat.

Ey Füzuli, vərəvü zəhd ilə mötəd oldun,
Bilmədin halını, bihudə keçirdin ovqat.

Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc,
Nitiqim tutulur gönçeyi-xəndanını görgəc.

Bağduqca sana qan tökülür didələrinmədən,
Bağrım dəlinir navaki-müjganını görgəc.

Rənalg ilə qəmət-i-şümşadı qılan yad
Olmazmı xəcil sərv-i-xuramanını görgəc.

Çok eşqə həvas edəni gördüm ki, həvasın
Tərk etdi sənin aşiqi-nalanını görgəc.

Kafər ki, degil məfərif-i-nari-cəhənnəm,
İmana gəlür ataşi-hicranını görgəc.

Naziklik ilə gönçeyi-xəndanı qılan yad
Etməzmi həya ləli-dürəşanını görgəc.

Sən hali-dilin söyləməsən nola, Füzuli,
El fəhm qılır çaki-giribanını görgəc.

Canı kim cananı üçün sevsə cananın sevrə,
Canı üçün kim ki, cananın sevrə, canın sevrə.

Hər kimin aləmdə miqdarıncadır təbində meyl,
Mən ləbi cananı, Xızr abi-heyvanın sevrə.

Başə dəm düşdükcə təqsir eyləməz, eylər mədəd,
Ol səbəbdən müttəsil çeşmim cigər qanun sevrə.

Mişki-Çin avara olmuşdur vətəndən mən kimi,
Qansı şuxun bilməzəm zülfi-pərişanın sevrə.

Su ki, sərgərdan gəzər başında vardır bir həva,
Ğaliba, bir gülrüxün sərv-i-xuramanın sevrə.

Aqibət rüsva olub meytək düşər xələq ağzına
Kim ki, bir sərməst saqi ləli-xəndanın sevrə.

Nolacaqdır, tərk-i-eşq etmə, Füzuli, vəhm edüb,
Aşiqi derlər ola bir bəndə sultanın sevrə.

Xələq ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoqdan var söz.

Arturan söz qədrini sığq ilə qədrin arturur
Kim, nə miqdar olsa əhlin eylər ol miqdar söz.

Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saat səni ol uyqudan bidar söz.

Bir nigari-ənbərin xətdür könullər almağa,
Göstərir hər dəm niqabi-ğeybdən rüxsar söz.

Xazini-gəncineyi-əsrardur hər dəm çəkər
Riştəyi-izharə bin-bin gövhəri-əsrar söz.

Olmayan gəvvəsi-bəhri-mərifət arif degil
Kim, sədəf tərkibi-təndir, lələi-şəhvar söz.

Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözlü
Kim, çox olmaqdan qılubdur çox əzizi xar söz.

* * *

Məskən, ey bülbül, sana gəh şaxi-güldür, gəh qəfəs,
Necə aşiqsən ki, ahından tutuşmaz xarü xəş.

Yar kuyında, gər olseydi müsəlmanlar, yerim,
Kafərəm gər rövzeyi-rizvanə eylərsəm həvəs.

Kuh fəryadi-sədəsin verdi Fərhadın demə,
Naqşi-Şirindən verür avaz, olub fəryadrəs.

Naqə Leyli məhmilin çəkmiş biyaban seyrinə,
Eylə Məcnunu bu halətdən xəbərdar, ey cərəs.

Bir nəfəs qalmış həyatımdan, həbibim, sübhətək,
Nola gər bir mehr göstərsən bana axır nəfəs.

Ey Füzuli, bən qənaət mülkünün sultaniyəm
Səltənət isbatı əynimdə pələsi-fəqr bas.*

* Bu qəzaldə altıncı beyt ixtisar olunmuş və məqtə beyt isə
ayrı qəzaldən götürülmüşdür. Bax: Füzuli. Əsərləri, I cild,
səh. 174, 171.

* * *

Dil ki, sərmənzili ol zülf-i-pərişan olmuş,
Nola cürmi ki, asılmasına fərman olmuş?

Sahsən mülki-mələhətdə sana qullar çox,
Biri oldur ki, varub Misrdə sultan olmuş.

Rəhm edüb aşiqini həşr günü yaqmayalar
Ki, bu dünyada əsiri-qəmi-hicran olmuş.

Dedilər gəm gedirər bada, çox içdüm sənsiz,
Gəmi-hicranə müfid olmadı ol qan olmuş.

Bağbani-çəmən-i-dəhrə xəyali-dəhənin
Səbəbi-tərbiyəti-gönçeyi-xəndan olmuş.

Adəm əvvəl səri-kuyin verüb almış cənnət,
Eşidüb tənə-malək, sonra peşiman olmuş.

Ey Füzuli, bənim əhvalıma bir vəqif yok,
Böylə kim aləm onun hüsnünə heyran olmuş.

* * *

Gör sirişkim şəbi-hicran, demə kim, qandır bu,
Zərrə-zərrə şərəri-ataşi-hicrandır bu.

Sanmansız qanlı düğün sinə dəlül, baş çəkmiş,
Şöleyi-ataşi-ahi-dili-suzandır bu.

Kəsmə ümmid, könlül, başına cizginməkdən,
Ola naghə, düşə fürsət ələ, dövrəndir bu.

Dəmbədəm, dərdü bəla, canımı çok incitmin,
Lütf edin bir-iki dəm kim, sizə mehmandır bu.

Nə yaqırsan oxun, ey ataşi-dil, vəsl günü
Biza hicran gecəsi şəmi-şəbistandır bu.

Könlül istər ala bir bu səri-zülfündən, leyk
Vermədən can dilər almaq, sanır asandır bu.

Dün demişsən ki, Füzuli bana qurban olsun,
Sana qurban bən olum, yənə nə ehsandır bu.

* * *

Rəhm et, ey şəh, bəni-dərviş çəkən ahlərə
Ki, gədə ahi əsər eylər olur şahlərə.

Mehri yok mahlərə ah əsər etməz, yarəb,
Ver bir insaf bu mehri yok olan mahlərə.

Qaşların tağına versəm dili-suzan, nə əcəbi
Rəsmidir asıla qəndil nəzərgahlərə.

Məili-sərv qədin vəslinə yetməz nişə kim,
Bəxt şayəstə degil himməti kutahlərə.

Saqiyi-məsti-cünun nərgisi-məstindir kim,
İçirir bədeyi-gəflət dili ağahlərə.

Bakma, ey didə, zənəxdanına məhbublərin,
Gəzmə gəfil, həzar et, düşməyəsən cahılərə.

Ey Füzuli, vərə əhli rəhi-məscid tutmuş,
Sən rəhi-meykədə tut, uyma bu gümrəhlərə.

* * *

Secdədir hər qanda bir büt görsəm ayinim bənim,
Xah mömin, xah kafir tut, budur dinim bənim.

Bağban, şümşadü nəsrinin bana ərz etmə kim,
Ol qədü rüxsardür şümşadü nəsrinim bənim.

Xaki-dərgahin nəzərdən sürmə, ey seylabi-aşk,
Qılma zəyc sürməyi-çəşmi-cahan binim bənim.

Əşk seyli gəzdirər hər yan tənim xaşakini,
Mümkün olmaz əşk təhrikilə təskinim bənim.

Çərə umdum ləli-şirininəndən aşki-təlximə,
Təlx güftar ilə aldın cani-şirinim bənim.

Bəndə sakin oldu dərdi-eşq Məcnundan keçüb,
Ondan artuqdur məgər eşq içrə təmkinim bənim.

Ey Füzüli, hər yetən tən eylər oldu halimə,
Bu, yetər əhli-mələmət içrə təhsinim bənim.

* * *

Kərəm qıl, kəsmə, saqi, iltifatın binəvalərdən,
Əlindən gəldiği xeyri diriğ etmə gədələrdən.

Əsiri-ğürbətüz bir səndən özgə aşınamız yok,
Ayağın kəsmə başınçün bizim möhnətsərələrdən.

Səbə, kuyində dildarın nədir biftadələr hali?
Bizim yerdən gəlirsən, bir xəbər ver aşinalərdən.

Demə zahid ki, tərək et simbər bütlər tamaşasın,
Bəni o qurtarar, kim ki, sataşdırmış bəlalərdən.

Girüb məscidlərə gər müqtədalar peyravi olman,
Budur vəchi ki, hərgiz görmədim üz müqtədələrdən.

Təbibə, xaki-kuyi-yardəndir əşk təskini,
Bizə artırma zəhmət, göz yaşarar tutiyələrdən.

Fələkdir mehri zayıf, yar ғаafil, ömr müstəcil,
Nədir tədbir bilmən, canə yetdim binəvalərdən.

Vücudum ney kimi surax-surax olsa ah etmən,
Məhəbbətdən dəm urdum, incimək olmaz cəfələrdən.

Füzuli, nəzərinlər görşən, izhari-niyaz eylə,
Tərəhhüm qılsa, eyb olmaz gədələr padişalərdən.

* * *

Yürütməyin əraqi məclis içrə bədə ilə,
Hərəmzadəni qoymun həlalzadə ilə.

Verir sitəm səbəqin tifi-xəttinə zülfün,
Qomun əhl içrə qararı bu lövhü-sadə ilə.

Bana zaman ilə Məcnun müqtəddəm olsa nola
Oyunda şah bərabər degil piyadə ilə.

Qaşın bəlasına düşdüm, fələk qəmin çəkərək,
Bu güclü yayı çəkər oldum ol kabadə ilə.

Qapunda xəm qədimi gəzdirtüb yürür könlüm,
İündürür, yügürür hər tərəf qaladə ilə.

Mənəm müdərissi-elmi-cünun, qanı Məcnun
Ki, bər murad ola dövrümdə istifadə ilə.

Başım ayağına gər düşsə, mən eyləmərəm,
Nə eylədi ana, nəm var bir fitadə ilə.

Məni sağınma, Füzuli, gəm icrə Məcnuntək
Ki, mən ziyadəyəm ondan gəmi-ziyadə ilə.

* * *

Nə görür əhli-cəfa mənə vəfadan qeyri,
Nə bulur şəmi yaqan kimsə ziyadan qeyri.

Ey olan sakini-məscid, nə bulubsan bilmə, n
Buriyasında onun buyi-riyadan qeyri.

Gəl xərabata, nəzər saqiyyə qıl kim, yoqdur
Rüxi-safü meyi-safında səfadan qeyri.

Sərbəsər vadiyi-möhnatdirü gəm mülki-vücad,
Bir fərağət yeri yok şəhri-fənanadan qeyri.

Cümleyi-xəlq bana yar üçün əğyar oldu,
Qalmadı kimsə bana yar xudadən qeyri.

Əzmi-kuyində könlül yarlıq istər bizdən,
Əlimizdən nə gəlür xeyr düladən qeyri.

Fəqr imiş fəqr, Füzuli, şərəfi-əhli-vücad
Özünə eyləmə həmdəm füqəradən qeyri.

* * *

Ey mələksima ki, səndən özgə heyrandır sana,
Həqq bilir, insan deməz hər kim ki, insandır sana.

Verməyəm canın sənə bulmaz həyatı-cavidan,
Zindeyi-cavid ona derlər ki, qurbandır sana.

Aləmi pərvaneyi-şəmi-cəmalın qıldı eşq,
Cani-ələmsən, fəda hər ləhzə min candır sana.

Aşiqə şövqinlə can vermək ikən müşkül degil,
Çün Məsihi-vəqtən, can vermək asandır sana.

Çıqma yarım gecələr, əğyar tənindən saqın,
Sən məhi-övcü-mələhətsən, bu nöqsandır sana.

Padşahım, zülm edib aşiqə sana zalim demiş;
Xubrulardan yaman gəlməz, bu bəhtandır sana.

Ey Füzuli, xubrulardan təğafüldür yaman,
Gər cəfa həm gəlsə onlardan, bir əhsandır sana!

Cam içrə mey ki, dairə salmış hübab ona,
Ayınadır ki, əks salır afitab ona.

Zahid sual edərsə ki, meydan nədir murad?
Bizdə səfədir, onda kədurat, — cavab ona.

Qan-yaş töküb yanında gözər ataşın kabab,
Məşuqə bənzər ataşü aşiq kabab ona.

Eylər könüldə aşk xətin şövqünü füzun,
Oddan çıxar buxar saçıldıqca ab ona.

Çeşmin mərizi oldu könül ləldən əm et,
Rənci-xumarə düşdü, dəvadır şərab ona.

Təklifi-cənnət eyləmə kuyində könümə,
Çün cənnət əhlidir, nə verirsen əzab ona?

Məsdüddür Füzuliyə meyxanələr yolu,
Yarab, hidayət eylə tarixi-səvab ona!

Riştədir cismim ki, dövrü-çərx vermiş tab ona,
Mərdümi-çeşmim dözər hərdəm düri-sirab ona.

Sayeyi-zülfün şəbistanındadır şəmi-rüxtün,
Necə yetsin qədr ilə xurşidi-ələmtab ona.

Durdi-mey tək gərəqeyi-xunabe gördüm könlümlü,
Gör nə gəldi başına, netdi şərabı-nab ona.

Çaməti-xəm birlə bir əhli-kəramətdir qaşın,
Daş olur, əlbəttə, gər baş əgməsə mehrab ona.

Çeşmini əhli-nəzər qəsdinə təyin eyləyən,
Nazil gəməzəndən mühəyyə eyləmiş əsbab ona.

Tərləmiş rüxsar ilə xublar açarlar könlümlü,
Gör nə gülşəndir ki, ataşdən verərlər ab ona.

Silki-əhli-hələ çəkmiş zahidi aşki-riya,
Mis kimi kim, simqədrin buldurur simab ona.

Ey Füzuli, qalmamış gəvğəyi-Məcnundan əsər,
Gəlibə əfsaneyi-əşqin gətirmiş xəb ona.

Xətti-rüxsarın edər lütfdə reyhan ilə bəhs,
Hüsni-surətdə cəmalın güli-xəndan ilə bəhs.

Cənnəti kuyinə zöhd əhli münasib desələr,
Nə münasib ki, qılam bir neçə nadan ilə bəhs.

Üzünə durmasın ayine urub lafi-səfa,
Nə rəva məh qıla xurşidi-dirəxşan ilə bəhs.

Gərçi şümşadda çox lafi-lətafət vardır,
Yorulur cəylə ol sərv-i-xuraman ilə bəhs.

Qılsa can ləlin ilə feyz yetirmək bəhsin,
Çanıbi-ləlini tut, ey könül, et can ilə bəhs!

Düşər od şəm dilinə bu səbəbdən ki, qılır
Dil uzadıb gecələr ol mahi-taban ilə bəhs.

Sifəti-hüsnün edər, xəstə Füzuli, nə əcəb,
Hüsn-i-göftərdə gər cəylə sə Həssan ilə bəhs.

* * *

Qansı mahin, bilməzəm, mehrilə olmuş zar sübh,
Hər gün eylər xələqə bir daği-nihan izhar sübh.

Batdı əncüm, çıxdı gün, ya bir əsiri-əşqdır,
Tökdü dürr-i-əşki, çəkdi ahi-ataşbar sübh.

Nola gər əmvatə chya versə sübhün dəmləri,
Zikri-ləлиндir kim, eylər dəmbədəm təkrar sübh.

Bir müsəvvirdir ki, zərrin kilk ilə hər gün çəkər,
Səfheyi-gərdunə nəqşi-arizi-dildar sübh.

Müjdə bir xurşiddən vermiş məgər badi-səhər
Kim, nisar eylər ona, yüz min düri-şəhvar sübh.

Aşiqi-sadiqdir izhari-qəm eyilir hər səhər,
Ah ilə xələqi yuxusundan qılır bidar sübh.

Ey Füzuli, şami-ğəm əncamına yoxdur ümid,
Bir təsəllidir sənə ol söz ki, derlər var sübh.

* * *

Nola gər qucsa miyanın kəməri-zər güstax,
Gətirib çoxları ortaya zar, eylər güstax.

Xaki-sağər, Cəmi Cəmişiddir, ey piri-müğan,
Xəbər et saqiyyə kim, tutmaya sağər güstax!

Rəşk odilə yaxılır rıştəyi-canım ki, neçün
Dəyər ol arizə geysuyi-müənber güstax.

Rovzənindən qoma kim gün düşə xəlvətgəhinə,
Hərəmi-şaha nə layiq girə çəkər güstax.

Saxla, ey aşk, ədəb getmə səri-kuyinə çox
Ki, düşər gözdənli üzdən sürülür hər güstax.

Həvəsım bədəyi-gülgünə bu ümmid ilədir
Kim, olam məstül tutam dəməni-dilbər güstax.

Bənzədirsen özünü itlərinə hər saat,
Ey Füzuli, ola bilməz sənə bənzər güstax.

* * *

Gərmdir şamü səhər mehrinlə çərxi-lacivərd,
Gəh sirişki-al edər izharlı gəh rüxsari-zərd.

Sübha bənzər aşiqi-sadiq demən aləmdə kim,
Bir nəfəs keçməz ki, çəkməz suzi-dildən ahi-sərd.

Yaxşı sanma, ey könül, əhli-xirəd ətvərini,
Olma gəfil, eşq dərdindən yaman olma bu dərd.

Mümkün olduqca fələk mənsubəsindən qıl həzər,
Nişə kim, xali degil bidad nəqşindən bu nərd.

Zülməti-ğəm iztirabın çəkməz ol azadə kim,
Hər təəllüqdən ola xurşid tək aləmdə fərd.

Ey Füzuli, kəsmə ol məhvaş visalından ümid,
Səbr qıl kim, dövr dövrünü degil bihuda-gərd.

* * *

Ey məzaqi-cana cövrin şəhdü şəkər tək ləziz,
Dəmbədəm zəhri-qəmin qəndi-mükərrər tək ləziz.

Ataşi-bərqi-fəraqın nari-duzəx tək əlim,
Cüreyi-cami-visalın abi-kövsər tək ləziz.

Şərhi-əhvalım sənə məstə nəsihət kimi təlx,
Təlx göftarın mənə məxmurə sağər tək ləziz.

Daği-eşqin dərdi zövqi-səltənət tək dilpəzir,
Xaki-kuyin seyri fəthi-həft kişvər tək ləziz.

Nola bulsam zövq köydürdükcə sinəm üzrə dağ,
Əhli-dərdə dağ olur, bidedə zivər tək ləziz.

Taza-taza daği-dərdindir dili-suzanımə
Filməsəl hirs əhlinə cəmiyyəti-zər tək ləziz.

Ey Füzuli, aləmin gördüm qamu nemətlərin,
Hiç nemət görmədim didari-dilbər tək ləziz.

* * *

Ah eylədiyim sərv-i-xuramanın üçündür,
Qan ağladığım gönçeyi-xəndanın üçündür.

Sərgəştəliyim kakili-mişkinin ucundan,
Aşüftəliyim zülf-i-pərişanın üçündür.

Bimar tənəm nərgisi-məstin ələmindən,
Xunun cigarim ləli-dürəşanın üçündür.

Yaqdım tənimi vəsl günlü şəm tək, əmma
Bil kim, bu tədarük şəbi-hicranın üçündür.

Qurtarmağa yağmayi-ğəmindən dilü canı,
Səyim nəzəri-nərgisi-fəttanın üçündür.

Can ver, könül, ol gəmzəyə kim, munca zamanlar,
Can içrə səni bəslədiyim anın üçündür.

Vəiz biza dün duzəxi vəsf etdi, Füzuli,
Ol vəsf sənin külbeyi-əhzanın üçündür.

* * *

Ey gül, nə acəb silsileyi-mişki-tərin var,
Vey sərv, nə xoş can alıcı işvələrin var!

Acıtdı mənə acı sözlün, tünd nigahın,
Ey naxli-mələhət, nə bəla təlx bərin var!

Peykanları ilə doludur çeşmi-pürabım,
Ey bəhr, sağınma, sənin ancaq gühərin var!

Ol səng-dilə nəleyi-zarın əsər etmiş,
Ey dil, sənə bu zövq yetər ta əsərin var.

Eşq içrə, könül, demə ki, mən bixüdəm, ancaq,
Ey gəfil, özündən sənin ancaq xəbərin var.

Dedim yetər et cövr, çıl xaki-rəhin oldum,
Dedi ki, yetər cövr sənə ta əsərin var.

Çox baxdığına gəmzə ilən bağrın azərsən,
Hər kimə ki, baxmazsan onunla nəzərin var.

Eşq əhlinə ol mah, Füzuli, nəzər etmiş,
Sən həm özünü göstər əgər bir hüsnərin var.

* * *

Əzəl katibləri üçşaq bəxtin qarə yazmışlar,
Bu məzmun ilə xətt ol səfheyi-rüxsarə yazmışlar.

Xəvasi-xaki-payın şərhini təhqiq edib mərdüm,
Gübarilə bəyazi-dideyi-xünbarə yazmışlar.

Gülüstani-səri-kuyin kitabın bab-bab, ey gül,
Xəti-reyhan ilə cədvəl çəkib, gülsarə yazmışlar.

İki sətər eyləyib ol iki meyun ləllər vəsfən,
Görənlər hər birin bir çeşmi-gövhərbarə yazmışlar.

Girib bütxanəyə qılсан təköllüm, can bulur şəksiz,
Müsovvirlər nə surət kim, darü divarə yazmışlar.

Mühərrirlər yazanda hər kəsə ələmdə bir ruzi,
Mənə hər gün dili-sədpərədən bir parə yazmışlar.

Yazanda Vamiqü Fərhadü Məcnun vəsfən əhli-dərd
Füzuli adını, gördüm, səri-tumarə yazmışlar.

* * *

Xəm qədilə ağlaram ol türreyi-tərrarsız,
Gərçi derlər çəngdən çıxılmaz tərənnüm tarsız.

Sineyi-çakımdən əksik etmə tiri-ğənzəni,
Ey güli-rəna, bilirsən kim, gül olmaz xarsız.

Saxlamazdım nəvəkin gözədə, bəlasın çəkməsəm,
Su verib ol nəxli bəslərdimmi olsa barsız?

Yol azarsan zülməti-heyrətdə, ey dil, vaqif ol,
Zinhar ol kuyə varma ahi-ataşbarsız.

Giryeyi-zar ilə xoşhaləm ki, bəhri-eşqdə,
Əşksiz göz bir sədəfdir lələi-şəhvarsız.

Canə azari-xədəngin xoş gəlir, ey qaşu yay,
Bir sifariş qıl ki, bizdən ötməsən azarsız.

Zəhddən keçməz Füzuli, eyləməz tərki-riya.
Pənd çox verdim eşitməz arsızdır, arsız.

Kuhkəndən gözülkür kuhdə asar hənuz.
Ol nə bənzər mənə, onun əsəri var hənuz,

Çəkdi Məcnun ayağın badiyədən, leyk verir
Qanlı güllər ayağından çəkilən xar hənuz.

Vadiyi-eşqdə sövdə ilə sərgəştə idim
Gəlmədən gərdişə bu günbədi-davvar hənuz.

Nöqtəyi-xalınə bağlanmış idi canü könül,
Gəzmədən daireyi-dövrədə pərgar hənuz.

Maha çəkdim şəbi-hicran ələmi-şöleyi-ah,
Ah kim, olmadı ol mah xəbərdar hənuz.

Naley-i-zarım ilə xəlqə hərəm oldu yuxu,
Qarə bəxtim yuxudan olmadı bidar hənuz.

Mərhəmi-vəsli ilə buldu qamü dərdə dəvə,
Bu Füzuli ələmi-hicr ilə bimar hənuz.

Qıl, səbə, könüm pərişan olduğun cananə ərz,
Surəti-halın bu viran mülkün et sultana ərz.

Dərham olmuş sünbülün guya ki, qılmışdır ona
Mu bə-mu hali-dilim, dillər uzadıb şənə ərz.

Təndə canım bir pərinindir əmanət, saxlaram
Ol zamandan kim, əmanət qıldılar insana ərz.

Xəlq küfr əhlinə iman ərz edər, mən dəmbədəm
Küfri-zülfün eylərəm göyümdəki imana ərz.

Surəti-bican ilə cənnət dolar bütxanə tək,
Qılsalar cənnətdə təsvirin çəkib gılmana ərz.

Münimin ərzi-tacəmmüldür işi fəqr əhlinə,
Nola gər dil qılsa hərdəm dərdi-çşqin canə ərz.

Ey Füzuli, bəylə pünhan tutma əşki-alini,
Eylə hər rəngilə kim, var ol güli-xəndanə ərz.

Qılmağıl möhkəm, könül, dünyaya əqdi-irtibat,
Sən bir avarə müsafirən, bu bir viran ribat.

Bu çəməndə gönçələr, güllər görən arif bilir
Kim, səbat üstündə qalmaz hiç qəbzü inbisat.

Əhli-irfandır çahan keyfiyyətin təhqiğ edən
Kim, nəşatından bulur yüz gəm, gəmindən yüz nəşat.

Eşq dövrənə mənə tapşırdı Məcnun növbətin,
Xali olmaz nəqşi-ərbabi-vəfadən bu büsat.

Hər görən məhrupə sərf etmə, Füzuli, ömrünü,
Bivəfalərdən həzər qıl, tut təriqi-çhtiyat.

Dürcdür ləli-rəvanbəxşin, düri-şəhvar ləfz,
Dürcdən dürlər tökərsən eyləsən izhar ləfz.

Öylə ağzın təngdir kim, söyləşir saat sənə,
Gərçi nazikdir, verir əlbəttə bir azar ləfz.

Yetmək olmaz ləfzi-canbəxşinlə ağzın sirrinə,
Vəhydir guya bu kim, mütlaəq ağız yox, var ləfz.

Nişə ləlin gec gəlir göftərə, guya kim, bilir
Mən kimi, ol ləldən ayrılmağı düşvar ləfz.

Gönçə ləlinə lətafətdən dəm urmuş, bilməzəm
Neylər izhar eyləgəc ol ləli-gövhərbar ləfz.

Ey Füzuli, istərəm dildar halim sormaya,
Rəşkdən kim, bulmasın vəsli-ləbi-dildar ləfz.

Yar vəslin istəyəm kəsmək gərək candan təmə,
Hər kişi kim vəsli-yar istər, kəsin ondan təmə.

Arizuyi-vəsli-canan, canə afətdir, könül,
Ya təəllüq candan üz, ya vəsli-canandan təmə.

Çün mənə bir zərrə yox tabi-təməşayi-cəmal,
Mən kiməm, vəsl etmək ol xurşidi-rəxşandan təmə.

Aşiq oldur kim, təmənnayı-bəlayi-hicr edə,
Yoxsa çoxdur meyr edən ol mahi-tabandan təmə.

Rişteyi-tuli-əməl dami-bələdir, neyləyim,
Üzmək olmaz ol səri-zülfi-pərişandan təmə.

Arizin görmək həyatım təzə eylər, vəh nə eyb,
Gər gədə vəchi-məaşın qılsa sultandan təmə.

Müttəsəl hirman qılır hasil təmədən əhli-hirs,
Türfə kim, artar ona gəldikcə hirmandan təmə.

İstər olsan heyrətli hirmanə hərdəm düşməmək,
Kas, Füzuli, dəhrdən ümmidü dövrandan təmə.

* * *

Gəl, ey rahat sanan səbəb cəmin, qılma nədanlıq,
Təriqi-fəqr tut kim, fəqr imiş ələmdə sultanlıq.

Murad ər səltənətdən kami-dildir, nəfsə tabesən,
Nə hasil səltənət adilə qılmaq bəndəfərmanlıq.

Pərişanlıqdan, ey xəlqi-cahan, siz cəm edin xətir
Ki, mən cəm eylədim hər qanda vardır bir pərişanlıq.

Nə təledir bu kim, ələmdə ağaz etmədim bir iş
Kim, ol işdən sərəncam etmədim, hasil peşimanlıq.

Mənə zülmü-sərih ol kafər eylər, kimse mən etməz,
Füzuli, küfr olurmu gər desəm yoxdur müsəlmanlıq?

* * *

Ey xədəngi-ğəminə sineyi-əhbab hədəf,
Müntəzir xəncəri-müjganinə canlar səf-səf.

Xaki-dərgahinə hər sübh sürər gün üzünü,
Ğaliba ondan ona hasil olubdur bu şərəf.

Haşa lilləh ki, bu divaneyi-şövqi-xətinə
Səbəbi-qeyd ola, zənciri-süturi-müşəf.

Saldı dəryaya səbə xəncəri-ğəmzən vəhmin
Ki, çıxarmaya dəxi gövhəri-nasüftə sədəf.

Ey könül, ələmə aldanma, sənə rəng verir,
Xəkdir kim, onu gəh ləl qılır, gəh xəzəf.

Bəzmi-Cəməşid fəna bulmaq ilə bildim kim,
Dövr dövərindən imiş nəvheyi-ney, nəleyi-dəf.

Ey Füzuli, tələbi-rütbeyi-irfan eylə,
Cəhl ilə hasılı-ovqati-şərif etmə tələf.

* * *

Olur rüxsarına gün, ləline gülbərgi-tər, aşiq,
Sənə əksik degil, göydən yağar, yerdən bitər, aşiq.

Mənə məqsud təрки-əşq idi, vəh kim meyi-hüsnün
Olub gün-gündən əfzun, qıldı gün-gündən bəxər, aşiq.

Təməşayi-cəmalindən nəzər əhlini mən etmə,
Nə sud, ol xub üzdən kim, ona qılmaz nəzər aşiq.

Çəməndə payı-busından olubdur səbzələr xürrəm,
Haman bir səbzəcə olmağa ələmdə bitər, aşiq.

Qılırsan min cigər qan, hər yana baxdıqca, ey zalim,
Nə baxmaqdır bu, hərdəm qandan əlsin bir cigər aşiq?

Qırırsan əhli-eşqi, tutalım kimsə əlin tutmaz,
Nə işdir bu, gərək-məzmi sənə, ey simbər, aşiq?

Nə pərvana doyar bir şöləyə, nə şəm bir aha,
Füzuli, sanma kim, bənzər sənə ələmdə hər aşiq.

* * *

Qıldı zülfün tək pərişan halimi xalin sənin,
Bir gün, ey bidərd, sormazsan: nədir halin sənin?

Getdi başından, könül, ol sərvəqəddin sayəsi,
Ağla kim, idbarə təbdil oldu iqbalin sənin.

Zinət üçün cism divarında etməzdim yerin,
Çəkməsəydi eşq lövh-i-cana timsalin sənin.

Tiz çəkməzsən cəfa tiğın məni öldürməyə,
Öldürər axir məni bir gün bu əhmalin sənin.

Ğərqi-xunabi-cigər qılmış gözüm mərdümlərin,
Arizuyi-xali-mişkinü rüxi-alin sənin.

Damigahi-eşqdən tut bir kənar, ey mürği-dil,
Sınmadan səngi-mələmətdən pürü balin sənin.

Sayəvəş çoxdan, Füzuli, xaki-kuyin yaslanır,
Budur ümmidi ki, bir gün ola pamalin sənin.

* * *

Çəşmimi əşk ilə gənci-düri-məknun etdin,
Mərdümi-çəşmimi ehsan ilə Qarun etdin.

Meyi-gülguni, dedin, əqlə ziyandır, zahid,
Bumudur əql ki, tərki-meyi-gülgün etdin?

Canım əldin mey üçün, saqi, içirdin mənə qan,
Dad əlindən ki, məni al ilə məğbun etdin.

Xəttinin afəti-can olduğunu bildirdin,
Lütf qıldın ki, məni vaqifi-məzmun etdin.

Dil tutar mari-səri-zülfünü, vəhm eyləməyib,
Bilməzəm kim, ona təlim nə əfsun etdin.

Bilməzə oldu məni tənə edən əhli-riya,
Şükr kim, halimi, ey eşq, digərgün etdin.

Ey Füzuli, nə murad oldu müyəssər bilmən,
Bunca kim, həsrəti-ləlilə cigər xun etdin.

Bəqa mülkün dilərsən, fani et varini dünya tək.
Ətək çək gördüyündən afitabi-ələmərə tək.

Təəllüq zülmətin təcrid xurşidinə qıl mətla,
Əgər ələmdə bir gün görmək istərsən Məsiha tək.

Könül hər surəti-Şirinə vermə, iç meyi-məni,
Həzər qıl, daşə çalma tişəni Fərhadı-şeydə tək.

Rəfiqin olsa dilsiz cənəvər, həm saqla raz ondan,
Saqın, sirrini düşürmə dillərə Məcnuni-rüsva tək.

Yətər tavus tək ücbilə qıl arayışi-surət,
Vücudundan keçib, ələmdə bir ad eylə anqa tək.

Gühər tək qılma təğyiri-təbiət, dələlələr bağrın,
Qərar et, hər həvadan olma şurəngiz dərya tək.

Füzuli, kainat əsbabının qıldım təməşasını,
Nədəmətsiz tənəüm yox, təsərrüfsüz təməşə tək.

Çərx hər ay başına salmış qaşından bir xəyal,
Bu cəhətdəndir hər ay başında olmaq bir hilal.

Mahi-nov olmuş qaşın sövdasının sərgəştəsi,
Şəhrdən şəhrə gəzər avarələr tək mahü sal.

Etdiğiçün hüsününə qarşı kəmal izharı gün,
Bir gün olmaz kim, ona gərdün yetirməz bir zəval.

Sübh qıldın cilvə, gün çəkdi özün bir guşəyə,
Şam ərz etdin rüxün, şəmi əritdi infial.

Qılma gözədən çöhrəyi-xalın nihan kim, qılmaya
Dudi-ahim afitabi çöhrəyi-gərdünə xal.

Olmuyub məqbuli-xaki-dərgəhin mahi-təməm,
Zəfi-tələ verdi gün-gündən ona təğyiri-hal.

Ey Füzuli, mah nisbət məhv qıl varın təməm,
Gər dilərsən bulmaq ol xurşid birlə ittisal.

Eylə müstəsna gözəlsən kim, sona yoxdur bədəl,
Səndən , ey can, münqəte qılmaz məni illə əcəl.

Necə surət bağlasın könlüm xilasi-əşqdən,
Eşqdır bir hal kim, ol halə könlümdür məhəl.

Eşqimə nöqsan gətirməz görməmək ol arizi,
Cövhərə təğyiri-asari-ərəz verməz xələl.

Eylədi rüsva könül çəki-giribani-ədəb,
Gör nə əhli-elmədir, ədəb ilən eylər cədəl.

Halimi gördükcə məni-əhli-əşq eylər fəqih,
Höccəti-məqtui yox, eylər qiyas ilə əməl.

Mədrəsə içrə müdərriş verdiyi min dərsdən,
Yeydurur meyخانədə bir cam vermək bir gözəl.

Ey Füzuli, mən dəm urmuşdum səfayi-əşqdən,
Mətləi-xurşid icad olmadan sübbi-əzəl.

* * *

Ey rüxtün qibleyi-can, xaki-dərin Kəbeyi-dil,
Rəhi-əşqində fəna sərhədi, əvvəl mənzil.

Lələng etdi gözüm qan ilə xaki-dərinə,
Kimyəgərdir edər gördüyü toprağı qızıl.

Ol ki, yarı şəbi-hicrinə qiyamət günü der,
Xəlq arasında qiyamət günü olmazmı xəcil?

Qan müşküldür işim zülfi-girehgirindən,
Səbr bu müşkili derlər açar, əmma müşkil.

Etmək olmaz səni agah könül halından,
Yazıq ol kim, sənə könlün verə səndən gəfil.

Sevirəm zahidi kim, guşeyi-mehrabı sevər,
Xəmi-əbrunə rəqibim olub-olmaz mail.

Dəli dərsəm nola tışsaqına gülçöhrələrin,
Özünü göz görə odlara salırmı aqil?

Səni canan sanıram, çıx bədənimdən, ey can!
Mənü cananım arasında çox olma hail.

Ey Füzuli, yanırım kim, nə üçün ol üzül gül
Mənə yanar od olur, özgəyə şəmi-məhfil.

* * *

Eşqdən canımda bir pinhan məraz var, ey həkim!
Xəlqə pinhan dərdim izhar etmə zinhar, ey həkim!

Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,
Qoy məni dərdimlə, dərman eyləmə var, ey hakim!

Gər basıb əl nəbzimə, təşxis qılсан dərdimi,
Al əmanət, qılma hər biddərdə izhar, ey həkim!

Gəl mənim tədbiri-bihudəmdə sən bir səy qıl
Kim, olam bu dərdə artıqraq giriftar, ey həkim!

Gör tənə-uryan ilə əhvalımı hicran günü,
Var imiş ruzi-qiyamət, qılma inkar, ey həkim!

Çəkməyincə çareyi-dərdimdə zəhmət bilmədin
Kim, olur dərmani-dərdi-əşq dişvar, ey həkim!

Rənc çəkənə, sihhət ümmidin Füzulidən götür
Kim, qəbuli-sihhat etməz bəylə bimar, ey həkim!

* * *

Ey mah, visalilə xoş et bir gecə halim,
Ey xəteri-tale qoma boynunda vəbalim!

Fəryad ki, bər vermədi bidaddan özgə,
Göz yaşı ilə bəslədiyim türfə nihəlim.

Sınımış müjə tək xəlq gözlündən axıdır yaş,
Nazzareyi-zəfi-bədəni-muymisəlim.

Ol şəm xəyalilə xoşam, ola ki, daim,
Bu surət ilə cizginə fanusi-xəyalim.

Suzandır odumdan tənimə sancılan oxlar,
Pərvanəyəm, ey şəm, tutuşmuş parlı balım.

Saqi, gəmi-dövrən ilə gəyətdə məluləm,
Bir cami-fərəhbəxş ilə dəf eylə məlalim.

Lütf eylə, Füzuli, mənim əhvalımı ərz et
Ol sərva ki, söyləşməyə qalmadı məcalim.

* * *

Zülfü kimi ayağın qoymaz öpəm nigarım,
Yoxdur onun yanında bir qılca etibarım.

İnsaf xoşdur, ey eşq, ancaq məni zəbun et,
Ha bəylə möhnət ilə keçsinmi ruzigarım?

Bildi təmami-ələm kim, dərddəndi-eşqəm,
Yarab, hənz halım bilməzmi ola yarım?

Vəslindən ayrı nola qanım tökülsə gül-gül,
Mən gülbuni-bələyəm, bu fəslidir bəharım.

Təsvir edən vücudim yazmış əlimdə sağər,
Rəf olmağa bu surət yox əldə ixtiyarım.

Dur istəməz zəmani mey sayasın başımdan,
Torpaq olanda, yarab, dürdi-mey et gübarım.

Rüsvələrdən ol məh saymaz məni, Füzuli,
Divanə olmayımmı, dünyada yoxmu arım?

* * *

Canlar verib, sənin kimi cananə yetmişəm,
Rəhm eylə kim, yetincə sənə canə yetmişəm.

Şükraneyi-vüsəlinə can verdiyim bu kim,
Çox dərddə çəkmişəm ki, bu dərmanə yetmişəm.

Halım deyib, muradıma yetməz əcəb degil,
Bir bəndəyəm ki, dərğahi-sultana yetmişəm.

Muri-mühaqqarəm ki, sərəsimə çox gəzib,
Nagah barigahi-Süleymanə yetmişəm.

Bir bülbüləm ki, gülşən olubdur neşimanım,
Ya tutiyəm ki, bir şəkəristanə yetmişəm.

Dövrü-fələk müyassər edibdir muradımı,
Guya ki, talibi-gühərəm, kana yetmişəm.

Miskin Füzuliyəm ki, sənə tutmuşam üzüm.
Ya bir kəminə qatrə ki, ummana yetmişəm.

Müxalif dövrədən gülşün şərəbi qanə dəgşirdim,
Sürüdin çəngül udun naləvü əfganə dəgşirdim.

Dəxi zövqi-vüsali-dust şövqin istəmin mənədən
Ki, mən zövqi-vüsali möhnəti-hicranə dəgşirdim.

Məni, ey bağiban, məzur tut gülzar seyriindən
Ki, mən gülzar seyriin külbeyi-ahzanə dəgşirdim.

Könlü verdim fənavü fəqrə, tərki-etibar etdim,
Bihəmdilləh ki, axir küfrümü iymənə dəgşirdim.

Niqabi-surəti-hal eylədim xuni-cigər seylin,
Əyan rüsvəliği dərdü gəmi-pinhənə dəgşirdim.

Könlüdən zövq bulmazdım, çıxardım çəki-
köksümdən,
Qaş t yaylar xədəngilə gələn peykənə dəgşirdim.

Füzuli, mənə zövqi-afiyət az istə kim, çoxdan
Mən onu arizuyi-tələti-canənə dəgşirdim.

Qıldı ol sərv səhər nazilə həmmamə xüram,
Şəmi-rüxsarı ilə oldu münəvvər həmmam.

Görünürdü bədəni çəki-giribanından,
Camədən çıxdı, yeni ayını göstərdi tamam.

Niligün futəyə sardı bədəni-uryanın,
Sən bənəfşə içinə düşdü müqəşşər badam.

Oldu pabusı-şərifilə müşərrəf ləbi-hovz,
Buldu didari-lətifilə ziya didəyi-cam.

Sandılar kim, satılar dancyi-dürri-ərəqi,
Vurdu əl kisəyə çoxlar qılıb əndişeyi-xam.

Kakilin şənə açıb, qıldı həvayi mişkin,
Tiğ muyin dağdıb, etdi yeri ənbərfam.

Tas əlin öpdü, həsəd qıldı qara bağrıni su,
Etdi su cisminə, rəşk aldı tənimdən aram.

Çıxdı həmməmdən o, pərdəyi-çəşmim sarınıb,
Tutdu asayiş ilə guşeyi-çəşmimde məqam.

Mərdümi-çəşmim ayağına rəvan su tökdü
Ki, görək su tökülə sərvinə ayağına müdam.

Müzdi-həmmam, Füzuli, verərəm can nəqdin,
Qılmasın sərf zər ol sərvəqdü siməndam.

* * *

Səcdədir hər qanda bir büt görsəm ayinim mənim,
Xah məmin, xah kafir tut, budur dinim mənim.

Bağiban şümşadü nəsrinin mənə ərz etmə kim,
Ol qədü rüxsardir şümşadü nəsrinim mənim.

Xaki-dərgahın nəzərdən sürmə, ey seylabi-əşk,
Qılma zayə sürmeyi-çəşmi-cəhanbinim mənim.

Əşk məvci gəzdirər hər yan tənim xaşakini,
Mümkün olmaz əşk təhrikilə təskinim mənim.

Çərə umdum ləli-şirinindən aşki-təlximə,
Təlx gəftər ilə aldın cani-şirinim mənim.

Məndə sakin oldu dərdi-əşq Məcnundan keçib,
Ondan artıqdır məgər əşq içrə təmkinim mənim?

Ey Füzuli, hər yetən tən eylər oldu halimə,
Bu yetər əhli-mələmət içrə təhsinim mənim.

* * *

Nola zahid bilsə küfri-zülfün iman olduğun,
Şimdi görmüşlərimdir kafir müsəlman olduğun.

Mən əgər aşiq olub, din verməsəydim gərətə,
Kim bilirdi eşq mülkün kafiristan olduğun.

Qıl səvab, ey göz, töküb qan, vəqif et gəfilləri,
Meyl-edənlər eşqə bilsinlər cigər qan olduğun.

Daşə bənzər qanlı hər pərkələ kim, gözədən çıxar,
Ondan etdim fəhm, könlüm şəhri viran olduğun.

Vədəyi-vəslinə ol gündən ki, verdim könlümü,
Mən onun bilməzmidim axir pəşiman olduğun.

Eşqini asan görüb oldum əsiri tifi ikən,
Bilmədim gəldikcə bir aşubi-dövrən olduğun.

Ey Füzuli, xublar vəslinə eylərsən həvəs,
Guiya bilməzsən ol vəsl içrə hicran olduğun.

* * *

Ələ alır gəzicək ol gülli-rəna ətəgin,
Vəhm edər kim, tuta bir aşiqi-şeyda ətəgin.

Bildi kim, xaki-rəh oldum ətəgin tutmağ üçün,
Götürər, düşməyə qoymaz yerə əmdə ətəgin.

Dadilər qılmağa ol kafir əlindən, gecələr
Çıxar ahim göyə ta tutə Məsiha ətəgin.

Şamlər qanlı yaşım mövcinə əlbəttə dəgər,
Hər necə kim, götürür çərxi-müəlla ətəgin.

Öylə uryan gərək avareyi-səhrayı-cünun
Ki, təəllüq tikəni tutmaya qəta ətəgin.

Rind xak olsa dəxi, dürdi-xümi-badə olur,
Nə isə, qoymaz əlindən meyi-səhbə ətəgin.

Güllər açıldı, Füzuli, yaxalar çək edibən,
Gəl tutaım meylü məhəbub ilə səhra ətəgin.

* * *

Görməsəm hər göz açanda ol gülli-rəna üzün,
Göz yumunca əşki-gülgunim tutar dünya üzün.

Gərçi kafirsən sənə, ey büt, yetər ol əcr kim,
Rəğbətin bütxanədən döndərdi yüz tərsə üzün.

Pərdeyi-çəşmimdə nəqşi-cövhəri-tiğim sənin,
Mövcə bənzər kim, tutar təhrikilə dərya üzün.

Olma, ey səhranişin, gəfil, degil hər su sərab,
Mövcü-əşki-çəşmi-Məcnundur tutan səhra üzün.

Yadı-ruxsarilə ol mahın gözüm qan-yaş tökər,
Hər görən saatda xurşidi-cahanara üzün.

Naz edib döndərmə, ey bidərd, üz üzşəqdən,
Bunca həm göstərmə fəqr əhlinə istiqna üzün.

Ey Füzuli, dudi-ahim tirə eylər ələmi,
Görməsəm bir ləhzə ol mahi-mələksima üzün.

* * *

Gərdi-rəhin, ey əşk, yudun çəşmi-tərimdən,
Tərki-ədəb etdin, nola düşsən nəzərimdən.

Xunin müjələrdirmə və ya mərdüm əlilə,
Oxlar çəkilib, dişrə atılmış cigərimdən?

Hər badə ki, sənsiz içirəm bəzmi-bələdə,
Xunab olub, əlbəttə, çıxar didələrimdən.

Seylabi-sirişkilə xoşam eşq yolunda,
Xaşaki-təəllüq qoparı rəhgüzərimdən.

Daşlarə urub başımı, rüsva gəzər oldum,
Ey əql, qaçıb qurtula gör dərdi-sərimdən.

Kas mehrini, ey çarx, günəşdən, sənə hər sübh
Bir şe ilə yetər atəşi-ahi-səhərimdən.

Seylabi-sirişk etdi mənə gərçə Füzuli,
Ta dövr cüda qıldı bütü-simbörimdən.

Bulbülü-dil gülşəni-rüxsarın eylər arizu,
Tutiyi-can ləli-şəkkərbarın eylər arizu.

Naməvü qasid pəyamile xoş olmaz xatirim,
Öz ləbindən ləhcəyi-göflərin eylər arizu.

Sərvül gül nəzzarəsin neylər sənə heyran olan,
Arizinlə qəddi-xoşrəflərin eylər arizu.

Arizu eylər ki, mən tək müttəsil bimar ola,
Kim ki, vəsli-nərgisi-bimərin eylər arizu.

Hicr bimarı tənim badi-səbədən dəmbədəm,
Sihhət üçün sihhəti-əxbarın eylər arizu.

Zülməti-hicrində baxmaz şəmə çeşmim mərdümü,
Pərtövi-rüxsari-pürənarın eylər arizu.

Arizuməndi-vüsalındır Füzuli xəstədil,
Vəslin istər, dövləti-didərin eylər arizu.

Rəməzan oldu çəkib şahidi-mey pərdəyə ru,
Mey üçün çəng tutub təziyə açdı giysu.

Bildi mütrib ki, nədir hal götdürdü qopuzun,
Bəzmdən çəkdi ayağını surahiyiyü səbu.

Bəzm qanuni pozuldu, nə üçün çəng ilə dəf,
Yığılıb etməyələr hakim eşigində gülü.

Rəməzan ayı gərək açıla cənnət qapısı,
Nə rəva kim, ola meyxana qapısı bağlı.

Fəthi-meyxana üçün oxuyalım fatihələr,
Ola kim, üzümüzə açıla bir bağlı qapu.

Afitabi-qədəh etməz rəməzan ayı tülü
Nə baladır biza, ya rəb, nə qara gündür bu?

İntizari-meyi-gülrəng ilə bayram ayına,
Baxa-baxa ənəcəkdir gözümüzə qara su.

Rəməzan oldu, budur vəhmi Füzulinin kim,
Neçə gün içməyə mey, zöhd ilə nəgah tuta xu.

Aşiq oldum yenə bir təzə güli-rənayə
Ki, salır al ilə hərdəm mənə yüz gövğayə.

Müşt urub qalibi-fərsudəmi gəh həbs qılır,
Gəh sərəsiməvül uryan buraxır səhraya.

Üzümün qanilə kiməxtini al etdim kim,
Aləti-sənət ola ol büti-bipərvayə.

Bu nə işdir ki, bizi iyənə kimi incəldib,
Salır iplik kimi hərdəm bir uzun sövdayə.

Ayağın bağlamış avarələrin sənət ilə,
Yox nihayat səri-kuyında gözən şeydayə.

Ləxt-ləxt olmuş ikən gəmzə dirəşini çəkib,
Çarasaz olmadı bir gün məni-gəmfərsayə.

Yaxa çək edənə başmaq kimi salır ayağa,
Ey Füzuli, bax onun etdiyi istighnaya.

İstədim mərhəm oxundan cigərim yarasına,
Atdı min ox ki, dəgər hər biri bir parasına.

Bir-birilə çəkişir gərdi-rəhinçün müjələr,
Gör nə qanlar düşəcəkdir onların arasına.

Çəkməz oldu köntül oxlar yütün, ol sərv məgər
Çəkərək ata oxun, rəhm edə biçərəsinə.

Qanı göz yaş kimi əhli-nəzər kim, yügürüb
Bir içim su verə daşti-gəmin avarəsinə.

Hər tərəf əkslərimdir görünən, ya yığılıb
Gəldi su xəlqi sirişkim suyu nəzzarəsinə.

Bilməzəm kim, nəzər əhli nəsinə əksildər,
Gəzəb eylər nəzər etsəm məhi-rüxsarəsinə.

Ey Füzuli, cigərim qanını qoymaz tökülə,
Çan fəda ol sənəmin gəmzeyi-xunxarəsinə.

Uyub ahuya düşdü mişk Məcnun tək biyabana,
Nola çəksən onu zənciri-zülfi-ənbərəşana.

Çəkər kafir gözün hərdəm cigərdən gəmzə peykanın,
Nə gücdür bu, nə verdi alə bilməz bir müsəlmana?

Bələ nəvəkləri sənətləməsinimi gögüstümə hər dəm,
Dolaşır şənə tək hər ləhzə ol zülfi-pərişanə.

Oxun gəldikcə sənəmdən sədələrdir çıxan, bilmən
Dil eylər nalə, ya peykan dəgər sənəmdə peykanə.

Sədayi-nəvəkin çıxdıqca can xürrəm olur guya
Bu zindani-bələdən çıxmağa rüxsət verər canə.

Boyanıb qanə, olmuş parə-parə güllər azası,
Məgər xəncər çəkib, sən sərvi tək çıxdın güllüstənə?

Mələmət oduna yandın, Füzuli, çıq bu ələmdən,
Tərəhhüm qıl, rəva görmə ki, ələm oduna yana.

* * *

Yenə ol mah mənim aldı qərarım bu gecə,
Çıxacaqdır fələyə naley-i-zarım bu gecə.

Şəm vəş məhrəmi-bəzmi cələdi ol mah məni,
Yanacaqdır yenə eşq oduna varım bu gecə.

Həm vüsəli urur od canıma, həm hiçranı,
Bir əcəb şəm ilə düşdü səri-karım bu gecə.

Nə tiftündür ki, çıxar çərxə, dili-zarə məgər
Hiçr dağınu urur lələzərim bu gecə?

Sübhə saldı bu gecə şəm kimi qatlımi hicr,
Ola kim, sübh gəlinca gələ yarım bu keca.

Parə-parə cigərim itlərinə nəzr olsun,
Ol səri-kuyə əgər düşsə güzərim bu gecə.

Var idi sübh vüsəlinə, Füzuli, ümmid,
Çıxmasa həsrət ilə cani-fikarım bu gecə.

* * *

Müşəf demək xətdədir ol səfheyi-cəmalə,
Bu bir kitab sözdür fəhm edən əhli-halə.

Rüxsarə nöqtə qoymaq rəsmi-xət olmasaydı,
Düşməzdi mənzil etmək rüxsarın üzrə xalə.

Heyrani-mahi-ruyin xurşidə mehr salmaz,
Müştaqi-taqi-əbrun əksik baxar hilalə.

Qondurdu gərd xəttin ayineyi-murada,
Qıflı urdu iqd-i-zülfün gəncineyi-vüsələ.

Dövrən mənə qələm tək sövdə qapısın açdı,
Ta qəddimi gəmindən döndərdi zəf nalə.

Rəsmi-vəfə, Füzuli, səndən kəmalə yetmiş,
Xoş kamili-zamansən, əhsəntü bu kəmalə.

* * *

Batalı qanə oxun didəyi-giryan içrə,
Bir əlifdir sanasan kim yazılır qan içrə.

Yeridir sineyi-suzanıma külxən desələ,
Bəs ki, yanmışdır oxun sineyi-suzan içrə.

Canı tən içrə nə saqlardım əgər bilso idim
Ki, degil gizli gəmi-ləli-ləbin can içrə.

Ala gör oxlarını didələrimdən, ey dil,
Heyfdir, olmaya nəgəh itə müjgan içrə.

Çək könlüm arasında yaraşır peykanın,
İqdi-şəbnəm xoş olur gönçeyi-xəndan içrə.

Qəddinə sərv demiş, gönçələrin tənindən,
Duramaz badi-səba hiç gülüstan içrə.

Ey Füzuli, kimə suzi-dilimi şərh qılım,
Yox mənim kimi yanan ataşi-hiçran içrə.

* * *

Arizin görsə fələk, mehr buraqmaz aya,
Zərrə-zərrə qılıb onu buraqır səhraya.

Surətın əksin alıb, bağa girər hərdəm su,
Rəşkdən qan içirir bərgi-gülü-rənaya.

Yeridir əksinə ayinə dəmir bənd ursa,
Nə üçün qarşı durur sən kimi bihəmtaya.

Bulduğu yerdə həsəddən gün urar sayəyə tiğ
Ki, rəfiq olmaya sən mahi-mələksimaya.

Oxa peykan degilir gəməzən üçün peyvəstə,
Toxumur tənə oxu qaşın ucundan yayə.

Ləli-nabın sifəti şəhdi-müsəffadır, leyk
Acı etmiş onu səfrayi-həsəd səhbaya.

Yar meylin sənə salmazsa, Füzuli, nə əcəb,
Necə meyli etmək olur sən kimi bir rüsvaya.

* * *

Su verər hər sübhdam göz yaş tiği-ahimə
Kim, təkəm qanın sipəhrin salsa mehrin mahimə.

Şəmi-rüxsarın odu qıldı məni ataşpərast,
Çaki-sinəmdən tamaşa eylə ataşgahimə.

Gəm kimi öldürsə, qanlı tək, qaçar məndən yana,
Şahi-dərdəm, iltica eylər ülüvvi-cahimə.

Tutiya tək çeşmi-ərbabi-nəzərdir mənzilim,
Gərçi xaki-rəhgüzərəm didəyi-bədxahimə.

Bir fəqirəm, durmasın kimsə mənə təzim üçün,
Qanda getsem, ey gözüm, su səp gubari-rahimə.

Ğafiləm sirri-ləbi-canpərvərindən ta xətin,
Qondurubdur gərd mirati-dili-agahimə.

Ey Füzuli, yara döndərdim üzüm əğyardən,
Xəsmi çox gördüm, sığındım sidqilə allahimə.

* * *

Xoşdur, ey gün, talein kim, düşdünl ol xaki-dərə,
Əhli-dövlət damənin tutdun, yetərsən bir yerə.

Damə düşmüş bir şikarəm kim, ədəm səhrasına,
Mənzilimdən hər tərəf açmış əcal min pəncərə.

Ləlin ətrafında xəttindən könl eymən degil,
Etimad olmaz yeni iymanə gəlmiş kafərə.

Xət nə hacət, əhli-dil qeydinə rüxsarın yetər,
Aləmi tutmaqda gün möhtac olurmu laşkərə?

Səyə saldın suya, sərvə-nazi rəşk öldürdü kim,
Mən dururkən, dövləti-vəslin nə nisbət axərə.

Başda hər tük eşq odundan bir tütündür kim, çıxar,
Cizginən başım bəla bəzminə bənzər məcmərə.

Ey Füzuli, məndə rahat qoymadı şeyda könl,
İstəram kim, qurtulum ondan, verim bir dilbərə.

* * *

Ey xoş ol günlər ki, rüxsarın mənə mənzur idi,
Çeşmi-Ümmidim çiraği-vəslidən pürnur idi.

Qürb şövqi afiyətəbxəşi-təni-bimar idi,
Vəsl zövqi rahatəfzayi-dili-məhcür idi.

İzzatim şəmi münəvvər, taleim əzmi qəvi,
Dövlətim hökmü rəvan, eyşim evi məmur idi.

Daməni-iqbalimə gardi-təərrüz yetməyib,
Çeşmi-həsid çöhrəyi-cəmiyyətimdən dur idi.

Adəm idim, qürbi-dərgahında bolmuşdum qəbul,
Mənzilim cənnət, meyim kövsər, ənisim hur idi.

Bəxt mətlubim məyassər qılmağa məhkum olub,
Dəhr əsbabim muhəyyə qılmağa məmur idi.

Hər dua qılsam təvəqqüfsüz olurdu müstəcab,
Hər təmənnə eyləsəm, cəhalsız məqdur idi.

Hicr vəhmindən yetirməzdim kütürət könlümə,
Gərçi dövrənin müxəlif gəzməgi məşhur idi.

Nola gər salsa Füzulini şəmi-hiçrənə çərx,
Vəsl əyyamında ol gəfil ikən məğrur idi.

* * *

Ey təğafül birlə hər saat qılan şeyda məni,
Vəqif ol kim, öldürər bir gün bu istigna məni:

Zəfim əldən yaşırıb, əhvalimi saxlar, vəli
Nəleyi-biixtiyarımdır qılan rüsva məni.

Gər mənə xunabeyi-əşkim nihan eylər, nə sud,
Qanda olsam möhnəti-əşqin qılar peyda məni.

Valehi-zövqi-ləbi-meygünü çəşmi-məstinəm,
Saqiya, sanma xərab etmiş meyi-səhbə məni.

Xali etmişdir məni məndən məhəbbət, dustlər,
Eyb qılın, görəniz aləmdə bəpərva məni.

Guşeyi-mehrabə tutmuşdum rəhi-zəhdü səlah,
Qoymadı öz halimə ol nərgisi-şəhla məni.

Ey Füzuli, bir sənəm zülfünə könülüm bağladım,
Çəkdi zənciri-cünunə aqibət sevda məni.

* * *

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?

Qamı bimarına canan dəvayi-dərd edər əhsan,
Nəçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?

Gəmim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən,
Dəsəm ol bivəfa, bilmən, inanarmı, inanmazmı?

Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çəşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfğanım, qara bəxtim oyanmazmı?

Güli-rüxsarına qarşı gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəslə-güldür bu, axar sular bulanmazmı?

Degildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail,
Mənə tən eyləyən gəfil sənə görəncə utanmazmı?

Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlcə rüsvadır,
Sorun kim, bu nə sövdədir, bu sövdədən usanmazmı?

* * *

Getdi əldən sənəmin sünbülü-mişkəfşani,
Yenə dövr etdi pərişan məni-sərgərdani.

Öylə mətəd olubam ataşi-hicranına kim,
Görməsəm yandırar əlbəttə məni hicrani.

Göydə ahim yeli söndürdü çirağın günəşin,
Yerdə əşkim ayağa saldı düri-ğəltani.

Göz bəyazına çəkər ləllərin surətini,
Dəmbədəm xameyi-müjgan ilə bağrım qanı.

Çıxdı can, kimsəyə izhar edə bilmən dərdim,
Nədəyin, ah, bu dərdin nə olur dərmani?

Ey sitəm daşımı bədərlərə zayə edən!
Yapa gör bir neçə daş ilə dili-virani.

Vərsə can, yetməso canana, Fizuli, nə əcəb,
Hər kişi kim, sevər öz canı üçün cananı.

* * *

Çöhreyi-zərdimdə gör həmdəm sirişki-alimi,
Ol güli-rənaya bu rəng ilə bildir halimi.

Ta ki, sərvim baso gahi başım üzrə bir qədəm,
Ey müsəvvir, rəhgüzarı üzrə çək timsalimi.

Ey fələk, yoxdur libasi-fəqrdən arım mənim,
Ətləsindən bilmişəm üstün mühəqqər şalimi.

Ey xoş ol kim, eşq hərfin bir dəxi təkrar edəm,
Həşt divanında görgəc nameyi-əmalimi.

Hiç kim yoxdur ki, nələmdən şikayət eyləməz,
Şükr kim, ərz eyləyən çoxdur sənə əhvalimi.

Niyyətim oldur ki, rüxsarın görüb canım verəm,
Müşəfi-rüxsar açıb, qılığil mübarək falimi.

Sübhü şam ol qibleyi-əbrü müqabilidir mənə,
Ey Füzuli, tanrı gözədən saxlasın iqbalimi.

* * *

Tərəşştih qəbrimin daşından etmiş çeşmimin yaşı,
Xəyal eylər görən kim, ləldəndir qəbrimin daşı.

Nə zibason ki, surət bağlamaz təsviri-rüxsarın,
Təhəyyür surət eylər surətin çəkdikcə nəqqaşı.

Nola girdabi-ğəm dərso, dili-sərgəştə dünyaya,
Sanır kim, cizginir aləm kimin kim, cizginir başı.

Sipehri-pürkəvakibdən degil dərda dəvə mümkün,
Xəyal etmən verə tiryaki-zəhri-ğəm bu xaşxaşı.

Bəqasi mümkün olmaz, olsa gər divari-ömründə
Məhü xurşiddən xiştü bina, əflakdən kaşı.

Vərər əmvatə ehya bədə, guya kim, çıxıb hər dün,
Salır feyzi-Məsiha bədəyə xülxanə xəffaşı.

Füzulini rəhi-əşqində aşkü ah edər rüsva,
Bələdir hər kimin bir yolda gəmməz olsa yoldaşı.

* * *

Hasilim yox səri-kuyında bələdən geyri,
Gərəzim yox rəhi-əşqində fənadən geyri.

Neyi-bəzmi-ğəməm, ey ah, nə bulsan yələ ver,
Oda yanmış quru cismimdə həvadən geyri.

Pərdə çək çöhrəmə hicran günü, ey qanlı sirişk!
Ki, gözüm görməyə ol mahliqadən geyri.

Yetdi bəkəsliyim ol gəyətə kim, çevrəmdə
Kimsə yox cizginə, girdabi-hələdən geyri.

Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən özge,
Nə açar kimsə qapım badi-səbədən geyri.

Pozma ey mövc gözüm yaşı hübabın ki, bu seyl
Qoymadı hiç imarət bu binadən geyri.

Bəzmi-eşq içrə, Füzuli, necə ah eyləməyim,
Nə təməttü bulunur neydə sədədən geyri?

* * *

Aldı gülzar içrə su əksi-üzəri-alini,
Çəkdi güllər surətın mənzur edib təmsalini.

Adın etmiş gün alıb bir əks miratı-fələk,
Sübh göstərdikdə sən rüxsari-fərrüxfalini.

Şərha bir gün qıldığın bədadi çəkməz həşrədək,
Ol mələk kim, yazmaq istər nameyi-əmalini.

Seyli-xun xalın xəyalilə pozub göz mərdümün,
Mərdüm etmiş çeşmi-xunbarə xəyalı-xalini.

Mürği-dil qalmaq kim, seyd olmadı, ey şux çeşm,
Sakin et pərvəzdən səhbəzi-mişkinbalini.

Qoymadın bir kimsə cövrün çəkməyə, rəhm et dəmi,
Mən qıl xunrizlikdən gəmzeyi-qəttalini.

Ğəm günü üstümdə səndən qeyri yox, ey dudi-ahl
Lütf qıl, məndən gətürmə sayeyi-iqbalini.

Ey Füzuli, bəs ki, gənmək oldu əhvalın sənin,
Ğəmdən ölsən, hiç kim sormaz dəxi əhvalini.

* * *

Gördüm ol xurşidi-hüsünün, ixtiyarım qalmaq,
Səyə tək bir yerdə durmağa qərarım qalmaq.

Bir gün olmaz tələtin görmək müyəssər, ah kim,
Zərrəcə ol gül yanında etibarım qalmaq.

Pak qıldı surətimdən zəf dəhr ayinəsini,
Öylə məhv oldum ki, bir zərrə gübarım qalmaq.

Ğəm günü həmdəmlərim gərq oldular göz yaşına,
Silməyə göz yaşımı bir gəmgüsarım qalmaq.

Ruzigarım xoş keçirdi, ah kim, devran dönüb,
Oldu əhvalım xərab, ol ruzigarım qalmaq.

Rahi-eşq içrə mənə ancaq fəna məqsud idi,
Şükr kim, məqsudə yetdim, intizarım qalmaq.

Ey Füzuli, el qamu əğyarım oldu yar üçün,
Suzi-dildən geyri bir dilsuz yarım qalmadı.

* * *

Hər görən eyb etdi abi-dideyi-giryanimi,
Eylədim təhqiq, görmüş kimsə yox cananımı.

Ləhza-ləhza xublar gördüm ki, dil qəsindədir,
Parə-parə eylədim mən həm dili-suzanımı.

Cox yetirmə göylərə əfğanım, ey kafir, saqın.
İncinir nəgəh Məsiha çsıdib əfğanımı.

Qılma hər saat məni rüsvayı-xəliq, ey bərqi-ah,
Eyləmə rövşən şəbi-ğəm kılıbeyi-əhzanımı.

Çıxma, ey divanə, bazari-mələmətdən deyər,
Müttəsil çaki-giribanım tutar damanımı.

Qansı bütüdür bilməzəm imanımı gərət qılan,
Səndə iman yox ki, sən aldın deyim imanımı.

Ey Füzuli, canə yetmişdim könlüdəm, şükür kim,
Bağladım bir dilbərə, qurtardım ondan canımı.

* * *

Giryədir hər dəm açan gəmədən tutulmuş könlümlü,
Əşkdir xali qılan qan ilə dolmuş könlümlü.

Ey pərivəşlər, cəfa rəsmi unutmayın, lütf edin,
Eyləmin bədxu cəfa mətədi olmuş könlümlü.

Vadəyi-vəsl ilə, ey gülrüxlər, etmin müztəriş
Möhənəti-hiçran ilə aram bulmuş könlümlü.

Xəncəri-bidad ilə hərdəm görər zəxm üzrə zəxm,
Hiç bir dəm görmədim onmuş, onulmuş könlümlü.

Payibəndi-lütf olub, bir yerdə sakin bulmadım
Daşti-heyrətdə tərəddüddən yorulmuş könlümlü.

Simbərildən gələn daşları yığmış çevrəmə,
Eşq məmur eyləmək istər pozulmuş könlümlü.

Hər zaman bir ataşınrüksar sövdəsin çəkər,
Ey Füzuli, gör bu odlara urulmuş könlümlü.

* * *

Sanma kim, bülbul açar uçmağa baltı pərimni,
Gül yaqıb onu savurmuş göyə xakistərimni.

Gözümü üzüm arasında çəri çəkdi müjəm
Ki, gözümədən su çıxıb yumaya xaki-dərimni.

Mövcü-əşkim görüb, əbruyə salır çin, nə acəb
Ki, su urmaq çıxarır ol qılıcın cəvhərimni.

Düşdü vəsfi-düri-dəndani ağızdan ağıza,
Eşidib saldı biyabana dəniz gövhərini.

Göz üzün görməyə qanlar tökülər, ah, nola,
Fitneyi basə müşərəff qıla göz mənzərini.

Raşheyi-cam bizi tutdu, nola gər saqi
Gələ qurtara bizi, alə ayağı-tərini.

Oldu nəzzarəmizə cəm, Füzuli, ətfal,
Gəl tutalım bu sipah ilə cünun kişvərini.

* * *

Tabi-suzi-sinədən əksilməsaydı göz nəmi,
Göz yumub-açınca seyləbə verədim aləmi.

Hər gözüm pürmövc dəryadır, o dərya üzrə kim,
Hər qaşımır müvcdən bir səmignun olmuş gəmi.

Muyi-julidəmdədir cəmiyyəti-əsnafi-ğəm,
Mülki-sevdanın budur guya səvadi-azəmi.

Hiç var, ey didə, vəsl əyyami tökmə xuni-dil,
Saqla kim, əlbəttə, onun həm gələ bir gün dəmi.

Adəmidən çox olur zahir pərivəşlər, vəli
Az olur vəqə pərivəşlərdə sən tək adəmi.

Vəsl yadilə, könlül, səndurmə ahim atəşin,
Külbeyi-tarimdən ikrah etməsin hicran gəmi.

Ey Füzuli, qıldı canım rıştəsin pürpiçü tab,
Bir pərivəş dilbərin sevdəyi-zulfi-pürxəmi.

* * *

Xoşdur irmək ol bədən vəslinə piraşən kimi,
Gəh əl öpmək asitin tək, gəh ayaq damən kimi.

Əks salmaz peykərim güzgüyə baxsam zəfdən,
Aləmi-surətdə bir şeydə bulunmaz mən kimi.

Cəmdir könlün sən kim, var mən tək çoxların,
Mən pərişanəm ki, tapılmaz mənə bir sən kimi.

Bu çəmən gülrüxlərinə dərdi-dil qılmaz əsər,
Yüz dilin var isə xamuş ol, könlül, susən kimi.

Gər dilərsən edəsən nəzzareyi-didari-yar,
Kənduzin görmə aradə didəyi-rövşən kimi.

Damənin doldursa gərdun dürr ilən, tək əbr tək,
Dürr üçün təlx etmə kamin bəhri-tərdamən kimi.

Sal nəzərdən ləli həm görsən sirişki-al tək,
Ləl üçün hər daşə urma başını, mədən kimi.

Karigahi-sündən bir surət et nəqşi-zəmir,
Min xəyalın tutmağı, səriştəyi-suzən kimi.

Göz yaş ilə danə-danə cəmi-əsbab etmə kim,
Yela verər dəhr onu pamal edib xirmən kimi.

Bəhrlər seyr eyləsən mütləq tər olmaz dəmənin,
Gər həvayi-eşq ilə məmlüvvəsən yelkən kimi.

Qanda olsan, qapı lövhi tək gözət ismət yolun,
Açma göz divarlarından hər evə, rəvzən kimi.

Ey Füzuli, mənzili-məqsudə yetmək istəsən,
Hiç rəhbər yoxdurur ətvəri-müstəhsən kimi.

* * *

Mey peyapey sunma, saqi, qılma layəqil məni,
Etmə bir dəm dövləti-didardan gafil məni.

Zəhri-qəhrin içmədən var isə qəsdin, qətlim et,
Abi-heyvan içsəm öldürmək olur müşkil məni.

Ar qətlimdən sənə, mən təşnə abi-tiğinə,
Öldürər həsrət gər öldürməzsən, ey qatil, məni.

Mən sənə heyranlı məndən geyri səndən bixəbər,
Şükür ona kim, eşqinə qılmış haman qabil məni.

Ey xoş ol sərməstlik vaxtı ki, rəf olub hicab,
Zövqi-mey biixtiyar eylər sənə mail məni.

Dənə-dənə ləli-meygunin öpər, ey gənçələb,
Qılmasınmı rəşki-cami-badə xunindil məni.

Zövq nöqsanı bir afətdir mənə, ey piri-deyrl
Qoyma naqis, bir neçə cam ilə qıl kamil məni.

Qurtulum gəmədən dərcəm kuyində, əmma bilməzəm,
Qurtaramı bəhri-gəm mövcündən ol sahil məni.

Ey Füzuli, dövləti-baqi fənadəndir sənə
Kim, fənadır eyləyən məqsudimə vasil məni.

* * *

Mərhəm qoyub önməmə sənəmdə qanlı dağı,
Səndürmə öz əlinlə yandırdığın çirəği.

Uymuş cünunə könlüm, əbruna der məhi-nov,
Nə etibar ona kim, seçməz qaradan ağı.

Qəddin qəmində sərvin sormağə zəfi-halın,
Gülzərdən kəsilməz irmaqların ayağı.

Dür tək dişin sözümlü hər dəm eşitmək istər,
Bəhrin müdam onunçun sahilədədir qulağı.

Zülfü siyəh sənəmlər olmuş sənin əsirin,
Eşqində hər birinin öz zülfü boynu bağı.

Gər mişk dərəcə aşiq ol buyi-zülfə, saqi,
Tünd olma, bir qədəh ver tər eyləsin dəmağı.

Dövrən həvadisindən yox bakimiz, Füzuli,
Dərül-əmanımızdır meyخانələr bucağı.

* * *

Qamətin xidmətinə sərvin əyilməz başı,
Nə bilir əhli-tariqin rəvişin ol naşı.

Ögünür didə ki, heyranəm əzəldən üzünə,
Oldu məlum bu lafında ki, çoxdur yaşı.

Əşk ləli rəhi-eşqində tutubdur ətəyim,
Qorxuluqdur, necə salıb gedəlim yoldaşı?

Yetdi ol gəyətə zəfim ki, çəkər təsvirim,
Hər zaman daireyi-heyrətə min nəqqəşi.

Möhtəsib, tanrı üçün gəl mənə çox vermə əzab,
Meyli-məscidmi edər meykədələr ovbaşı?

Kəsdi mən şiftdən əhli-səlamət yolunu,
Bəs ki, ətrafıma cəm oldu mələmət daşı.

Ey Füzuli, nə bəla oxları kim, gəlsə mənə,
Səbəb ol qaşları yayın gözüdür, ya qaşı.

* * *

Xoş gəldi dən ol aya sirişkim nəzarəsi,
Böylə olur ki, aşiqin işlər sitarəsi.

Ey hər marəz ilacına hökm eyləyən hakim,
Bimari-dərddi-eşq olanın yoxmu çarəsi?

Çıxmaq dilər səfineyi-tən cümbüşilə can,
Dəryayi-eşqdən ki, ədəmdir kənarəsi.

Derlər ki, var Vamiqü Məcnun, əcəb degil,
Dağılmış ola ataşi-eşqim şərərəsi.

Noldu gətirmədin ələ sədəparə könlümü,
Vəhm eylədinmi əl kəsə bu şişə parəsi?

Səndən həmişə tiri-bələdir gələn mənə,
Böylə olurmu aşiqlü məşuqin arəsi?

Ey söyləyən Füzuliyə eşq içrə səbr qıl,
Söylə, bu mərhəm ilə kimin bitdi yarəsi?

* * *

Ey səfi-novki-müjən zülfü-mələmət şənəsi,
Hər gircə zülfündə bir dami-təhəyyür danəsi.

Bülbülü-can övci-istiğnayı-hüsni'n tairi,
Tairi-dil pərtəvi-şəmi-rüxün pərvanəsi.

Könlümü qılmış xəyalı-mərdümi-çəşmin vətən,
Şükr kim, mərdünnişin olmuş bu gəm viranəsi.

Dövrü-rüxsarında xəttin heyəti eşq əhlina,
Bəzmi-ğəmdə qanıla dolmuş bəla peymanəsi.

Şəmi-ruyın tabi xurşidi-qiyamet pərtəvi,
Höqqeyi-ləlin sözlü xəbi-ədəm əfsanəsi.

Zəyə olmaz vadiyi-vəhdətdə ol avara kim,
Bəsteyi-zənciri-zülfündür dili-divanəsi.

Qanlı yaşın baş ki, saçmışdır Füzuli hər tərəf,
Lələrang olmuş hübabi-mey kimi xümxanəsi.

اوله پرتو خدیو که جن الامامه مدگرو استخوان و جواهره مجید در لورین مسکوه
 زرافت و ایت صفت که در وصال چشمه دل برده که بدندان مسکوه در ال برده
 سوزل ایله بدو در ال برده غمزه نوره قیوم در ال مستقیم الکعب و در بیکت جو شاه مرد
 تنه و اولر صبر براده ناره نون او لایکوت اقصا سنده مار اچما قیلدر سو بو نوره
 تر باغ کیشیرو ان خاندن شرفش شرف خرد ایزیزو کینه داره سالیق و نوحیت بولدر
 اوج جان شش دهات تحمیل غفلت و غم بقا نده اصل اولدر و صاحب
 بر عوفت بولر دهه جو اینه نوره اچمدر و دیوانچه اچمدر و قنده اترغیب ایدر و کاروانی
 ادر افرامه ایزیکه نوره در عوج ایدی

حرف فضولی غزل نازن مکر خطه اولف

نورده اترغیب نوره اچمدر کرکله قیفت غمزه بولر قنده نوره در عوج ایدی	قنده نوره اچمدر و دیوانچه سبده نوره در عوج ایدی	اوله پرتو خدیو که جن امامه مدگرو استخوان و جواهره مجید در لورین مسکوه

Gər qılsa anı tələf həvadis,
 Yok bir xələfi ki, ola varis.
 Fərzənsiz adəmi tələfdir,
 Baqi edən adəmi xələfdir.
 Nəsl ilə olur bəqayə-i-insan,
 Nəzmi-bəqərlü nizamı-dövrən.
 Cən cəvhərinə bədəldir övlad,
 Övlad qoyan, qoyar həmin ad.
 Xoş ol ki, xələfdən ola xoşdil,
 Dünyada bir oğlı ola qabil.
 Pirayəsi ola dəstgahə,
 Sərmayəsi ola izzü cahə.
 Ah, ər ola bir səfihü sərkəş,
 Ətvəri kərihü xülqi naxəş.
 Təşni oxuna olub nişanə,
 Bizar ola ondan ata-ana.
 Əlqissə, ol əfzəli-qəbail,
 Ol piri-həmidətül-xəsail,
 Fərzəndə olub həmişə talib,
 Təhsili-bəqayə-i-nəslə rəğib,
 Çək mahliqə sənəmlər aldı,
 Çək türfə zəminə toxmı saldı
 Çək nəzrlər etdi hər məzarə,
 Çək qıldı niyaz kirdigərə.
 Təsir qılub fəğanü ahi,
 Övn etdi inayəti-ilahi.
 Bir gecə açıldı bəbi-rəhmət,
 Buldu əsəri-dua icabət.
 Məqsud şəmi münəvvər oldı,

Sənduqi-əməl dür ilə doldı.
 Tədric ilə qıldı kilki-təqdir,
 Nəqşi-qərazi rəhimdə təsvir.
 Bər verdi nihali-baği-məqsud,
 Açıldı gülü-hədiqeyi-cud.
 Çün vadə irişdi, toğdu bir ay,
 Xurşid ruxiyə aləmaray.
 Şad oldular andən ata-ana,
 Şükranə verildi çək xəzanə.
 Əlqissə, ədəmdən oldu peyda,
 Bir tiffi-müzəkkərlü müzəkka.
 Xurşid kimi kəmalə qabil,
 İsa kimi tifflikdə kamil.
 Ol dəm ki, bu xəkdanə düşdi,
 Həlmi bilüb fəğanə düşdi.
 Axir günün əvvəl eyliyüb yad,
 Akitdi sirişkü qıldı fəryad.
 Yəni ki, vücut dami-ğəmdir.
 Azadələrin yeri ədəmdir.
 Hər kim ki, əsir olur bu dəmə,
 Səbr edə gərək gəmi-müdəmə.
 Olmuşdi zəbani-hali quya,
 Söylərdi ki, ey cəfaçi dünyal
 Bildim gəmini sənin ki, çoxdur,
 Gəm çəkməgə bir hərif yokdur.
 Gəldim ki, olum gəmin hərfi,
 Gəl təcrübə qıl mən zəifi.
 Hər qanda gəm olsa, qılma əhmal,
 Cəm eylə dili-həzinimə sal.

Həm ver bana gəm yemək kamali,
 Həm aləmi gəmdən eylə xali!
 Peyvəstə məni əsiri-gəm qılı
 Kəm qılma nəsibimi, kərəm qılı
 Zövq ilə keçirmə ruzigarım,
 Fani olana yok etibarım.
 Ey eşq, gəribi-ələm oldum,
 Avareyi-vadiyi-gəm oldum.
 Tədbiri-gəm etmək olmaz oldu,
 Gəldim, gerü getmək olmaz oldu.
 Səndən dilərəm mədəd ki, daim
 Təmkinim ola səninlə qaim...
 Bir mey bana sun ki, məstü mədhuş,
 Daim özümü qılım fəramuş.
 Nə gəldigimi bilim cəhanə,
 Nə onu ki, necədir zəmana.
 Aləm gözümə görüməyə biç,
 Bu rüşdədə bulmayım xəmə piç.
 Dayə ani pak qıldı qandan,
 Qaldırdı bu tirə xakdandan.
 Gülüslün verüb abi-çəşmi-tərdən,
 Süt yerinə verdi qan cigərdən.
 Əqvamü qəbaili olub şad,
 Ol növrəsə Qeys qoydular ad.
 Can ilə qılurdu dayə ezaz.
 Əsbabi-kəməli-tərbiyat saz.
 Lakin ol edüb həmişə nalə,
 Xoşnud degildi heç bu halə.
 Əzasım edüb əlilə əfkar,

Eylərdi müdam naləvü zar.
 Süt içsə sanurdı kim, içir qan,
 Əmcək görünlürdü anə peykan.
 Yok idi firib ilə qararı,
 Yanında firibin etibarı.
 Bir gün onu gəzdirdirdi dayə,
 Dərdini yetirməyə dəvayə.
 Bir evdə məgər ki, bir pərivəş,
 Ol tifi görüb bəsi müşəvvəş,
 Rəhm etdi, əlinə aldı birdəm,
 Tifi anı görəndə oldu xürrəm.
 Hüsniyə bakub qərar dutdu,
 Fəryadü fəğanını unutdu.
 Olduqca əlində oldu xəndan,
 Düşdükcə əlindən etdi əfğan.
 Mahiyyətini çu dayə bildi,
 Ol mahi ana ənis qıldı.
 Oldi bu daxi onunla mötad,
 Nə ata, nə anə eylədi yad.
 Zatında çü var idi məhəbbət,
 Məhbubi görəndə dutdu ülfət.
 Eşq idi ki, oldu hüsna mail,
 Hüsni nə bilirdi tifi-ğafil.
 Məlum idi əhli-halə ol hal
 Kim, nüsxeysi-əşqdır bu təmsal.
 Əlbəttə, bu tifi zar edər eşq,
 Aşüsteyi-ruzigar edər eşq.
 Çün tərbiyəti-ədibü dayə,
 Verdi əsəri-təmam ol aya.

Gün-gündən edüb kəmal hasil,
 Ol mahi-növ oldu bədri-kamil.
 Gəldikə meyi-vəfadan ayyam,
 Hər dövrdə sundu ona bir cam...
 Atasına müqtəzayi-adət
 Fərz oldu ki, edə ani sünnət.
 Cəm etdi əkabiri-diyari,
 Hər sahibi-izzü etibari.
 Bəzi eylədi ol qədər zərü sim
 Kim, yetdi qiyasə fəqrdən bim.
 Xəlq onda görəndə kəsəti-mal,
 Bim oldu ki, münəkis ola hal.
 Ol saf zəmirü pak məşrəb,
 Bir bəzməgəh eylədi mürəttəb
 Kim, görmədi ani çeşmi-sağər
 Cəmşiddən özgəyə müyəssər.
 İtməmə yetüb təriqi-sünnət
 Təlimi-ülumə yetdi növbət.
 Əsbab ona cyliyəb mürəttəb
 Verdilər onunla zibi-məktəb.

**Bu Məcnun ilə Leylinin məktəbdə
 dərs okuduğudur**

Məktəbdə onunla oldu həmdəm
 Bir neçə mələkmisal qız həm.
 Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
 Cəm oldi behiştə hurü qılman.

Oğlanlara qızlar olsalar yar,
 Eşqə bulunur rəvac bazar.
 Qız nərgisi-məst edüb füsunsaz,
 Oğlana satanda işvəvü naz,
 Oğlan necə səbr pişə qılsun?
 Və səbr həm olsa, nişə qılsun?
 Ol qızlar içində bir pərizad
 Qeys ilə məhəbbət etdi bünyad.
 Bir türfa sənəm ki, əqli-kamil
 Gördükdə oni olurdi zail.
 Zülfeyni-müsəlsəltü girəhgir
 Can boynuna bir bələlu zəncir.
 Əbrusi xəmi balayi-üşşaq,
 Həm cüft lətafət içrə, həm taq.
 Hər kipriği bir xədəngi-xunriz,
 Peykani-xədəngi-ğəməzasi tiz.
 Dəryayi-bala cəbini-paki,
 Çin cənbuşi mövci-səhməkəki.
 Çeşmi-siyahinə sürmədən ar,
 Hindusinə sürmə həm giriftar.
 Rütəsarinə rəngi-ğazadən nəng,
 Hərgiz ana ғаzə verməmiş rəng.
 Göz mərdüməkəndən olsa xali,
 Göz mərdüməkəki olurdi xali.
 Ləli, düri göstərərdi hərdəm
 Övraqi-gül içrə iqd-i-səbnəm.
 Əbvabi-təkəllüm etsə məftuh,
 Əmvatə verürdi müjdəyi-ruh.
 Şümşadi-lətifinə mürəkkəb

Sibi-zənaxü turunci-ğəbğəb.
 Əndami lətifeyi-ilahi,
 Dəryayi-lətafət içrə mahi.
 Şəhbaz baxışlu, ahu gözülü,
 Şirin hərəkətlü, şəhd sözlü.
 Rəhü rəvişi müdam gəmzə,
 Başdan ayağa tamam gəmzə.
 Ayruqca şəkli xoşca peykər,
 Yaxşıca sənəm, gözəlca dilbər.
 Aləm səri-muyinin tūfeyli,
 Məhbubeyi-aləm, adı Leyli.
 Qeys onu görüb həlak boldu,
 Bin şövq ilə dərđnak oldu.
 Ol nadirə həm çu Qeysi gördü
 Bir şövq bulub özin itürdü.
 Gördü ki bir afəti-zəmanə
 Misli dəxi gəlməmiş cəhanə.
 Bir dilbəri-sərvqəddü gəlruy,
 Sərvi-xoşl gəlruxtü səmənbuy,
 Şirin ləbi mənşəyi-lətafət,
 Rəna qədi durduğıla afət.
 Övsəfi-lətafətində söz çox,
 Əltəfi-mələhətində söz yok.
 Şəhla gözül nərgisi-pür əfsun,
 Zibə qaşi-nərgis üzrəki nun.
 Hüsni gülli-ləleyi-şəfək-fam,
 Zülfi xəmi-lələ üzrəki lam.
 Ağzı sifətin xud etmək olmaz,
 Əsrari-nihənə yetmək olmaz.

Zülfi sözlü – zikri-hələqeyi-raz,
 Ləli-ləbi-abi-çəşməyi-naz.
 Dövrü-məhi-ruyi-çəşməyi-nur,
 Xaki-kəfi-payı – sürməyi-hur.
 Bir gəyət ilə şəmali-xub
 Kim, Leyli olanda ona mətlub.
 Bir güzgüyə gər açub gözünü
 Güzgüdə görəydi öz-özünü
 Öz arizinə olurdu meyli,
 Qılmazdı həvayi-hüsni-Leyli.
 Ol iki səmənberü səhiqəd
 Bir-birinə oldular müqəyyəd.
 Ol iki xarəbi-hadəyi-zövq
 Bir camdən içdilər meyi-şövq.
 Girdəbi-bələyə oldular qərq,
 Qalmadı aralarında bir fərq.
 Övzai-müxəlif oldu yeksən,
 Guya iki tənə idi bir can.
 Hər kim sorar olsa Qeysə bir raz,
 Leylidən ona yetərdi avaz.
 Kim Leyliyə qılsa bir xitabı,
 Qeys idi ona verən cavabı.
 Eylərlər idi xəti-vəfa məşq,
 Artardı dəmədəm onlara eşq.
 Leylidə oxumaq iztirabı
 Olsa, ruxi-Qeys idi kitabı.
 Məşq etməyə Qeys əlsə bir xət,
 Leyli qaşi idi ona sərəxət.
 Xətt üzrə qılurdu ol gözəllər

Min naz ilə bəhslər, cədəllər.
 Amma nə cədəl-kəməli-ülfət,
 Nə bəhs-nəhayəti-məhəbbət.
 Çün bir neçə müddət ol iki pak
 Övqat keçirdilər tərəbnək.
 Eşq olduğu yerdə gizli qalmaz,
 Eşq içrə olan qərar bulmaz.
 Eşq ataşınə budur əlamət
 Kim, baş çəkə şöleyi-mələmət.
 Hüsn əfəti-eşq olub dədəm
 Gəldikcə iradət oldu möhkəm.
 Bir ғayətə yetdi nəşeyi-hal
 Kim, oldu həvasü əql pəmal.
 Qalmadı zəbanə tabi-ğöftar
 Kim, eyləyələr məhəbbət izhar.
 Keyfiyyəti-halı qılmağa fəş
 Gəlmişdi təkəllümə gözül qaş.
 Edərdi göz ilə bu xitabı,
 Qaş ilə verərdi ol cavabı.
 Qaşlı göz ilə olan təkəllüm
 Həm qılmadı fəhm zənni-mərdüm.
 Mərdümdən olan demə kənarə,
 Mərdüm göz içindədir, nə çarə?
 Həmraz ikən ol iki vəfadar
 Dəmsaz ikən ol iki cigərçar,
 Raf oldu hicabi-şahidi-raz,
 Eşq oldu mələmət ilə dəmsaz.
 Aşiqlərcə gizli qalmadı hal,
 Mələm olundu cümlə əhval.

Gərd aineyi-nişatə düşdü,
 Minbəd iş ehtiyatə düşdü.
 Söyləşməyə ol iki yeganə,
 Qalmadı səbəb məgər bəhanə.
 Ta olmaya raz aşikara,
 Dövrən ilə qıldılar müdara.
 Bir növ bəhanə ilə hərdəm
 Könlünü qılırdı Qeys xütrəm.
 Qəsdən unudurdu dərsin ol zar,
 Leyliyə deyərdi: – Ey vəfadar!
 Hifzi-səbəq etdi bağrımı xun,
 Məndən, bilirəm, bilirən əfzun.
 Mən bilmədigim bana okutgil,
 Dərsim okuyum, qulağ dutgil.
 Çün lövhələr üzrə xəst yazırdı,
 Əmdən xətinə ғələt yazırdı.
 Yəni ki, xəta təvəhhüm edə,
 Göstərə ғələb təbəssüm edə.
 Göstərə ғələ ki, – Bu, ғələtdir!
 Tərk et ki, xilafi-rəsmi-xəttidir.
 Ola səbəbi-təkəllümi-yar,
 Fəhm etməyə müddəyi əğyar.
 Ətfal qılanda dövr bünyad,
 Varı belə eyləyəndə fəryad,
 Ol yarına ərzi-hal edərdi,
 Özgə dövrün xayal edərdi.
 Qılmazlar idi sözüünü məlum,
 Bilməzlər idi sözüünə məfhum.
 Məktəbdə olan zamanlar azad,

Vəsl üçün edərdi hiylə bünyad.
 Qəsd ilə nihan edüb kitabın,
 Həddən aşırırdı iztirabın.
 Leyli yolunu dutub durardı,
 "Sən gördün ola" – deyüb sorardı.
 Yəni bu bəhanə ilə bir dəm,
 Yarın görüb ola şadı xürrəm.
 Elmi-xətə ömrün eyləyüb sərf,
 Məşq etmiş idi həmin iki hərf.
 Bir səfhədə lamü ya mükərrər
 Yazardı, onu qıladı əzbər
 Kim, bu iki həfdir muradım,
 Rövşən bular ilədür savadım.

**Bu Leylinin anası Leylinin halından xəbərdar
 olduğudur və oni məktəbdən mən edüb
 Leyliyə nəsihət etdigidir**

Çün məkr ilə Qeysi-bədsərəncam
 Bir neçə zəman keçirdi ayyam.
 Tədbir ilə eşq zövq verməz,
 Tədbir diyari-eşqə girməz.
 Eşq ilə riya degil müvafiq,
 Rüsəvay gərəkdir həmişə aşiq.
 Dildən-dilə düşdi bu fəsanə,
 Faş oldu bu macərə cəhanə
 Kim, Qeys oluban əsiri-Leyli,
 Leyli dəxi salmış anə meyli.
 Tədrici-məbədi ilə naghə

Leylinin anası oldu ağah.
 Odlara tutuşdu yasa batdı,
 Ol qönçə dəhanə dil uzatdı.
 Yanar od olub çəktib zabana,
 Ol gülrüxə dedi yana-yana
 K-ey şux! Nədir bu göstgələr
 Qılmaq sana tənə eybəcələr?
 Neyçün özünə ziyan edirsən?
 Yaxşı adını yaman edəsən?
 Neyçün sana tənə edə bədqü?
 Namusuna layiq işmidir bu?
 Nazik bədən ilə bərgi-gülsən,
 Əmma nə deyim ki, çox yüntülsən.
 Lələ kimi sənə lütf çoxdur,
 Əmma nə deyim yüzün açıkdur.
 Təmkini cünunə qılma təbdil,
 Qızsan, ucuz olma, qədrini bil.
 Hər surətə əks kimi baqma,
 Hər gördüğüne su kimi aqma.
 Mey gərçi səfa verür dimağa,
 Aqdığı üçün düşər ayağa.
 Güzgül kimi qatı yüzlü olma,
 Nərgis kimi xirə gözlü olma.
 Gözdən gərəkdir olasan nihan sən,
 Ta demək ola sana ki cansən.
 Sən şəmsən uymagil həvaya
 Kim, şəmi hava verür fəmaya.
 Ləbat kimi özünü bəzətmə,
 Rövşən kimi küçələr gözətmə.

Sağər kimi gəzməyi hərəm et,
 Nəğmə kimi pərdədə məqam et.
 Sayə kimi hər yerə üz urma,
 Heç kimsə ilə oturma, durma.
 Sən sadəsən, özgə əhli-neyrəng,
 Cəhd əylə sana, verilməsin rəng.
 Dərlər səni eşqə mübtələsən,
 Biganələr ilə aşinasən.
 Sən qandanü eşq zövqü qandan?
 Sən qandanü düst şövqü qandan?
 Oğlan əcəb olmaz olsa aşiq,
 Aşiqlik işi qıza nə layiq?!
 Ey iki gözüm, yaman olur ar,
 Namusumuzu itirmə, zinhar!
 Biz ələm içində niknamız,
 Mərufi-təmami-xasü amız.
 Nə nəng ilə edəlīm dəxi laf?
 Biz deməyəlim, sən əylə insaf.
 Tut kim sənə qılmazam məni-zar,
 Məndən ulu bir müddəbirin var.
 Neylərsən əgər atan eşitsə,
 Qəhr ilə sana siyasət etsə?!
 Minbəd gəl əylə tərki-məktəb,
 Bil əbcədini həmin cəddü əb.
 Etmə qələm ilə məşqdən yad,
 Suzən dutü əylə nəqş bünnyad.
 Ətfaldan əylə qəti-ül-fət,
 Həmraz yetər yanında ləbbət.
 Büt kimi bir evdə əylə mənzil,

Olma dəxi hər yənəyə mail.
 Ənqa kimi üzlat əylə pişə,
 Oylə rəviş əylə kim, həmişə
 Gərçi adın ola dildə məzkur,
 Görmək səni ola qeyri-məqdur.
 Xoş ol ki, qızı həmişə gizlər,
 Xod gizlü görək həmişə gizlər.

Bu Leylinin çıraq ilə macərəsidir

– K-ey didəsi bağılu, bağıru dağılu!
 Başı qaralu, ayağı bağılu!
 Gəl olalı həmnəfəs mənü sən,
 Razi-dili-zarın əylə rövşən.
 Nə dərd səni nizar edübüdür?
 Aşüstəyi-ruzigar edübüdür?
 Başdan ayağa nədir bu yanmaq,
 Dudi-dilə dəmbədəm boyanmaq?
 Nə cinsdir əslin, ey bələkaş
 Kim, abi-həyatın oldu ataş?
 Şərhi-dili-gərmü çəşmi-tər ver,
 Sərrişteyi-razdən xəbər ver!
 Hər ləhzə dütşərsən iztirabə,
 Həm ataşə qərqsən, həm abə,
 Nə sehr qılursan, ey səhər xiz
 Kim, ataşin abdən olur tiz?
 Mən suxtədən həm olma gəfil,
 Məndə dəxi var bir qəmi-dil.
 Mən həm sana bənzərəm vəfada,

Bəlkə neçə mərtəbə ziyadə,
 Sən gecə həmin yanarsan, ey zar,
 Mən gecəvü gündüzəm giriftar.
 Səndə əsəri-həvə ziyandır,
 Nisbət bana rəhəti-rəvandır.
 Xoşdur sana sirrini, töktüb yaş
 Məclislər içində eyləmək faş.
 Könlün çü degil vafada qaim,
 Könlündəkdir dilində daim.
 Mən sabiti-ərseyi-bəlayəm,
 Ney kimi xəzəneyi-həvayəm.
 Olmam olur-olmaz ilə dəmsəz
 Başım kəsilirsə söyləməz raz.
 Derdim sana söyleyim gəmi-dil,
 Səndə dəxi tab yox, nə hasil.
 Doymaz cigərin bu şərh-i-rəza,
 Ahım gətürür səni güdaza.
 Bir yara bu dərdi eylədim faş,
 Olmadı bana bu yolda yoldaş.
 Səbr eyləmədi bu dərdü dağa,
 Qatlanmadı, düşdü daşa-dağa.
 Şəmin çü görərdi yok zəbanı,
 Dəm urmağa yok yanında canı.
 Pərvanaya şərh edərdi razın,
 Öz eylər idi olan niyazin.

Bu Leylinin pərvanə ilə macərəsidir

K-ey tairi-aşyaneyi-eşq!
 Sərgəşteyi-abü daneyi-eşq!
 Sənsən rəhi-eşq içində sadıq,
 Aşiqsən, əmə tamam aşiq.
 Bir görməyə yarı can verərsən,
 Bir zövqə iki cahan verərsən.
 Xoşdür tələbi-vafada halın,
 Guya ki, fənadədir vüsalın.
 Hər necə ki, söhrəyi-cəhansan,
 Eşq içrə sərəmədi zamansan.
 Müşkil ki, mənim kimi olub zar,
 Məncə ola səndə şövqi-didar.
 Sən seyrdəsən həmişə sərməst,
 Mən dəmi-bələdə dərdə pabəst.
 Dünlər sana dust həmnişindür,
 Hicran bana mütəssil qərindür.
 Bir şöləyə sən nisar edüb can,
 Düşvar qəmin qılursan asan.
 Mən can ilə istərəm çəküb gəm
 Mən can dilərəm qəm içrə hər dəm.
 Məncə sənə yox gəmi-nihani,
 Gər var desən qanı nişani?
 Qanı nəmi çeşmi-əşkrizin?
 Qanı dəmi-sərdü gərmixizin?
 Qanı sitamü bələyə durmaq?
 Eşqə düşübən cəfayə durmaq?
 Pərvanədə həm görərdi nöqsən,

Bulmazdı onunla dərdə dərman.
 Naçar qılıb təhəmmülü səbr
 Ol kəsə dilərdi geybdən cəbr.
 Yarı gecələr ki, çeşməyi-xab
 Gözlər çəmənini qılırdı sirab.
 Zülmata düşərdi nuri-biniş,
 Aram bulurdu afəriniş.
 Uyğuya gedərdi yarı ağyar,
 Dərd əhli qalırdı cümlə bidar.
 Səhraya çıxardı evdən ol mah,
 Kamınca qılırdı naləvü ah.
 Fəryadın edüb bulənd paya,
 Razi-dilini açardı aya.

Bu Leylinin səbə ilə macərəsidir

Eylərdi səbəyə dərdin izhar
 K-ey badi-səbə, dur imdi zinhar!
 El qafil ikən bu macəradan,
 Sultana sənə yetür gədədan.
 Gör munisü gəmgusarı kimdir,
 Bizdən ki, usandı, yarı kimdir.
 Könlü kimin ilədir təsəlli,
 Yadəyə gəlürmi hiç Leyli.
 Ərz eylə ki, ey gözəl şahənşah,
 Haqdür sənə bəndədən bu ikrah.
 Əvvəl ki, bu dilfıkarı gördün,
 Bir tazəvü tar bəharı gördün.
 Hala ki əsiri-dami-dərdəm,

Manəndi-xəzan zəifü zərdəm.
 Meyl eyləmişən məni-nizərə,
 Dəndisə iradətin? Nə çarə?
 Mən bərgi-xəzanəm, olmuşam xar,
 Sən tazə bəharəsən tələbkar.
 Hər necə ki, xərtü xaksarəm,
 Həm şəfqətinə ümidvarəm.
 Tərk etmə əvətifi-əmimi,
 Yad eylə məvəddati-qədimi.
 Şəb ta səhər ol bütü-səmənbər
 Bidar qalub misali-əxtər
 Eylərdi bu suziş ilə şivən,
 Ol dəm ki, olurdu ruz rövşən,
 Nəğmə kimi pərdədar olurdu,
 Bir pərdə içində zar olurdu.
 Daim keçürərdi ol cigərsuz,
 Ovaqtı bu rəsm ilə şəbül ruz.
 Peyvəstə çəkərdi ol güləndam
 Əndişeyi-sübhü möhnəti-şam.

Bu Leylinin bulud ilə macərəsidir

Əbr ilə təkəllüm etdi ağaz
 K-ey ahım ilə həmişə dəmsəz.
 Göz yaşın ilə gögə yetərsən,
 Sanma məni-zərdən bətərsən.
 Ərz eyləmə rədi bərqü baran,
 Bəhs etmə mənimlə ruzi-hicran.
 Fəryad qılıb dəmi-səhərgah,

Əflaka çəkəndə şöleyi-ah,
 Seylabi-sirişk cəndə cari,
 Gəl gör məni-zari-biqərəri.
 Ey əbr, hər əksiləndə suyin,
 Dəryalərə tökmə abi-ruyin.
 Al suyi bu çeşmi-xunfaşandan,
 Dəryalərə həm bağışla andan.
 Ey əbr, bana dəmi vəfa qıl,
 Düşdü sana hacətim, rəva qıl.
 Var ol yüzi gül nigarə məndən,
 Zar ağla vü səylə yarə məndən.
 K-ey türfa nigari-nazənimim!
 V-ey arizuyi-dili-həzinim!
 Gəl gör ki, gəmində necə zarəm,
 Sənsiz necə zarü biqərərəm.
 Gəl gör ki, nədir gəmində halım,
 Rəngi-rüxi-zərdü əşki-alım.
 Can bari-bədən götürməz oldu,
 Göz rəngi-vücudi görməz oldu.
 Canım canı gözümün çıraqı!
 Rəhm eylə ki, gəldi rəhm çağı!
 Mən bilməz idim bəla imiş eşq.
 Bir dərdlü macərə imiş eşq.
 Dərdin ki, bəla yolunda fərdəm,
 Eşq içrə sana şərki-dərdəm.
 Saldın məni-xəstəni bu hala,
 Dərdə məni eylədin həvalə...

Bu Leylinin Məcnuna namə cavabın
günərdigidir

Yazıldı çu naməyə gəmi-dil,
 Zeydə dedi: – Ey həkimi-kamill
 Təvizin ilə xoş oldu halım,
 Zail oluban gəmi məlalım.
 Xəttin bana nüsxeyi-şəfadır,
 Təvizin əsər qılan duadır.
 Hər gün gəli yaz bəylə təvid,
 Ta səhhətə dutmaq olu ümmid.
 Bir yazılı nüsxə var məndə,
 Billah belə al onu gədəndə
 Gərçi bilirəm anı ki, xətdir,
 Bilmən ki, səhih ü ya gələtdir.
 İğlaqinə ver kəmalı – izah,
 Gər var isə səhvi, eylə islah.
 Təqrib ilə verdi Zeydə məktub,
 Bəylə gərəh əhli-əqlə üslub.

Bu Leylinin vəfat etdigidir

Leyli gülli-gülşəni-lətafət,
 Çün gördi xəzan yelilə afət,
 Pəmali-xəzan olub bəhanı
 Əncamə yetişdi ruzigarı.
 Biçərə anası açdı başın,
 Başından aşırdı qanlı yaşın.
 Kafurunu tökdü zəfərənə,

Suzi-dil ilə gəlib səğənə,
 Çək ağladı, etdi ahı nalə,
 Ağlar kim olursa böylə halə.
 Əlqissə, dutub təriqi-matəm,
 Ol vəqəyə yığıldı aləm.
 Təzim ilə dutdular əzasın,
 Qəbrin qoyub urdular binasın.
 Tən oldu mülqimi-ərseyi-xak,
 Ruh oldu qərini-övcü-afلاك.
 Şövq əhlinə qürb hasil oldu,
 Dəryasına qətrə vasil oldu.

Bu Məcnunun Leyli vəfatından
xəbərdar olduğudur

Möhnət çəməyində gül dərənələr,
 Aləmdə yaman xəbər verənələr,
 Qəm nüsxəsin eyləyəndə təhrir,
 Vermişlər ona bu tövr təşhir
 Kim, Zeydi-simatrasideyi-zar
 Ol vəqədən olub xəbərdar,
 Filhal qılıb əziməti-rah,
 Məcnuni-həzini etdi agah:
 – K-ey şifteyi-şikəstə zale,
 Əfsus ki, səyin oldu zayə,
 İdbari-tilismin oldu batil,
 Bu məşğələdən dəxi nə hasil?!
 Bazar pozuldu, yığ bütəsin,
 Bu mərhələdən kas irtibatın.

Leyli sana verdi zindəgani,
 Sən ol baqi, ol oldu fani.
 Sən səqdası olduğun pərivəş
 Oldu sana sədqə, ey bəlakəş.
 Əzmi-rəhi-cənnət etdi ol hur,
 Firdəvs məqamın etdi məmur.
 Məcnun ki, xəbərdən oldu agah,
 Suzi-cigar ilə çəkdi bir ah
 Kim, qulquləsin həm ol zamanda
 Cananı eşitdi ol cahanda.
 Az qaldı ki, naləsilə dildar
 Ol xabi-əcəldən ola bidar.
 Bir ləhzə bülənd olub xüruşi
 Düşdü yərə, gətdi aqlı huşi.
 Çün qəldi özünə, qıldı nalə,
 Yağdırdı xəzanı üzrə jalə.
 Tənə sözlün etdi Zeydə bunyad:
 – K-ey saqiye-bəzmü zülmü bidad!
 Nətdim sana qəsd-i-canım etdin?
 Qəsd-i-dili-natəvanım etdin?
 Qıydın bəni-zarü binəvayə,
 Urdun sitəm atəşin qəbayə.
 Zəhr idi məgər bu verdigin cam
 Kim, mərg pəyamın etdi elam?
 Bir murçəyə nədir bu kinə?
 Fulada dözərmə abgincə?
 Təsiri-sitəmdən ictinab et,
 Barı bu günahə bir səvab et!
 Apar mani yar olan diyərə,

Şəm eylə məni məzari-yara.
 Düşdü yola, oldu Zeydə həmrəh,
 Bir hal ilə kim, nəuzü billah.
 Çün gördü məzari-gülüzarin,
 Düşdüvü qucaqladı məzarın.
 Köksünü qilub ləhəd kimi çak,
 Mərqəd kimi saçdı başma xak.
 Qəbr üzrə axıtdı qanlı yaşın,
 Lal eylədi yaşı qəbri taşın.
 Yer yüzün edüb sirişk məmlu,
 Keçdi yerə ol sirişkdən su.
 Oldu düri-aşki-biqəranı
 Qəbr içrə nigarının nisarı.
 Göz yaşını eylədi mülxatəb
 K-ey tirə şəbi-fəraqə kövkəb!
 Çıxmaq sana oldu imdi vacib
 Kim, oldu ol afitəb gəib.
 Bir bürc məqam dutmuş ol mah
 Kim, olmaz ona nəsim həmrəh.
 Sən durma əgər mürüvvətin var,
 Gir toprağa istə anı zinhar.
 Gör qandadır ol düri-yegana,
 Nətmış ona afəti-zəmana
 Pabus edüb yetir niyazım,
 Bildir bu təzərrü ilə razım.
 K-ey şəm, nədir bu ictimabın?
 Mən bəxti-siyahdən hicabın?
 Cami-meyi-ğəm dutanda aləm
 Sən həm içdin bu camı, mən həm.

Məst etdi məgər səni bu bədə
 Kim, bəzmdə durmadın ziyadə?
 Bir nadirə şəm idin şəbəfruz,
 Düşdü sana suzi-eşqdən suz.
 Bir neçə zaman əgərçi yandı,
 Suzi-dilə dözmədin, usandı.
 Bidarlığa gətirmədin tab,
 Şəhla gözün oldu maili-xab.
 Həmrəhim idin bu yolda, ey mah!
 Həmrəhi qoyub gedərmə həmrəh?!
 Əflakə təfəxür eylə, ey xak!
 Kim, oldu rəfiqin ol düri-pak.
 Zülfünə təərrüz etmə, ey mar!
 Kim, onda müqimdir dili-zar.
 Xəlina təərrüz etmə, ey mur!
 Kim, bağludur onda cani-məhcür.
 Ey ömr, gəl imdi başa sən həm
 Kim, çəşmimə tirə oldu aləm.
 Aləm xoş idi ki, var idi yar,
 Çün yar çox, olmasun nə kim var!
 Ey can, tənə-xəstədən vida et,
 Bu xəstə ilə, yetər, niza et.
 Müştəqinəm, ey acəl, kərəm qıl,
 Dəfi-ələm ilə dəfi-qəm qıl.
 Qurtar məni ictimabı-qəmdən,
 Ver müjdə vücutuma ədəmdən,
 Ainəmi eylə jəngdən pak,
 Qıl pardeyi-etibarımı çak!
 Rəf et nə isə arada hail,

Eylə məni ol nigara vasill
 Təklifi-vüsal edər bana yar,
 Bir xəlvətə kim, yok anda əğyar.
 Mən getməmək eyləsəm xətadır,
 Səndən bana bu mədəd rəvadır.
 Billah, mədədimdə qılma cəhmal
 Kim, bəxtimə yüz veribdir iqbəl.
 Yarab, bana cismü can görəkməz,
 Cananımsız cahən görəkməz.
 Mənbəd zəlilü xər qılma,
 Sərgəştəyi-ruzigar qılma!
 Çün razi-dərünin etdi təqdir,
 Rəyinə müvafiq oldu təqdir.
 İmdad qılıb inayəti-həq
 Qıldı anı məqsədinə mülləhəq.
 Gül dərdi hədiqəyi-əmaldən,
 Mey içdi sürahiyi-əcəldən.
 Qəbrini qucaqladı nigarın,
 Cən sədqəsi etdi ol məzarın.
 – "Leyli" – dedi, verdi canı-şirin,
 Ol aşiqi-biqərəri miskin.
 Rəf oldu təəlluqati-hail,
 Mətlubuna talib oldu vasil.
 Bir bəzm iki şahə məhfil oldu,
 Bir burc iki mahə mənzil oldu,
 Qəbr üstünə qoydular nişanə,
 Faş oldu bu macərə cəhanə.
 Tovfündə qılıb murad hasil,
 Ol qəbrə xələiq oldu mail.

Gəldikcə zaman mükərrəm oldu,
 Hacıgəhi-ahli-alam oldu.
 Budur əsəri-məhəbbəti-pak!
 Xoş mərtəbədir bu, qılсан idrak.
 Ol məşhədə Zeyd olub mücavir,
 Asəri-sədaqət etdi zahir.
 Təmir üçün etdi çox atalar,
 Tədris ilə qıldı çox binələr.

Mündəricat

Mirzə Şəfi Vazeh və onun "Kitabi - türki" əsəri	3
Hikmətlər və nəsihətlər	17
Məzhakələr	35
Hekayətlər	47
Tarixlər	78
"Dərbəndnamə"dən	130
"Qarabağnamə"dən	143
Füzuli qəzəllərindən	163
"Leyli və Məcnun"dandır	231

Mirzə Şəfi Vazeh
İ.İ.Qriqoryev

Kitabi – türki
(Türk dili kitabı)

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDİLİ

Dizayn: Zəhid Məmmədov
Kompüter tərtibatçısı: Tənzalə Tağıyeva

Çapa imzalanmış 20.06.2018.
Şortu çap vərəqi 16. Sifariş № 274.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300.

Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Məqəməyev dəngəsi 8/4.

Ar 2018
1257

ГӘНЦӘ